

УМАРАЛИ НОРМАТОВ

*ҚОДИРИЙ
БОҒИ*

*(Абдулла Қодирӣ
ҳаёти ва ижоди ҳақида)*

ТОШКЕНТ
«ЕЗУВЧИ» НАШРИЯТИ

83.3Ўз
Н 79

Ушбу китоб «Хазина» ИИИЧБ буюртмасига биноан чоп этилди.

ББК 83.3Ўз7

Н $\frac{476620200-20}{м 362(04)-95}$ қатъий буюртма — 1994

ISBN 5—8255—0220—3

© Умарали Норматов. 1995 й.

СЎЗ БОШИ

Абдулла Қодирий бор-йўғи қирқ тўрт йил умр кўрди. Шундан атиги йигирма йил қизғин ижтимоий фаолият ва бадний ижодга бағишланди. Шу йигирма йил ҳам кескин курашлар, алғов-далговлар, таъқибу таҳидлар ичида ўтди. Бу забардаст сиймо ўзининг ноёб истеъдоди, мислсиз жасорати билан шу қисқа давр ичида халқимиз маданияти, адабиёти тарихида ёрқин из қолдирди, кўп асрлик миллий адабиётимиз ривожига улкан бурилиш ясаган, янги босқични бошлаб берган подир асарлар яратди. Адиб «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» асарлари билан ўзбек романчилигига асос солди. Бу романлар замонавий жаҳон адабиётининг подир намуналари билан бир қаторда туради. Унинг қаламига мансуб ҳикоялар, ҳажвий, публицистик, адабий-таъқидий мақолалар, бадний таржималар XX аср ўзбек адабиёти хазинасидан муносиб ўрни олган. Адибнинг ижодий мероси, қисмати, шонли ва фожияли умр йўли авлодлар учун ҳам ибрат, ҳам аниқ сабоқдир.

Халқимиз Қодирий ҳаёти ва ижодига ҳаминша катта эҳтиром, зўр қизиқини билан қараган. Афсуски, тоталитар система, жоҳил адабий сиёсат, узоқ йиллар халқнинг мана шу қизиқини ва эҳтиромини йўлига тов солиб келди. 30-йиллар тўзони Қодирийни халқ орасидан юлиб олиб кетди, унинг бебаҳо асарлари қатагон этилди. Ниҳоят, 50-йилларнинг охирига келиб адибнинг қутлуғ номи, шаъни тикланди, бебаҳо мероси халққа қайтарилга бошланди, у ҳақда бир қатор мазмундор тадқиқотлар пайдо бўлди. Бироқ турғуллик йиллари шароитида адиб ҳақидаги бор ҳақиқат тўла юзага чиқмай келди. 80-йилларнинг ўрталарига келиб янги, ошкоралик шароитида ҳақиқат йўлидаги тўсиқлар олиб ташланди. Адибнинг авваллари бирмунча «шубҳали», «қалтис» туялган қатор публицистик мақолалари («Ёнғинди гаплар», «Тонг сирлари»га сўз), «Туркия матбуоти» каби) эълон этилди. Ёзувчи ҳаётининг энг кескин паллалари — 1926 йили Қодирий устидан бўлган суд гресенен материаллари, 1938 йилги тергов ва ҳукм тафсилотлари эълон этилди. Ёзувчининг ўғли Ҳабибулла Қодирийнинг шафқатсиз ҳақиқат руҳида битилган «Фельстон қироли ёки ўз элининг махсус мухбири» мақоласи, «Қодирийнинг сўнгги кунлари» хотира қиссаси майдонга келди. Шунингдек, Қодирий ҳаётининг дра-

матик лавҳаларини гавдалантирувчи И. Султон, Ҳ. Султонов ва Н. Боқиев каби ёзувчиларнинг асарлари жамоатчилик ҳукмига ҳавола этилди. Адиб асарларини янгича нигоҳ билан таҳлил ва талқин этишга уринишлар бўлди.

Шуларга қарамай ҳануз улуг адиб, буюк сиймо Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижод йўлини бутун қирралари — улугворлиги, мураккаблиги, драмалари, фожиялари билан ёритадиган яхлит асарга эга эмасмиз. Ҳали ёзувчининг илмий биографияси ёзилгани йўқ, санъаткорнинг бадиий олами чиннакамига кашф этилган эмас. Айниқса бугунга келиб Қодирий ҳақидаги бор ҳақиқат олдидан адабиётшуносликдаги мавжуд тасаввур ва билимларимиз хийла ғариб, бир ёқлама экани ошкора сезилиб қолди.

Азиз ўқувчи! Қўлингиздаги китоб адабиётшуносликдаги шу ғариблик, ожизлиكنи туйиш ва ҳис этиш туфайли тугилди. Агар бу китоб Қодирий, унинг мислсиз боғи — маънавий хазинаси, бадиий олами ҳақидаги тасаввур ҳамда билимларингизни бир қадар бойитса, муаллиф Қодирийнинг садоқатли муҳлиси сифатида улуг сиймо руҳини шод этган саканди. Улуг сиймолар руҳини шод этиш эса савоб иш.

АДИБ ҚИСМАТИ

Улуғ сиймоларининг номи тилга олинган биланоқ ҳаммадан бурун кўз олдингизда уларнинг қиёфаси, қадди-баси намоён бўлади; ҳаётда сизу биз кўрмаган, бир неча йиллар, асрлар илгари оламдан ўтиб кетган алломалар уларнинг фото суратлари, рассомлар чизган портретлари ёки яқин кишилари, замондошлари ёзиб қолдирган хотиралардаги таърифу тавсифлар орқали ҳаёлингизда гавдаланади. Қодирий қатл этилгандан буён орадан ярим асрдан кўпроқ вақт ўтди. Демак, ҳозир эллик ёшлар атрофидаги кишиларга Қодирийни шахсан кўриш nasib этган эмас. Бахтимизга Қодирийнинг турли йилларда, турли вазиятда, гоҳ якка ҳолда, гоҳ замондош ҳамкасабалари, оила аъзолари, қариндош-уруғлари даврасида тушган бир неча фото суратлари, унинг шахсан кўрган, яқиндан билган мусаввирлар томонидан чизилган айрим портретлари мавжуд. Бугун ҳам барҳаёт замондошларининг, чунончи Сулаймон ота Азимовнинг гувоҳлик беришича, уларнинг кўпчилигида Қодирий қиёфаси айни ҳаётдагидек аниқ акс этган. Лекин қанчалар аниқ-ҳаётини бўлмасин, фото ва портретлар, менинг назаримда, жонли хогира таассурот маҳсули бўлган сўз билан чизилган сурат ўрнини босолмади. Қодирий тўғрисидаги кундан-кун хотираларда адиб сиймоси хийла жонли, хилма-хил қирралари билан кўринади. Айниқса Қодирийнинг улуғ адиб сифатида тапилган 30-йиллардаги қиёфаси сзувчининг фарзандлари, улкан адиб Ойбек хотиралари орқали гоят аниқ муҳрланиб қолган. Ҳабибулла Қодирий тасаввурича, Қодирий шундай бўлган:

«Дадам ўрта бўй, кенг елка, қорадан келган эдилар. Юзлари тўғаракка мойил, узун тимқора сочлари силлиқ таралган, кенг пешана, қора ясси қош, қисқроқ зулукдек қора жозибали кўзлари ҳаминша узоқни кўргандек ўйчан, бурун қанотлари бир оз керилаган, қисқа қора мўйлабли, лаблари юнқа-қалин оралиғида, пастки жаг-

ларни сезилар-сезилмас кенг ўснқ, някларни чўққидан келган эди. Сўт юзларни билан някларининг ўнг томонидан уч тийинлик чақадек биллилар-биллимас буюм (пендинка ярасининг изи) бор; юз, пешана ва бурун устларида сийрак бўлса-да, қора сенкил доғлари кўринар; ўнг қўлоқларида эса, «зирак тақини учун» бўлса керак, чақалоқликда тешилган тешик ўрни бор эди...

У киши ёлғиз чоғларида ҳаммаша ўйчан, гўё зўр бир ташвиш бору қайғу чеккандай, хаёл сургандай кўринар эдилар». («Отам ҳақида», 1933, 66-бет.)

Адибнинг кичик ўгли Масъуд Абдулласовнинг ота қиёфаси ҳақидаги тасаввур акасиникига яқин. «Дадам ўрта бўйли, қорачадан келган, юзларининг чап томонида чандиқ (пендинка касалидан сўнг қоладинган асорат) бор эди.—деб эслайди у.—Соқлари тимқора, силлиқ таралган, кўнгизсимон мўйлов қўйган эдилар. Юрганларида икки қўллари орқада, доим хаёл суриб юрадидлар. Ёз фаслида ёқасиз оқ кўйлақ, оқ ичим, бошларига сиғирга мош ранг духоба дўппи, устларида банорас тўн, оёқларига қора ботинка (уйда эса қўлда тикилган ковуш) киярдидлар. Қиш кунлари эгинчлигига чопон, бошларига кўзинчоқ териси қопланган сувсар теллақ, қисқаси замонага мос оддий кийимлар эдилар» («Тошкент оқшони», 1990 йил, 11 январь).

Ёзувчи Ойбек хотирида эса у шундай қолган: «Абдулла Қодирий... ўрта бўйли ва миқтидан келган, доимо тўн ва бахмал дўппи кийиб юрадиган, кўринишиндан деҳқонларга ўхшаган, тимқора кўзлари кичик, ўткир, шўхчан, синовчан боқувчи, гоҳо эса худди ўзи билан билан бўлгандай бепарво кўринган бу киши ўша пайтлардаёқ машҳур ёзувчи... эди... Сиртдан қараганда босиқ, камгап кўринар, чунки ҳар бир сўзини тарозига солиб кўрар, оғзига келган ҳар бир сўзини айта бермас, секин ва гави худди ўзига халал бераётгандек ёқин-қирамай ган бошларди. У ақлий меҳнат кишиларига ҳар маҳал ҳам пасиб бўлавермайдиган даражада жисмоний меҳнатга ўч киши эди... Қодирийнинг меҳнатга ўчлиги—деҳқондан чиққанлигида бўлса керак. Ўзи ҳам худди деҳқонлардай тиним билмасдан қаттиқ меҳнат қилар эди» (Ойбек. Асарлар. Уш томлик, 9-т. 340—341-бетлар).

Уч одам — Қодирий жигарбандлари ва уни яқиндан билган синчков ёзувчининг улуғ адиб қиёфаси ҳақидаги эсдаликлари бир-бирига ниҳоятда яқин, ҳамоҳанг, бир-бирини тўлдирди; улар яхлит ҳолда адибнинг фото

суратларига, мусаввирлар чизган портретларига тушмай қолган жонли сиймосини барча нозик жиҳатлари, икир-чикирлари билан кўз олдимизга келтиради. Сўз орқали чизилган адиб чеҳрасида унинг ички дунёси, табиати ҳам зуҳр этиб турибди.

Биринчидан, дарҳол унинг кийиниши—кўринишидаги соддалик, одмиллик киши эътиборини ўзига тортади. Қаранг, даврининг энг пешқадам зиёлиси саналмиш бу одам замонасига, эл-юрт таомилига, ўзи мансуб Тошкент аҳлига мос оддийгина кийинган, кўринишдан деҳқонларга ўхшайди, меҳнатга ниҳоятда ўч.

Иккинчи томондан, мана шу соддалик, одмиллик замирида улкан бир ақлий бисот, заковот барқ уриб турибди; унинг кичик, тимқора, ўткир, шўхчан, синовчан боқувчи, узоқни кўрадиган жозибали кўзлари, шу кўзлар тубида яширинган ўйчанлик, зўр бир ташвиш, ички оғриқ, ўзи билан банд одамдай донмо хаёл суриб юриши — булар кўп нарсалар ҳақида дарак беради.

Адиб чеҳрасига қараб туриб хаёлимиз олис-олисларга кетади, мана шу оддий-камсуқум ва кўзлари тубида ҳам ақл-заковат, ҳам ғам-андух чўккан табаррук зот ҳаёти қандай кечди; қанақа оилада туғилиб, қайси муҳитда тарбия топиб вояга етди; адабиёт оламига, бадний ижодга қай тариқа кириб келди; адибнинг давр ижтимоий-сиёсий ҳодисаларига муносабати, аynи пайтда даврининг унга, дунёқарашига, ижодига таъсири қай йўсида борди; адиб асарларининг маънавий ҳаёти-миздаги ўрни, қиммати нимадан иборат; не сабабдан ўзини Октябрь инқилобига, социализм ишига, Маркс ва Ленин ғояларига содиқ бир ҳалол йигит санаган фаол журналист, ҳақгўй, ёзувчи «революцияга қарши хатти-ҳаракат» қилганликда айбланди; халқнинг асл ўғлини «халқ душмани»га чиқарилди, шундай улуғ зот даврига снғмади, қатағон қилинди; халқимизнинг миллий бойлиги бўлмиш подир асарлари халққа ёт, зиёни деб топилди? Шу каби аламли саволлар вужуд-вужудимизни ўртади.

Абдулла Қодирий «Таржиман ҳол»ида: «Мен қайси йилда ва қайси ойда туғилганимни билмайман. Ҳар ҳолда бемавридроқ бўлса керак... яқинларимнинг сўзларига қараганда, мустабид Николайнинг тахтга ўтирган йилида туғилганман»,—деб ёзади. Маълумки, Россиянинг охириги императори Николай Александрович Романов 1894 йили тахтга ўтирган, демак, Қодирий ўша йили дунёга келган. Ҳ. Қодирийнинг берган маъ-

лумотига кўра, Қодирийнинг ўзи туғилган ойн ва кунин тахминан 10 апрел деб белгиллаган.

Қодирийнинг қандай онлада туғилганлиги хусусида ҳар хил қарашлар мавжуд. Танқидчи С. Хусайн 1929 йили ёзган «Ўтган кунлар» романига бағишланган ринсоласида Қодирий «майда буржуазиядан туғилди», деб кўрсатади, ижодини таҳлил этишда «унинг синфий асосини белгилаш катта аҳамиятга эга» деб санайди ва шу асосда Қодирийни «майда буржуазия вакили» ва «майда буржуазия ёзувчиси»га чиқаради. Қодирий ўз вақтида матбуотда бундай талқинга кескин норозилик билдирган эди. Шунга қарамай С. Хусайн фикри кейинроқ бошқачароқ тарзда давом эттирилаверди. Чунончи, И. Султонов «Абдулла Қодирий» номли тадқиқотида «У савдогар онласида туғилган», «Абдулла Қодирий Октябр Социалистик революциясидан илгари халқнинг революцион ҳаракатидан узоқ бўлган муҳитда яшади, ўсиш ва ижод этди» дейди; бу ҳолни унинг «савдогар онласи»га мансублиги билан изоҳлайди. Ҳолбуки, Қодирийнинг ўзи С. Хусайн учун берган маълумот номада, 1926 йили ёзган «Таржиман ҳол»ида ўзининг ижтимоий келиб чиқиши ҳақида аниқ-равшан қилиб айтиб қўйган, у «камбағал боғбонлик билан кун кечиргувчи бир онлада туғилган»лигини уқтириб дейди: «Бошида бой онлада туғилдимми ёки камбағал онладими, албатта билмадим. Аммо ёшим 7—8 га еткан, қорним ошқа тўймағонидан, устим тузукроқ кийим кўрмағонидан аниқ билдимки, беш жоннинг томоғи фақат 80 ёшлик бир чол отамнинг меҳнатидан, 1300 саржини боғининг ёзда етиштириб берадиган ҳосилидан келар экан, Агар баҳор ёмон келса, боғ мевалари офатга учраб қолса, биз ҳам очликқа дуч келиб, қиши билан жоврашиб чиқар эканмиз».

Қодирий «Отам ва большевик» номли асарида «қирқ йиллаб мусулмон хонлари замонини, эллик йиллаб Русия чор истибодини ва энди беш йиллабдирки меҳнаткашлар ҳокимиятини» кўрган 99—100 ёшлардаги отасининг узоқ ва машаққатли ҳаёт йўли тўғрисида гапириб, ўзига хос илиқ бир ҳазил-мутойиба билан бу соддадил қария оқ ношони бартараф этган, ўзига ўхшаш камбағаллар ҳукуматини барпо қилган большевикларга чуқур хайрихоҳ бўлгани, большевикларнинг тинмай дуо қилгани, шу ёшда «большовоига йнгит», «чин сарбоз» бўлмоқчи экани ҳақида ёзган эди.

Бугунги кун ўқувчиси учун ёзувчининг бой, савдо-

гар ски камбагал, богбон онлада туғилганлиги унчалик аҳамиятли эмас, аммо 20—30 йиллар шаронтида ва ундан кейин ҳам узоқ йиллар адибнинг қайси ижтимоий табақага мансублиги ҳаёт-момот масалаларидан бири бўлган. Қодирий ижодидаги синфий қараш, «синфий ёндашши» билан боғлиқ мафкуравий «камчилик», «хат-төлик»лар худди ўша — ёзувчининг «савдогар онласида туғилгани», «халқнинг революцион ҳаракатидан узоқ бўлган муҳитда яшагани, ўсгани ва ижод этгани» билан изоҳланган. Тўғри, ёзувчининг отаси Қодир бобо бир вақтлар савдогар бўлган, савдо ишларида муваффақиятсизликка учраб, деҳқончилик, богбонликка ўтган. Абдулла туғилган пайтда у камбагал бир богбон эди. Шунга қарамай вульгар социологизм ақидаларига амал қилувчи адабиётшунослар назарида Қодирий «савдогар ўғли», «майда буржуазия вакили», «майда буржуазия ёзувчиси» бўлиб қолаверди, ҳар қадамда шу ёрлиқ асосида камечтилаверди. ✓

Қодирий болалигидаёқ зеҳни ўткир, ўқиш-ўрганишга меҳр-иштиёқи баланд бўлган. Аммо онладаги моддий муҳтожлик туфайли бир оз кечикиб 9—10 ёшларида мактабга боради. Икки-уч йил эски усулда ўқигач, ўн икки ёшида онладаги ниҳоятда қашшоқлик важдан бир бойга хизматчиликка берадилар. Хўжайини савдогар киши бўлиб, ўрнеча ёзув-чизувни биладиган одамга муҳтож эди. Абдулланинг зеҳнини, ўқишга иштиёқини сезган савдогар уни русча мактабга (русско-туземная школа) юборади. Ҳам ўқиш, ҳам ўқишдан кейин хўжайини қўлида ишлаш Абдулла учун оғирлик қилади, мактабда тегинли истеъфода ололмаётганини сезади. Бу ҳол икки йил давом этади. Сўнг бунга чидамай ота-онасига ёлвориб ўз уйига қайтиб келади, ўз уйида туриб ўқишга қатнашини давом эттиради. Ўқишдан бўлиб вақтлари акаси ёнига кириб дуродгорлик, яъни тоқиччилик ҳунарини ўрганади, икки-уч йил чамаси шу тоқиччилик ва боғ ишлари билан банд бўлади. Ёшликда эгаллаган бу ҳунарлар, айниқса боғдорчилик унинг тақдирини катта рол ўйнади, бир умрга жисмоний меҳнат — деҳқончилик, богбонлик касбининг шайдоси бўлиб қолади.

Абдулла рус-тузем мактабинин 1912 йили муваффақият билан тугатди. Битириш имтиҳонида генерал Самсонов иштирок этади. Имтиҳонларни аъло даражада топширгани учун Абдулла кумуш соат билан тақдирланади. Рус-тузем мактабиди ўқиш, болаликданоқ рус

тилини эгаллаш бўлгусен ёзувчи ижодий тақдирда муҳим аҳамият касб этди, рус ва жаҳон адабиёти, маданияти билан бевосита танишуви учун йўл очиб берди.

Гарчи Абдулла рус-тузем мактабини аъло баҳолар билан битирган, савдо, идора ходими мутахассисен бўлиб етишган бўлса ҳам, номсиз, насабсиз, амалсиз бир қари чол ўғлининг бирор воситачисиз, далолатчисиз ишга жойланиши қийин эди. Абдулла анча вақт ишсиз юрди, бу пайтлари у муталаага, ёзини-чизинига берилди. Аъмо 18 ёшлик йигитнинг ўқиниши тугатиб ишсиз уйда ўтириши уйдагиларни, биринчи галда муштипар онани ташвишга солади, Абдулла ҳам ўзини ноқулай ҳис эта бошлайди. Ниҳоят, онаси Жосият бибининг ташаббуси, таниш-билишларининг аралашуви орқали Расулмуҳаммадбой отаиқ савдогарга приказчик бўлиб ишга киради. Расулмуҳаммадбой бирмунча инсофли, очикқўнғил, меҳмондўст, мулла, зиёлиларни ҳурмат қиладиган серушфат киши эди. Бу одам хонадонда яшаб, унинг дўконда ишлаб Абдулла замонасининг кўп илгор эълан кишилари билан танишади. Ҳ. Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобида айтилганидек, кундузлари дўкон очиб, савдо қилиш, рус тилида хат, ҳужжатлар ёзиб, рус бойлари билан муомала қилиш, кечқурунлари ҳисоб-китоб, меҳмонларнинг хизматида бўлиш, суҳбатлар тинглани, пайшанба, жума кунлари ота-онани бориб кўриш, бўш вақтларида меҳмонхонада бўлмасин, дўконда бўлмасин муталаа қилиш, ёзини ва ҳоказо — Абдулланинг доимий машғулотига айланади.

1914 йили Абдуллажоннинг ҳаётида муҳим воқеа юз беради. Расулмуҳаммадбойнинг катта қизи Раҳбаройга уйланади, Абдулланинг бундан бўёнги ҳам тотув, ҳам серташвиш ҳаёти, фаолияти рафиқаси Раҳбарой, у келинчалик бириш-кетин инъом этган икки ўғил, икки қиз — Назифа, Ҳабибулла, Адиба, Масъудлар билан кечеди.

Абдулланинг ижодий фаолиятининг бошланиши ҳам ўша йилларга тўғри келади. «Шу миёналарда,— деб эслайди А. Қодирий,— бозор воситаси билан татарларда чиқадирган газеталарни ўқиб, дунёда газета деган гап борлигига имон келтирдим. 1913 йилда ўзбекча «Садойи Туркистон», «Самарқанд», «Ойна» газеталари чиқа бошлағоч, менда шуларга гап ёзиб юриш фикри уйғонди».

Ҳ. Қодирий «Отам ҳақида» китобида 20 ёшлик Абдулланинг «Садойи Туркистон» газетасининг 1914 йил

1 апрел соғида «Тошкент хабарлари» устунида босилган «Янги масжид ва мактаб» сарлавҳали хабари матнини келтиради, бу хабарни бўлгуси алибининг матбуотдаги ilk қалами деб санайди. Бу хабарга Абдулла Қодирий деб имзо чекилган. Шу тариқа 1914 йил 1 апрелдан матбуотда Абдулла Қодирий номи пайдо бўлди. Орадан кўп ўтмай худди шу ном остида «Миллатимга», «Аҳволимиз» шеърлари, «Бахтсиз кўёв» драмаси, «Жувонбоз» ҳикояси чиқди. Шу тариқа оддий хабарнавис Абдулла Қодирий сал фурсатдан сўнг шеърхон, драма ва насрда куч синиб кўрди. Алибининг ўзи кейинчалик ўша пайтлардаги ёзувчилик ҳолати ва кайфиятини бир оз киноя билан эслайди: «1913 йилларда чиққан «Падаркуш» пьесаси таъсирида «Бахтсиз кўёв» деган театр китобини ёзиб юборганимни ўзим ҳам пайқамай қолдим (1915 йилда). Яна шу йилда татарларда чиқиб турган ҳикоя ва романларга тақдидан «Жувонбоз» отлик ҳикоячини ёзиб, ношир тошломғонидан ўзим назир қилиб юбордим. Энди чин мусаммиф бўлдимов, деб қувонар эдим».

1914 йил августиде бошланган биринчи жаҳон уруши, Россиянинг қонли жанглар гирдобига тортилиши туфайли Россиядаги, шунингдек, унинг мустамлалар ўлкаларидаги бўлмич Туркистондаги иқтисодий-сиёсий вазият кескинлашди. Уруш кулфати бой ва фақир — барча хонадонга кириб борди. 1915 йили Қодирий хўжайини — қайнатаси хонадонда ҳам иотинчилик юз берди, унинг иши тўхтаб, дўконига печат тушди. Шу тариқа Қодирийнинг ҳам приказчилик тақдирини ҳал қилиб уйига қайтди. Яна акаси билан тоқиччилик касбига киришиб, ҳар кимларнинг эшигинда кунлик иш қилиб қўл учига рўзгор тебратта бошлади. Шунда ҳам ундаги ўқинишга, ижодга бўлган майл заррача бўлсини сўймади. Қили кириб дуродгорлик иши тўхтаган кезлари Тошкентдаги Абулқосим мадрасасига ўқинишга кирди. Бир киши мадрасада ўқиб, кўклам чиққач, яна тоқиччиликни давом эттирди. Мадрасадаги қисқа таълим унинг ислом илми, араб ва форс тилларини эгаллаши, кейинчалик бу соҳаларни мустақил ўзлаштириши учун замин ҳозирлади. Жаҳон уруши туфайли мамлакатда, Туркистон ўлкасида юз бераётган сиёсий тангликлар, сабр-қосаи тўлган халқ орасидаги оммавий порозликлар, ҳусусан 1916 йилги мардикор оқими, 1917 йилги феврал инқилоби воқеалари Қодирийнинг ижтимоий-сиёсий қарашларига кучли таъсир кўрсатди, у энди

ижтимоий ишларга аралаша бошлайди, 1917 йил феврал инқилобидан кейин оддий халқ милициясига кўнгилли бўлиб ёзилади, сўнг Тошкент эски шаҳарида очилган озик комитетига мирза бўлиб киради, кейинроқ 1919 йил бошида озик комитети номидан чиқарилган «Озик ишлари» газетасига муҳаррир қилиб тайинланади.

«Николайнинг тахтдан йиқилиб, ҳуррият бўлго-нига хурсандлигим, албатта дунёга сизмас эди ва сизмаслиги табиий эди. Айниқса 1916 йил рабобий олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уй-ғонгон истибдодга нафрат менда ҳам кучлик эди»,— деб ёзади адиб.

Аммо бу билан Қодирий ўша кезлари социалист-инқилобчи даражасига кўтарилди, демоқчи эмасмиз. Ёзувчи ўша кезлардаги аҳвол-руҳиятини, қандай ижтимоий вазиятда турганлигини сира яширмай, гоят самимият билан рўй-рост айтади: «Шу чоққача мен ўзимда бирорта сиёсий фирқага мансубият ёки яқинлик ҳис этмас эдим... Феврал инқилобидан кейин учредительное собрание бўлар эмуш, деган гап чиқди. Ўзимиздан бўлса «Турон» жамияти, «Турк адам марказият», «Мухторият», «Уломо жамияти», «Шўрон ислом» деган муаммолар тўқилиб, миям шишди. Кўнгилли милиция бўлиб юрганымда «Турон»га аъзо бўлиб юрган эдим. Аммо озуқа комитетига хизматга киргач, мени «Турон» аъзоллигидан чиқорғонлар эмиш, деб эшитган эдим. «Хўб» дегим ҳам юра бердим».

Ёзувчининг эслатишича, шу вақтларда матбуотда Россиядаги сиёсий фирқалардан социал-демократ, социал-революционер, кадет, интернационалист сўзлари сўзланиб турган. «Айтиб ўтишим керакки,— дейди адиб,— ҳалиги сиёсий исмларга газета ўқийдиргон бўлғонимдан бери таниш бўлсам ҳам уларнинг чин маъноларига тушуна олмас эдим. Чунки бизнинг Ўзбекчада ва на татарчада бу сиёсий фирқаларнинг йўллариغا оид ҳеч бир ўқийдиргон асар йўқ эди. Феврал инқилобидан кейин газеталарда ўртоқ Ленин исми ва «большевик» деган гаплар чиқа бошладди. Аммо айта оламки, ўша вақтларда бизнинг Туркистонда (букунгги Ўзбекистонда) коммунизм, умуман социализм масаласидан тублик маълумотга эга бўлгон киши йўқ бўлса ҳам эҳтимолки, балки битта-яримта бўлғондир. Шунинг учун мен ўзимни бу тўғрида умуман Ўзбекистон ишчи-деҳқонларидан ва букунгги масъул ва гайри масъул

ишчиларимизнинг ўша тарихидаги ҳолларидан юқори ўринга қўя олмайман...».

Ёзувчини бора-бора большевиклар, Ленин партияси олиб бораётган сиёсат ўзига торта бошлади, бунда Исмоил Обидов ва Султонхўжа Қосимхўжаев каби инқилобчиларнинг хизмати, роли катта бўлди. Исмоил Обидов инқилобдан кейин дохилля комиссарига ўринбосар этиб тайинланган ва эски шаҳар ўзбек ишчи-меҳнаткашларини уюштиришда раҳбарлик қилар эди. Ёзувчи зўр мамнуният билан дейди: «Унинг илани танишганим менга кўп фойда берди, чунончи: большевик ва бошқа сиёсий фирқаларнинг йўллари билан ошналашдим ва унинг таклифига мувафиқ эски шаҳар ишчилари орасида бел боғлаб ишлашга киришдим». Қодирий ҳеч муболағасиз яна шуларни таъкидлайди: «У вақтларда Тошкентда бир неча уюшган ишчилар, бинокорлар бўлиб, агар мен зиёлий ҳисоблансам, уларнинг орасида ишлай бошлагон зиёлий фақат менгина эдим. Бунинг ҳозирги вақтда марказий ижроком раисининг муовини ўртоқ Султонхўжа Қосимхўжаев яхши биладир. Исмоил Обидовга мирза бўлиб, уломо ва бойларга қарши хитобнома ва ишчиларни ташкилотга чақириб, тарғибномалар ёза бошладим. Уларнинг баъзиси ўшал вақтдаги — «Улуғ Туркистон» газетасида ва баъзиси варақа равишда босилиб тарқатилар эди. Мундан бошқа, эски шаҳарда янги уюштирила бошлагон касаба союзларининг ҳар бирини янги очишда саркотиб тариқасида иштирок этар ва уларга қўлимдан келгани қадар раҳбарлик қилар эдим».

Абдулла Қодирий Октябр инқилобинини шу тарзда кутиб олди, ундаги социализмга, большевикларга, Ленин ишига эътиқод шу тариқа шаклланди, совет ҳокимиятининг дастлабки пайтлариданоқ сидқидилдан унинг хизматида бўлди.

Хўш, ёзувчининг 1916 йилги миллий озодлик ҳаракати, 1917 йилги феврал инқилоби, Октябр тўнтаришининг даврига қадар бўлган эътиқоди, ҳаётий-ижтимоий позицияси, улар замирида яратилган асарларига қандай баҳо бермоқ керак? Кейинги пайтларга қадар Қодирийнинг инқилобга қадар бўлган қараши, ўша кезлардаги позицияси ва ижоди асосан қораланиб, нуқул салбий баҳоланиб келинди. Гап шундаки, Қодирийнинг илк ижоди жаҳидизм ҳаракати ва адабиётин билан узвий боғлиқ эди. Жаҳидчиликнинг ўзига эса бизда узоқ йиллар фақат реакцион ҳодиса сифатида қа-

ралди. Кўндан-кўн тадқиқотларда жадидчилик устида сўз борганда «Туркистон жадидлари маҳаллий савдо буржуазиясининг манфаатининг ёқловчи революциянинг душмани эдилар» (А. Алиев), бу ҳодиса «ёш ўзбек буржуазиясининг контрреволюцион миллатчилик идеологиясининг» кўриниши (Н. Султонов) деган ибораларни такрор-такрор учратамиз¹. Қодирий илк ижодидаги жадидчилик билан алоқадор жиҳатлар эса «ёзувчи дунёқарашига бойлар ва буржуа интеллигенцияси муҳитининг таъсири натижаси», яратган асарлари ёна-сига «миллатчилик руҳидаги шеърлар ва мақолалар» деб қаралади. Ойбек тўғридан-тўғри Қодирийни «буржуазия фикрининг ифодачиси» деб атайди.

Тўғри, тадқиқотчилар Қодирий илк ижодида меҳнаткаш халқ ҳаёти билан боғлиқ демократик элементлар ҳам борлигини таяқидлайдилар, бунини жадидчилик тенденциясига зид бир ҳол деб санайдилар. Кейинги кузатиш, тадқиқотлар шундан далолат бериётирки, жадидчилик ҳаракати жамийи зиддиятли жиҳатларига қарамай яхлит ҳолда Туркистон шароитида прогрессив рол ўйнаган. Жадидизм нуқулгина буржуазия фикрининг ҳимоячиси, савдогарлар ёки бирор миллат манфаати ҳимоячиси бўлмай жаҳон цивилизацияси тараққиётидан орқада қолаётган бутун Кавказ, Туркистон, қолаверса Шарқ халқларининг, бою фақир — барчани уйғотиш, кўтариш, элнинг маърифатли қилиниши, эски қолоқ оғитларни қоралаб, янгиликни тарғиб этишини ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Бинобарин, бу ҳаракат муайян маънода байналминал ва демократик ҳарактерда бўлган. Бошда жадидлар кўпроқ маърифатчилик ғоясини тарғиб қилган бўлсалар бора-бора миллий озодлик, социал адолат учун курашчиларга айланганлар, Октябр тўнтарилиши даврига келиб уларнинг илғор қисми янги ҳаёт, маданият, фан ва алаҳидёт даргаларига эришганлар. Эҳтиҳот, жадидлар орасида ишқуд-иштовон, мухтаассиб, даврдан орқада қолган, инқилоб йилларида революция, меҳнаткаш халқ манфаатига зид иш кўрган кимсалар ҳам бўлгандир; қолаверса жадидчилик ҳаракатининг, жадид адабиётининг бир қатор заиф, чекланган, зиддиятли жиҳатлари ҳам йўқ эмас. Аммо жадидчилик яхлит ҳолда айниқса Туркистон шароитида чиндан ҳам халқ ҳаётида, ижтимоий тараққиётда

¹ Н. Султонов ва А. Алиев кейинги ишларида бу хил қарашлардан воз кетган.

иждобий, ҳаттоки инқилобий рол ўйнагани аниқ. Мунаввар қорн, Беҳбудий, Ҳамза, Фитрат, қолаверса Айний, Қодирий, Чўлпон каби бу ҳаракат дарғалари ва иштирокчилари фаолнати, иждобий тақдири шундан далолат беради. Аср бошида, Октябр инқилобигача иждоб қилган бирорта пешқадам ёзувчи, шоир, драматург бу илғор ҳаракатдан четда турган эмас. Бинобарин, Қодирийнинг бу ҳаракатини четлаб ўтиши мумкин эмас эди. Жаҳидчилик ёмонотлиқ қилинган пайтлари бу ҳаракатга аралашган пешқадам адибларини мумкин қадар ундан узоқроқ юрган қилиб кўрсатишга ёки бу ҳол ҳаётдаги адабиёт, иждобдаги қуср деб баҳолашга, бу билан чекланмай «жаҳидчилик» деган сўздан чўчиб умуман уни четлаб ўтишга, «жаҳид адабиёти» атамасини рад этиб бу ҳодисани «маърифатчилик адабиёти» ибораси билан алмаштиришга уринишлар бўлди. Бизнингча бугунги кунда ҳодисани ўз номин билан атайвериб керак. Чунки «жаҳид адабиёти», «жаҳид шеърнати», «жаҳид ёзувчиси», «жаҳид шоирн» атамаларидан чўчийдиган замонлар энди ўтиб кетди.

Ойбек Қодирий илк асарларининг идеяси «жаҳидизм идеологияси билан суғорилган», асарларининг «мавзулари, идеяларининга эмас, балки уларнинг формал тузилишлари, бадний хусусиятлари, даражалари ҳам жаҳид адабиётининг намуналарини ташкил этади» деганида тўла ҳақ. Яна Ойбек сўзлари билан айтганда, унинг шеърлари жаҳид поэзияси доирасида, ҳамма шеърлари таълимий, ташвиқий характердадир; бошқа жаҳид шоирлари каби Қодирий эски одатларга, жаҳолатга қарши ёзади, «миллат», «Ватан» ҳақида жар солади. Биргина «Аҳволимиз» шеърини эслайлик. Шеър муаллифи гафлатда, жаҳолат ботқоғида қолган халқнинг аҳволини алам билан ёрқин деталлар орқали мана бундай таърифлайди:

Кўр бизнинг аҳволимиз, гафлатда қандай ётамыз,
Жойи келган чоғида виждонни пулга сотамиз.

Ўғлимизга на адаб, на фан, на яхши сўйламоқ,
На худони буйруги бўлган улуғ ўрғотамиз.

Коримиз шундан иборат бўлди ушбу чоғида,
Унтадан бедона боқиб, ёзу қиш сайротамиз.

Ҳамда ҳар кун таякларда наша, кўкнори чакиб,
Баччага кокил солиб, оҳ-воҳ билан ўйнотамиз...

Ана шу аянчли ва кулгили аҳвол баёнадан кейин муаллиф ёшларга, зиёлиларга мурожаат этиб дейди:

Келингиз, ёшлар, зиёлилар, бу кун ғайрат қилинг,
Ухлаганларни агар Қодир эсак уйғотамиз.

✓ Қодирний тез орада шеърини ташлаб драматургияга, насрга ўтди, бирин-кетин «Бахтсиз куёв», «Жувонбоз» асарларини эълон этди. Муаллифнинг эътироф этишича, «Бахтсиз куёв» «Падаркуш» пьесаси таъсирида, «Жувонбоз» эса татарларда чиқиб турган жадидчилик руҳидаги ҳикоя ва романларга тақлидан ёзилган. Бу икки асарда ҳам Қодирний ўз шеърларидаги мотивни давом эттиради, жадид адабиётига хос ғояларни илгариги суради — қолоқ одатларни танқид остига олади, халқни ўзлигини англашга, янгиликка даъват этади.

Ғарчи муаллифнинг ўзи «Бахтсиз куёв»ни «Падаркуш» таъсирида ёзилган деса ҳам, бу драмага кўра «Жувонбоз» ҳикояси Беҳбудий пьесасига яқинроқ. Худди «Падаркуш»даги каби «Жувонбоз»да ҳам ўқишини ташлаб бузуқ, шалтоқ йўлларга кириб кетган бойвачча отасининг мол-мулкни совуради, синдиради, ота-онасини доғда қолдириб, охири жиноятга қўл уриб ўн беш йилга Сибирга ҳукм қилинади. «Бахтсиз куёв»да бошқачароқ воқеа қаламга олинади, ўша йиллари матбуотда кенг муҳокама қилинган, жамоатчилик эътиборини тортган қолоқ одатлардан бири — ҳашаматли тўй, ортинча сарф-харажатлар ва унинг кўнгилсиз оқибатлари масаласини кўтаради. Амакисининг маслаҳати билан Солиҳ исмли етим йигит катта қарз кўтариб дабдабали тўй қилиб бой хонадони қизига уйланади, вақтида қарзини узолмай гаровга қўйилган ҳовли-жойдан ажралиш олдида шармандаликдан ўзини ўлдиради, садоқатли умр йўлдоши ҳам ўзига пичоқ уради. Ҳар икки асар ҳам ошкора ташвиқий руҳда; бутун асар давомида ҳар қадамда муаллиф айтмоқчи бўлган гапини ошкора писанда қилиб туради, булар билан чекланмай, асар охирида «қисса»дан ибратли «ҳисса» чиқаради. «Жувонбоз» ҳикоясининг охирида ёзувчи афсус-надоматлар билан дейди: «Туркистонда бундай ишлар ҳаминша давом этиб турганини кўрувчи, билувчи, ҳар бир ақлли мусулмон киши, шарнати исломияда манъ қилинмиш, мундоғ хунук бесоқолбозлик одатини давом этдирувчи, Туркистон мусулмонлари аҳволларига афсуслар қилиб, бекорга неча мингча пулларни исроф қилувчи, бесоқол та-

шашда мусулмон мусулмонга душманлик орттирувини ва бир-бирларидан қон тўкувин, бесоқолбозлик сабаби билан жиноят кўпайиб, ёш-ёш йигитлар ўн-ўнбеш йилларини Сибирда минг турли азоб ва хўрлик билан зое қилувларини ҳам дунёдаги ғайри миллатларга мусулмонлик исмини булғатиб кўрсатувларини ва ўзлари кули бўлмоқларини, яна бу дунёда хор ва охиратда худонинг қаҳру газабига гирифтор, Муҳаммад алайҳиссаломнинг олдиларида шармисор ва шафоатларидан бенасиб бўлувларига ачиниб, мундоғ хилоф шаръ кони бўлган Туркистондан бошқа шаҳарларга қочиб кетгувчи келур эди».

«Бахтез куёв»да эса асар персонажларидан бири элликбоши — жадид гояларининг жонкуяр тарғиботчиси бўлмиш бу шахс тилидан воқеаларга яқин ясайди. У бойга мурожаат этиб: «Куёвингиз билан қизингизнинг ўлимига нима сабаб бўлди, биласизми?» дея савол қўяди ва шундай жавоб қилади: «Мен сизга сабабни айтсам, сизни бекор шариятдан ташқари тўй қилиб, куёвингиздан кўп оқча олиб, қарздор қилганингиз сабаб бўлди. Ўша вақтда мен сизга айтдим, бекор исроф қилманг, куёвингиздан кўп оқча сўраманг, юртга обрў қилман деб, ош-поя бериб, худо ва расулнинг буйруқларидан чиқманг дедим. Сиз меннинг сўзимни қулоққа олмадингиз...». Сўнгра драматург «қисса»дан чиқадиغان «қисса» доирасини бирмунча кенгайтиради, элликбоши эди бой қилиб, халққа мурожаат этади: «Сизлар ҳам шундай исроф қилмоқдасиз. Исрофнинг зиёнини кўрдингиз, Файзибойдан ибрат олинглар, кўрдиларингизми, исроф қилиб, охири ҳоли нима бўлди. Шарият мустафога бўйсунинглар, эди кўзларингизни очинглар. Бидъат тўйга исроф бўладиган оқчага ўғлингизларни ўқитинглар ёки жамияти ҳайрияларга иона қилинглар».

Ойбек ҳар икки асарнинг бадий савияси хусусида анча кескин танқидий гаплар айтган. Дарҳақиқат, «Жувонбоз» бадий жиҳатдан хийла заиф, унда шахсларнинг исми бору жонли қиёфасини, ички дунёсини кўрмаймиз, воқеалар ҳаминша ҳам жонли картиналарда кўрсатилмайди, кўпроқ нақл қилинади. Ойбек «Жувонбоз» ҳикоясининг тили ҳам халқ тилидан жуда узоқ; бўёқсиз, жонсиз «қуруқ» бир тил. Эски «дуойи салом» тили, — дейди. Асарнинг аксар ўринлари шу хил тилда битилган. Бироқ ҳикояда бўлишининг тил ва тасвир бобида эндигина очилиб келаётган имкониятларидан, чин истеъдодидан далолат берувчи ўринлар ҳам борки, бу-

пақа парчаларни ўша кезлари чиққан бирорта насерий асарда учратмаймиз. Ҳикоянинг бошланиш қисмини эслайлик:

«Ҳамал ойини ўнбешлари бўлиб, баҳор аввали эди. Ҳаволар исиб, баҳор шамоллари дарахтларни ҳар тарафга эгмоқда эди ва ҳар хил паррандалар дарахтларда бир-бирлари билан ўйнашиб, ёқимлик овозлари билан сайрашмоқда эди. Қиш билан танчада ётиб зериккан Солиҳа ҳам офтобга қарши солинган айвонга уйдан кўчиб чиқиб, ёлғиз ўзи дўппи тикмоқда, баъзи ашулалардан билганича айтмоқда эди. Гоҳа-гоҳа эрининг савдодан келмай кечикканига хавф қилиб (эримга нима бўлди, савдодан ҳар йили бу вақтдан илгари келур эди ва хат ҳам ёзмади), деб кўрқиб ҳам кўяр эди. Ҳам ўғли Саъдулладан хафа бўлиб (Саъдулла тушкур на мадрасада турмаса, на уйга келмаса, на дадасига хат ёзиб омон эканлигини билмаса, бола бўлиб ақли кирмади, Саъдуллани қуриб кеткур Раҳим шайтон алдаб йўлдан чиқарди, унга ота ҳам керак эмас, она ҳам керак эмас, уй ҳам керак эмас...) деб хўрсиниб кўяр эди. Шу вақтда биров эшикни қоқди, Солиҳа оёқ яланг югурганча йўлакка бориб «Кимсиз?»— деди...».

Ибтидоийроқ бўлса-да, бу парчада реалистик бадний проза учун хос бир қатор хусусиятлар мавжуд: илк баҳор табиатининг реал манзараси, ҳаво исиб, баҳор шамолда дарахтларининг ҳар томон эгилиши, дарахтлардаги қўшлар ўйини ва ёқимли сайраши, қиш ичи зериккан уй бекасининг офтобга қарши солинган айвонга кўчиб чиқиши, ёлғиз дўппи тикаётган аёлниги ўзича узик-юлик ашулаларни хиргойи қилиши, гоҳо бедарак кетган эридан хавотир олиши, саёқ ўғли туфайли ташвиш чекиши, полишлари, ниҳоят, бехос бегона одам эшик қоққанида эри йўлига интизор, ўғлидан хавотир бу аёлниги шошилганидан оёқ яланг йўлакка югуриши, бирдан эшик очмай, эшик ортида «Кимсиз?» дейиши — буларнинг барчаси ўқувчининг кўз олдида борлиғича гавдаланди; кўркам табиат манзарасидан шахсининг қувноқ кайфияти тасвирига ўтиш, сўнг қувноқ кайфиятининг хавотир ва ташвиш билан алмашилиши, сўнг эшик қоқилганида аллақандай илтиж ва хавотир аралаш нотайини тигиз ҳолатга тушиши — барчаси ниҳоятда тиниқ ва табиий берилган... Афсуски, ҳикояда бундай ўринлар оз, нарироқ бориб бошдаги жонли картиналар ўрнини қуруқ нақлиёт эгаллайди, жозибали

жонли тил бадийликдан чиқиб «дуойи салом» тилига айланади.

Танқидчиликда «Бахтсиз куёв» мафкуравий-ғоявий жиҳатдан Қодирий ижодида, умуман жадид адабиётида ўсиш-ўзгариш бўлгани, ундаги персонажлар жамиятдаги ҳар хил ижтимоий кучлар — бой, камбағал, илғор ва қолоқ (жадид ва қадим) гуруҳлар вакили экани, ёзувчи кўпроқ камбағал етим йиғит Солиҳ ёнини олиб, унга ачиниб-ҳамдардлик билдириши таъкидланади; айни пайтда персонажларнинг ижтимоий моҳияти яхши очиб берилмагани учун адибга таъна қилинади. Бугина эмас, катта ижтимоий талаблардан келиб чиқиб асар қиммати умуман йўққа чиқарилади: «ёзувчининг фикрича, бутун камбағал оммасининг оғир ҳаётининг сабаби, уларнинг ҳалокатга олиб борадиган нарса эскича тўй ва эскича одатлар»; «камбағал Солиҳ ва у қабиларининг елкасидаги йўғон занжирнинг нимадан иборат эканлиги ёзувчиға англашмайди»; «куёв ҳам ёш келиннинг ўлимиға сабабчи бўлган бой-эксплуататорлар бир четда қолади»; «камбағалнинг устиға миниб олган бой ҳақида «чурқ» этмайди...». 1936 йили ёзилган «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» ишида Ойбек ўртага қўйган бу талабларга 1915 йили эндигина реалистик жанрларда машқ қилаётган Қодирий жавоб бериши мумкинмиди? Бундай юксак «талаблар»га жавоб берадиган «Бой ила хизматчи», «Қутлуг қон» каби асарлар фақат Октябр инқилобидан кейин яратилди. Дадил айтиши мумкинки, «Бой ила хизматчи»га айни шу «Бахтсиз куёв» типдаги асарлар замини ҳозирлади. Қодирий «Бахтсиз куёв»да ўз олдиға камтарона мақсадни қўйган — қолоқ одатлар таъсирида катта тўй қилиб қарзға ботган одамлар фожиясини кўрсатган ва шу асосда қолоқ одатларға қарши чиққан эди. У камбағаллар, уни эзган эксплуататорлар, яъни бой билан хизматчи орасидаги синфий курашнинг кўрсатишнинг хаёлға ҳам келтирган эмас, ёзувчидан бунини талаб этиш ҳам ўринсиз. Қолоқ одатлар туфайли фақат Солиҳ эмас, бой хонадон қизи Раҳима ҳам ҳалок бўлади, отаси Файзибой ҳам-аламлар исканжасида қолади. Демак, автор талқинича, қолоқ удумлар ёшу қари, бою камбағал — барчаға бирдек зарарли. Қодирий «Бахтсиз куёв»да «Падаркуш»га нисбатан мавзу-муаммолар донрасини бирмунча кенгайтиради. Агар «Жувонбоз»да Бехбудий асаридаги каби танқид тини кўпроқ бузуқ йўлга кириб кетган оқпадар ёшларға қаратилса, «Бахт-

сиз куёв»да асосан бегуноҳ ёшлар бахтига зомин бўлган қолоқ қарашли катталар хатти-ҳаракати қораланади.

Тўғри, «Бахтсиз куёв»да, шунингдек «Жувонбоз»да ҳодисаларнинг ижтимоий илдизи чуқур очилган эмас. Бироқ одамлар, халқ ҳаёти, тақдиридаги фожиялар илдизини нуқулгина синфий асосдан излайвериш ҳам ўринсиз. «Бахтсиз куёв», қолаверса «Жувонбоз», «Падаркуш» асарларидаги ҳодисалар, кўтарилган муаммолар ҳатто бизнинг кунларимизда бошқачароқ кўринишда содир бўляпти, ҳозир ҳам одамлар бошини қотирыпти. Аслини олганда ота билан бола, катталар билан ёшлар орасидаги можаролар, падаркушлик, ёшларнинг хулқи, одоб-ахлоқи, катталарнинг ёшлар, ёшларнинг катталар олдидagi масъулияти масалалари фақат жадид адабиёти эмас, жаҳон адабиётининг мангу мавзу, муаммоларидандир. Бу мавзу, муаммонинг бадний ифодаси, талқинига келганда, жадид адабиёти намуналари, жумладан «Бахтсиз куёв» драмасида кўп ожизликлар мавжудлиги рост. «Жадид адабиёти учун характерли аломат, яъни санъаткорнинг ўзини воиз эгаллаши, насихатгўйлик, «оқартирувчилик» ва бошқалар «Бахтсиз куёв»да яққол кўринади»; асарда иштирок этувчи шахсларда айрим табақаларнинг образлари жонли гавдаланмайди, уларнинг роллари фақат гапирришдан иборат» деганида Ойбек асосан ҳақ. Аммо бундай камчиликларни фақат жадид адабиётининг хусусияти деб санаш ҳам унча тўғри эмас. Санъаткорнинг ўзини воиз эгаллаши, насихатгўйлик, бошқара тарғиботчилик ҳоллари инқилобдан сўнг, 20—30-йиллар адабиётида социалистик ғоялар билан сугорилган адиблар ижодида ҳам рўй берган, бунинг учун Абдулла Қаҳҳордек улкан ёзувчининг илк асарларини, «Ёш қизлар ўғай она қўлида» сингари ҳикояларини эслаш kifоя. Қисқаси, Қодирийнинг «Жувонбоз» ва «Бахтсиз куёв» асарларидаги камчиликлар Қодирийнинг янги реалистик шаклларни эгаллаш йўлидаги изланишлари қийинчилиги деб изоҳлаш тўғри бўлади.

Ёзувчи асардан-асарга ўсиб борди. Орадан сал фурсат ўтиб ёзилган «Улоқда» ҳикояси гарчи ўша жадид адабиётга хос мавзу—муаммолар—экинчи одат ва унинг кўнгилсиз оқибати тўғрисида бўлса ҳам бу ҳикоя тимсолида биз танимла бошиқа бир баднийат намунасига дуч келамиз. «Жувонбоз» ва «Бахтсиз куёв» хусусида анча кескин танқидий фикрлар айтган Ойбек бу

ҳикояга жуда юксак баҳо беради. «Улоқда» номли ҳикояси «Жувонбоз» ва бошқа асарларига нисбатан тенглаштирилмаслик даражада юқори бир асар,— деб ёзди у.— Ёзувчи ҳикоя техникаси, приёмларини эгаллаган. Воқеаларни очиш, буларнинг инкишофи ва ечилиши янги замон новелла формаси равишдадир. Бу асарда жонли бўёқли образлар учрайди. Кишиларнинг портрети аниқ, қабартириб берилади. Тил «Жувонбоз»нинг қуруқ, рангсиз тилидан жуда катта фарқ қилади. Ҳикоя тирик, образли бир тил ила ёзилган. Халқ сўзлари ва ифодалари ҳикоянинг бадний тўқимасига узвий кириб кетади, сингади. Шахслар ҳам ўзларига хос тил билан сўйлайдилар. «Улоқда» ҳикоясида ташвиқотчининг, воизнинг ўрнини санъаткор олади. Ёзувчи бу асарда воқеалар устида муҳокама қилмайди, тушунтирмайди, исбот қилмайди, балки образлар билан кўрсатади. Бу ҳикояда ҳам фойдасиз олатларни қоралайдиган маълум «ахлоқ», «ибрат» бор, лекин бу ахлоқ туртиб чиқмайди.

Ҳикояда халқнинг қадимий удумларидан бири — улоқ воқеаси тасвирланади. Агар Қодирий «Жувонбоз» ёки «Бахтсиз куёв» йўлидан борганида бу ерда улоқ воқеасини фойдасиз, зарарли, қолоқ бир олат сифатида бошдан-оёқ қоралаш, танқид қилиш билан банд бўларди. Ҳикояда ундай эмас. Аввало ёзувчи ҳолис туриб ҳодисанинг объектив манзарасини чизади. Воқеаларнинг ҳолис, беғубор ўсмир тилидан ҳикоя қилиниши асарга ажиб бир самимият бахш этади. Ҳикоячи қаҳрамон — эндигина мустақил ҳаётга қадам қўяётган, от миниб эл орасига кираётган, ҳамма нарсага катта қизиқиш, ҳайрат билан қарайдиган, аммо катталар турмуши, расм-русуллар, рўй бераётган ҳодисалар тағига етишга ҳали қодир бўлмаган бола. Ёзувчи ҳолис туриб ҳодисаларга аралашмай, уларни шу беғубор қалб нигоҳи орқали бамисоли тиниқ ойидагидек бор ҳолича — мусбат ва манфий томонлари, завқ-шавқи ва ташвишу мусибати, жамини эидиятлари билан гавдалантиради; бола панасида туриб гоят усталлик ва донишмандлик билан ҳодиса манзараларини кузатиб боради, улар ҳақида мушоҳада юритиш ва тегишли хулосалар чиқаришнинг ўқувчи ихтиёрига қолдиради.

✓ Ҳикоя гарчи бола — Турғун тилидан сўзланса, воқеалар шу боланинг бир кунлик улоқдаги саргузашти, кўрган-кечирганлари тарзида берилса ҳам, менингча, ҳикоянинг бош қаҳрамони—оломон. Очинг, ўзбек адабиёти-

да ҳозирга қадар бу ҳикоядаги каби оломон образини, кўпчилиكنинг аҳвол руҳияти, хатти-ҳаракати, бир ҳодиса атрофида бир паллада гоят хилма-хил ўй-қарашлар силсиласини, турли-туман қиёфалар ансамбли ва хилма-хил овозлар симфонияси ифодасини кўрган, ўқиган эмасман. Оломоннинг ўша кезлардаги аҳвол руҳиятини, хатти-ҳаракатини кузата туриб, кўпчилиكنинг болаларча соддалиги, ададсиз завқ-шавқидан қувонасиз, енгил тортиб куласиз; айни пайтда, гарчи ёзувчи ҳеч қаерда писанда қилмаса-да, шундай алғов-далғовлар замоннда, мамлакат жаҳон уруши қониға тортилган бир пайтда шунча оломон дунё ишларини, ташвишларини қўйиб арзимас, серғалва бир чоп-чоп, эрмак билан овораю гирифтор бўлиб юрганидан афсус-надоматлар чекасиз; нировардида шу алғов-далғовлар гирдобнда бир одамнинг ҳалок бўлгани ҳақидаги хабар олмонни бир қадар хушёр торттиради. Мана, ҳақиқий реализмнинг кучи, қудрати! Қисқаси, «Улоқда» ҳикояси Октябрь инқилобигача бўлган ўзбек адабиётидаги реализмнинг чўққиси, ёзувчининг жиддий муваффақияти. Шу тариқа, Қодирий совет ҳокимияти даврига ҳам фаол иштимоний сиймо, ҳам моҳир реалист ёзувчи сифатида қадам қўйди.

* * *

Қодирий «Таржиман ҳол»нда ёзишича, 1918 йилнинг бошларида эски шаҳар озик комитети бейлар қўлидан олиниб комитетнинг раислигига Султонхўжа Қосимхўжаев тайин қилингач, мазкур комитетнинг ўзбекча саркотиблигига ишга киради. 1919 йилнинг аввалида шу комитет органи бўлган «Озик ишлари» газетасига муҳаррир бўлиб тайинланади. 1920 йилда касабалар иш-росига саркотиб бўлади ва эски шаҳар касабачилик ҳаракати тўғрисида газеталарга хабар ва мақолалар ёзиб туради; сўнгга «Рўста» деворий газетасига муҳбир, «Иштирокиси» ва «Қизил байроқ» газеталарида ходим, собиқ Туркистон марказий фирқа комитетининг ташвиқот бўлимида чиқадиған «Инқилоб» ва «Коммунист йўлдоши» мажмуаларида саркотиб ва ходим бўлиб, «Муштум» журналининг муаннаси ва таҳририя аъзоси бўлиб, 1924 йили Москвага ўқиш учун кетганга қадар меҳнаткешлар манфаати йўлида ҳолис ишлаб келади. Бинобарин, Қодирийни инқилобнинг дастлабки йилларидаги фаолияти асосан совет матбуоти билан боғланган. У фахр

билан «бошқаларнинг хизмати дафтар билан собит бўлса, менинг хизматларим матбуот билан равшандир... хизматим инқилобий «Қизил Ўзбекистон»нинг ҳар бир аъзосига маълумдир»,— дейди.

Қодирий ҳам матбуот ходими, ҳам журналист-публицист, ҳажвчи-ёзувчи сифатида Ўзбекистонда янги тиндаги совет матбуотининг туғилиши ва шаклланишида бениҳоя катта хизмат қилди, айниқса, «Муштум» журналининг ташкил топишида у катта жонбозлик кўрсатди. Кейинги йилларда бирмунча муддат «Муштум» журнаliga Абдулла Қодирий асос солган деган изоҳ билан чиқади. Бунга баъзи бировлар эътироз билдирдилар, «Муштум»нинг биринчи муҳаррири Ғози Юнус бўлганлигини, журнал унинг ташаббус ва ғайрати билан чиққанлигини айтдилар. («Ўзбек тили ва адабиёти», 1990, № 1, 33-бет.)

Тўғри, «Муштум» журналининг биринчи муҳаррири Ғози Юнус бўлган, Қодирий Ғ. Юнус билан ҳамкорликда журнални чиқарган. Қодирийнинг ўзи бир мақоласида ёзади: «23-нчи йилнинг феврал ойида шекилли, «Туркистон» газетасига ўртоқ Абдулҳай Тожи муҳаррир белгиланди ва шу ўртоқ бир кулки журнални чиқаришгиз, деб мен билан Ғозини чақирди. (Бу вақтда Ғози газетанинг мудирин эди.) Биз икков ишга киришдик-да, натижада саккиз сонча «Муштум» чиқди». Сўнг Қодирий «Муштум»дан кетади, аммо журнал билан алоқасини узмайди, журналга четдан ёрдам берувчи, яъни озод ёзувчи сифатида қатнашади, Ғози Юнус бўлмаган вақтларда баъзи сонларни ўзи чиқаради, бир йилнинг 15-сонидан то 35-сонига қадар «Қалвак маҳзум хотира-си» ва бошқа асарлари журналда босилади. Ҳатто Москвада ўқиб юрган кезларида ҳам бошқа газета ва журналлар қатори «Муштум»га материаллар йўллаб турди, «Муштум» берган ваколатни бўйнида тумор санайди, жумладан машҳур «Московдан» деб аталган туркум ҳажвий мақолалар худди шу журнал саҳифаларида босилди. Москвадан қайтгач, 1925 йил ноябрдан то 1926 йил мартига қадар яна «Муштум»да ходим, муҳаррир ўринбосари бўлиб ишлайди. «Муштум»га ким асос солган деган масала фақат лавозим — унга ким муҳаррир бўлгани билан белгиланмайди. Гарчи расмий жиҳатдан Ғози Юнус «Муштум» муҳаррири бўлса-да, журналининг ғоявий-бадний йўналиши, қиёфасини белгилашда Қодирийнинг хизмати ҳал қилувчи рол ўйнаган.

«Муштум» журнаlining 1923 йил илк сонларидан тортиб то 1926 йил баҳорига қадар унинг қиёфасини белгилайдиган энг характерли шишқ-пухта материаллар Қодирий қаламига тегишли. «Қалвак махзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди» сингари ўзбек совет сатирасининг дастлабки нодир намуналари саналмиш ҳажвий қиссалар мавзу-муаммолари, ифода шакли жиҳатидан хилма-хил кулги йўли билан битилган асарлар, «Муштум» таърифида», «Матбуот кун», «Муштум» оқсоқланган эмиш», «Муштум», танқиднинг ўринсиз!», «Нашриётчилар ва матбаачилар», «Ўқувчи ва ёзувчиларимизнинг диққатига», «26 нчи йилда кулдиргувчиларимиз», «Ёзишгувчиларимизга» сингари программ характеридagi мақолалар — «Муштум» журнали худди шу материаллар билан оёққа турган. Ўша кезлари малакали ҳажвчи ёзувчилар камлиги, материал танқислиги туфайли журнаlining айрим сонлари бошдан-оёқ Қодирий қаламига мансуб асарлардан иборат бўлган, бунинг учун адиб баъзан таъна-дашномлар ҳам эшитган.

Қодирийнинг «Муштум» ҳақидаги мақолалари бир ерга йиғилса алоҳида тўплам бўлиши мумкин. Фақат журнаlining ўзида эмас, бошқа матбуот органларида ҳам адиб «Муштум» ҳақидаги мулоҳазаларини ўртага танлаган. Чунончи, «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1925 йил 7 август сониде Қодирийнинг «Муштум» сарлавҳаси остида принципнал танқидий мақоласи босилади. Бу кезларда Қодирий Москвада ўқиётганлиги учун «Муштум» редакциясида ишламас эди. Мақолада Қодирий четдан ҳолис туриб журнаlining ўша кезлардаги ҳолатини теран таҳлил этиб беради. Бу мақолага жавобан журнал муҳаррири Ғози Юнуснинг газетанинг 17 август сониде «Танқидми, тош отиш!?» деган жавоби чиқади. Ғ. Юнус Қодирий мақоласидаги самимий танқидий мулоҳазаларини ғаразгўйликка, «тош отиш»га йўяди. Орадан кўп ўтмай 25 августда Қодирий «Шаллақи» деган мақола билан Ғози Юнус чиқишига жавоб қайтаради, унинг асоссиз даъволарини рад этади. «Муштум» ўз вазифасини қандай ўтаётир, ҳажвий журнал қиёфаси қандай бўлиши керак, деган яхши ният билан бошланган баҳс бора-бора асосий ўзандан чиқиб мухोलيفларнинг ғоявий жангига, ўзаро жанжалига айланади. Бир-бирларига айб тақаш, ўтмишини ковлаштириш бошланади. Бу баҳс гўё ўша кезлари юрт осмонида пайдо бўлаётган қора кўланканинг дебочаси эди, қўйиб

берилса бу жанжал хатарли оқибатларга олиб бориши мумкин эди. Қарангки, ҳаётда, редакцияда хушёр, ақлли, инсофли одамлар бор экан, бу хатарнинг олди олинди. Баҳсга айрим газетхонлар ҳам аралашади, ниҳоят редакция 29 октябр сониди унга яқун ясайди, Қодирийни ҳимоя қилиб чиқади.

Шу тариқа Қодирий «Муштум»нинг туғилиши ва оёққа туришида катта жонбозлик кўрсатди, журнал тақдирини хусусида тинимсиз қайғурди. Унинг ижодаги шўхрати ҳам, ҳаётидаги илк кўргиликлари ҳам аввало шу журнал билан боғлиқ. Қодирий совет ҳокимияти йилларида биринчи галда шу журнал саҳифаларидаги асарлари орқали ҳажвчи-ёзувчи сифатида танилди, айни пайтда худди шу журнал туфайли ёзувчи бошига оғир савдолар тушди. «Муштум» билан боғлиқ «Қизил Ўзбекистон» саҳифаларидаги можародан кейин орадан тўрт ой ўтгач, «Муштум»нинг 1926 йил 27-сониди босилган «Ингинди гаплар» ҳажвий мақоласи теварагида катта машмашалар бошланди ва шу мақола туфайли Қодирий ҳибсга олинди. Адиб қамокда ётиб ҳам жим турмади. «Ингинди гаплар» мақоласининг асл матносини кенг шарҳлаб берди, кулги — сатира ва юмор табиати, хусусиятлари, тарихи ҳақидаги мазмундор мақоласини ёзди. ✓

Ёзувчининг «Муштум» ҳақидаги мақолалари жамланган, атрофлича чуқур ўрганилган, етарли баҳоланган эмас. Улар, бир томондан, республикамизда ҳажвий матбуотнинг илк назарий-амалий дастури, принциплари сифатида қимматли, иккинчи томондан, улар фақат «Муштум», ҳажвий матбуот муаммолари доираси билан чекланиб қолмай, ўзбек сатираси тарихи, кулги — комиклик табиати, моҳияти ҳақидаги бебаҳо назарий ҳужжатлардир. Уларда илгари сурилган сатира ва юморга доир қарашлар, назарий ҳулосалар бугунги кунда ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Ниҳоят, Қодирий чиқишлари, ҳажвий асарлари теварагидаги баҳслар, рўй берган машмаша ва кўнгилсиз воқеалар 20-йиллардаги адабий муҳит, ижтимоий-сиёсий вазият қандай эканлиги, ҳаётда қанақа зиддиятли жараёнлар кечаётгани ҳақида муайян тасаввур беради. Бу ҳақдаги гапларини бир оз кейинга қолдириб Қодирийнинг совет ҳокимиятининг дастлабки йиллардаги журналистик фаолияти, публицистик меросининг бош йўналишини, характерли жиҳатлари хусусида озгина тўхталиб ўтасан.

Қўриб ўтганимиздек, 1919—1925 йиллар оралигида

Қодирий публицистика соҳасида ғоят баракали ижод қилди. Ҳабибулла Қодирий берган маълумотга қараганда, Қодирийнинг публицистик асарлари 300 атрофида. Бу асарларнинг кўпчилиги ва эътиборга лойиқлари асосан мана шу йилларда яратилган. Қодирийнинг публицистик мероси ҳали тўлалигича аниқланган эмас. Гап шундаки, 20-йиллар матбуотида Абдулла Қодирий билан бирга Қодирий таҳаллусли бошқа бир неча журналист — публицистлар бўлган (Мажид Қодирий, Собир Қодирий, Наби Қодирий, Ҳабиб Қодирий...), уларни бир-биридан фарқлаш керак. Қолаверса, Абдулла Қодирийнинг ўша йиллардаги мақолалари ғоят хилма-хил имзо-таҳаллуслар билан чиққан. Қодирий 1926 йили суддаги сўзида шулардан баъзиларини — Қалвак маҳзум, Тошпўлат, Овсар, Думбул, Шигай кабиларни санаб ўтади. Ҳ. Қодирий адибнинг 60 га яқин таҳаллусини аниқлаган, «Фельетон қироли» мақоласида шулардан энг машҳурлари сифатида 39 тасини келтирган. Эҳтимол, Қодирий матбуотда булардан ташқари бошқа имзолар билан ҳам чиққандир.

Қодирийнинг «Кичик асарлар», «Фирвонлик Маллавой» тўпламларида бор-йўғи элликка яқин публицистик асарлари жой олган, турли тўпламларда, вақтли матбуотда яна бир неча мақола ва ҳажвиялари қайта чоп этилган, холос. Қодирийга мансуб публицистик асарлар охиригача аниқланмагунча, барчаси бир ерга жамланмагунча улар ҳақида узил-кесил фикр айтиш, хулосага келиш қийин. Бироқ мавжуд материалларга таяниб баъзи мулоҳазаларни айтиш мумкин деб ўйлайман.

Қодирийнинг совет матбуотидаги публицистик чиқишлари аввало ўша даврнинг тарихий ҳужжати, замонасининг соғномаси, адибнинг ўша йиллар ижтимоий-сиёсий ҳодисаларига, кундалик воқеаларига, ҳаёт муаммолари-жумбоқларига муносабати, қалб садоси, адиб ўйлари, маънавий изланишлари, кўнглидаги қувонч ва ташвишлари, асл ғоя, маслаҳи, ифодаси, ёзувчининг маънавий биографияси ҳужжатлари сифатида ғоят ардоқлидир. Қодирий публицистикасининг мавзу, муаммолар доираси хийла кенг. Улар орасида ҳаётдаги муҳим тadbирларни, янгиликларни олқишлаб, қўллаб-қувватловчи, тарғиб-ташвиқ этувчи («Биринчи май», «Матбуот кўни», «Улуғ айём», «Қутилган гўзал савғо ҳақида» каби), мураккаб инсоний тақдирлар ҳақида ҳикоя қилувчи («Отам ҳам большевик», «1818 йил ёдгори», «Тинч иш», «Фирвонлик Маллавой ака» сингари),

ҳаётдаги хилма-хил иллатларни фош этувчи (булар сон-саноқсиз), қардош халқлар ҳаёти ва ҳориждаги воқеаларга бағишланган («Туркия матбуоти», «Қачида икки ҳафта» каби) мақолалар ва бир туркум адабий таъқидий ишларини («Бизда театру ишнинг бориши», «Равот қашқирлари», «Ўтган кунлар» ҳам «Ўтган кунлар» таъқиди устида баъзи изохлар» каби) учратамиз.

Бу мақолалар йирик илмий тадқиқотлар учун асос бўла олади. Мазкур мақолалардаги кўпдан-кўп қимматли томонларни қўйиб туриб, фақатгина ўша давр учун ҳаёт-мамат аҳамиятига молик адибнинг асли гоё ва маслагини, эътиқодини белгилувчи айрим жиҳатлари, чунончи, Октябр инқилобига, совет ҳокимияти ва большевиклар фирқасига, ҳар хил ижтимоий гуруҳларга, муҳим мафкуравий оқимларга, ислом динига онд мулоҳазалари, қарашлари, илгари сурган принциплари билан танилишининг ўзиёқ гоёят мароқлидир.

Қодирий совет ҳокимиятининг дастлабки ойларидан бошлаб матбуотда, ёзиб тарқатган хитобнома, варақаларида Октябрни ёқлаб чиққан. Унинг Октябр инқилобига қарашини, муносабати айниқса, 1922 йил 1 июнда «Қизил байроқ» газетасида босилган «Жасорат айб эмас!» мақоласида жуда равшан ифодасини топган. Октябр инқилоби устида сўз борар экан Қодирий ҳаммадан бурун у халққа жасорат, эрк, онг бергани, халқнинг ўзлигини англашга йўл очгани ҳақида тўлибтошиб сўзлайди. Октябр инқилобининг бу борадаги саховатини тушунтириш учун адиб инқилобдан бурунги аҳвол—вазиятни эслатади. «Биз жасорат сўрар эдик,— деб ёзади у.— Лекин... жасоратимизнинг қолган-қутганини ҳам олмоқ муддаосида эдилар. Биз сўз эркинлиги сўрар эдик. Лекин тилимизни таг-туғидан кесмоқчи эдилар. Жасорат битган эди, тил кесилган эди.

Юрагимиздаги бир оз умидни истесно қилганда, бошқа нарсалар юлиниб-юлқинган эди». Сўнгга гап Октябр инқилобига кўчади:

«Ниҳоят: фиғон ва нолаларимиз ариш-аълоларга етганда, умидимиз қуёшни Октябр туғди. Жасорат бўғмагарларининг оёқлари осмондан, тил қассобларининг манфур гавдалари жаҳаннам тағидан келди».

Адиб сўзини давом эттириб Октябр самараларига эътиборни тортади: «Октябрдан биз бошлнча жасорат олдиқ. Сўз эркинлиги олдиқ. Чиндан ҳам буюк Октябр инқилобининг ишчи ва камбағаллар синфига берган емиши жасорат эмасми эди?!». ✓

Сўнг ёзувчи инқилобнинг бу борадаги самараларини кўз олдимизда гавдалантирувчи жонли лавҳаларни чизади:

«Қаранг:

Бутун умри рутубатлик ишхонада ўтган бир ишчи, ўлтириш-туриши, ошаш-ичиши, ёлғиз меҳнати — кетмоннинггина тасаввур этмагига мажбур бўлган бир деҳқон, бу кун бизнинг тушларимизга кирмаган фикрларни сўзлайди, ҳайрон қолдирарлик даражада хатти-ҳаракатлар кўрсатадилар, буниси кифоя қилмаганидек, уста дипломатларнинг етишмаган ерларини туртиб тўғрилайди!».

Мақола муаллифи нега шундай, дорилфунунни битирмаган, сиёсат билан махсус шугулланмаган, Карл Марксдан беш-ўн йил дарс олмаган оддий ишчи, деҳқон қандай қилиб шу даражага кўтарилди, деган савол кўйиб ўзи: «Буюк Октябр инқилоби уларга жасорат берди, онг берди, ҳақ берди!» дея жавоб қайтаради, фикр-мулоҳазаларини «жасорат Шўролар ҳукуматининг негизидир — асосидир», дея якунлайди.✓

Қодирий «Отам ҳам большевик» асарида юз ёшлик отаси билан суҳбатда соддадил қарияга Октябр инқилоби, большевиклар фирқаси ва совет ҳокимияти моҳиятини гоят содда қилиб шундай тушунтиради: «Большевик бир киши эмас, дада... большевикнинг маъноси кўпчилик, камбағал деган сўздир. Мисол сиз ҳам камбағалсиз, сиз ҳам большевикдан сапаласиз, ҳозирги большевик ҳукуматидан мурод — камбағаллар ҳукумати дейишдир... Илгариги оқ пошшо ҳукумати бойлардан иборат эди. Аммо бу ҳукуматнинг оқ пошшоси ҳам йўқ ва бунда бойларга ҳам ўрин берилмайди. Ёлғиз сиз ва бизга ўхшаганлар, камбағаллар ҳукумати...».✓

✓ Қодирий жуда кўп мақолаларида ижтимоий гуруҳлар, синфлар, улар орасидаги кураш масалаларини аниқ-равшан ажратади, ўзини эса ҳар донм меҳнаткаш халқ, большевиклар фирқаси томонида ҳис этади, «ғоя ва иш эътибори билан чин коммунист» сэнайди; Октябр инқилоби мақсади, совет ҳокимияти ҳимояси йўлида кураш олиб боражагини қайта-қайта таъкидлайди; «озодлиг йўлида ҳар қандай оғирликқа ҳам чидаб, муқаддас хизмати»ни давом эттирганлигини айтади. Адиб ўз ижтимоий фаолиятининг, ижодининг синфий моҳиятини, бош мақсадни ифодалаб чин дилдан ёзади: «Ишчи-деҳқонлар ёзгон асарларини сўйиниб ўқийдилар ва мени ёзувчилар қаторига киргиздилар ва ҳа-

мон ўқирлар ва унутмаслар. Чунки мен уларнинг ўз ичларидан чиққан, уларнинг дард ва тилаklarини яқиндан билгувчи, бунинг устига Улуғ Октябр инқилобидан сўнг унинг шаронтида, тарбиясида етишган бир ходимларни эдим. Мени бойлар, эшонлар кўролмас эдилар, чунки мен уларни ишчи тилидан чиққан ва сирларини очқувчи душманларни эдим...»

Шу тариқа адиб Октябр инқилобига, советлар ҳокимиятига ҳаддан зиёд катта умид боғлади. Замондоши Вали Қаюмхон ўша кезлари Абдулла Қодирий «қизиллашиб кетди» деганида, эҳтимол, шунинг назарда тутгандир. («Мулоқат», 1992, I-сон, 36-бет.)

Адиб фақир фақир меҳнаткашларга яқинлигини, ўшалар тарафида эканлигини таъкидлаш учун ўзига «Жулқунбой» тахаллусини таъналайди, энди унинг асарларида Абдулла Қодирий унвони билан баробар Жулқунбой тахаллуси ҳам кенг қўлланадиган бўлди. Қодирий ўз гоё ва маслағи, эътиқодининг писонлиги шаъни қадар юксак қадрлайди, шаънига айтилган ҳар қандай таъна, тухмат ва ҳақоратларни кескин рад этади, ўз шаъни, эътиқодининг мардона туриб ҳимоя этади. Чунки Ғозн Юнус «Қизил Ўзбекистон»даги баҳсда дағдаға билан «Жулқунбойнинг унга очиқ белгилик бўлган бир сир бор! Ўзи хўб яхши билади. Аммо ҳозирча очмайди. Негаки, бу сир Жулқун кўрқоқни чўчитиби, тилини қисик қилиши учун кўб мужарраб доридир», дея писанда қилганида Қодирий бундай дағдағаю пишнинг, писандаларга жавобан қаҳр-ғазаб билан: «Ҳай, мулла Ғозн! «Мард бўлсанг — майдонда ҳангра!» деган гапини эшитганингиз борми? Ахир юракка жуда ёмон ваҳима солдигиз-ку? Диндор демақчимисиз, миллатчи дейсизми? Нима ахир?»

Агар фақат сизгагина маълум бўлган фақирнинг мудҳиш мақсади шу инқилбнинг бири бўлса яна қарнайчига яқтак-ништон йўқдир. Оғингизни бу ердан «чуҳ» донки, қоравулнинг кураги бўли эмас!...» дея қатъий жавоб қилади.

1926 йили, тескаричи, аксининқилобчи деган айб билан қамоққа олиниганида суддаги охириги сўзда ўзига қўйилган айбларнинг мантиқсизлигини ишончли далиллар билан фони этиб ташлайди. «Зеро, бошида бир оз ғуҳовамаси бўлган ҳар бир киши Ўзбекистоннинг Улуғ Октябр инқилобигача бўлган ҳоли билан Октябрдан кейинги тўққиз йил ичидаги интибоҳини (иштимонийятда, илм ва маданиятда, ҳулоса ҳар бир жаҳҳада) ча-

қиштириб кўрса ўзини тамоман бошқа бир оламда ҳис этадир». Адиб Октябрдан кейинги қийинчиликларини ҳам ёддан чиқармайди: «1917 йил билан 1923 йил ораларини хотирингизга олингиз. Мамлакатда рўзгор бузгунлиги, босмачилик, очлик ва бошқа хароботлар...» Мана шу оғир, фожий, очлик йилларидаги ўзининг аҳволи, оладиган маош тарбиясидаги етти-саккиз жоннинг озиғига етмаслиги, лекин озодлик йўлида ҳар қандай оғирликка ҳам чидаб муқаддас хизматини ҳамниша давом эттирганлигини эслатиб, ҳақли бир саволни ўртага қўяди: «Бас, шу ҳолда мантиқ қолинига солиб муҳокама қилинсин, меҳнаткашларнинг заиф ва ҳар бир жиҳатдан нуқсонли бўлгон кунларида улар ёнида собит қолиб, бу кун меҳнаткашнинг гуллаб-бошлагон даврида тескаричилик кўчасига кирсинми? Бойлар, уламолар, чўнтакчи хонин ва ўғрилар, умуман, Ўзбекистон тескаричиларига қарши матбуот майдонида жиҳоди акбар эълон қилиб, ўзига қарши ҳар бир бурчақчан тескаричи душманлар қаторлаштиргон бир киши Шўролар ҳукуматининг аини гуллаган кезида зиндли деб топилинми?»

Алам-ўкинч, маломатларга тўла бу саволларнинг жавоби ўз ичиди. Ақли расо ҳар бир киши учун ҳақиқат ким томонда экани шундоқ кўриниб турибди. Ёзувчи шу ҳилдаги муҳокамалардан, ҳастига, фаоллиятига бил кўпдан-кўп фактларни келтириб сўнг айтилганларга ҳулоса тариқасида сўзининг охирида ўзининг «асли ғоя ва маслаги» билан таништиради: «...мен Шарқ озодлигинин ва унинг мазлум пролетариат соддатини фақат Ленинизм орқасида вужудга чиқишига ишонган бир кишиман. Бу гапни қўрқиб эмас, балки виждоним, имоним тазйиқни остида сўзлайман... Менинг ҳақимда ким нима деса десин, лекин мен Маркс ва Лениннинг ҳароратлик шоғирдиман, чунки мен Лениндан руҳ олиб, Марксдан наҳомландим».

Ёзувчи қалбининг туб-тубидан вулқондек отилиб чиққан адиб, унинг асли ғоя ва маслаги шаҳодатнома-си, виждон, имон, эътиқоди иқрорномаси бўлгани бу сўзларни ўқиб туриб наҳотки асл одам, Октябр инқилобига, Ленин ғоясига чин садоқатли, камбағал меҳнат аҳли, советлар ишига ҳаётини, жонини тиккан фидойи бир сиймо совет ҳокимияти йилларида шу ҳокимият таъқибига учраса, ҳибсага олинса деган аламли савол қалбимизни ўртайди ва ўша олис 20-йиллардан салкам етмиш йил берида туриб шу аламли саволларга жавоб

излаймиз. Даврининг шафқатсиз ҳужжатларида бу мудҳиш саволнинг жавоби, сабаблари турли даражада — гоҳо ғира-шира, гоҳо эса аниқ-равшан муҳрланиб қолган.

✓Булар ҳақида сўзлашдан олдин ёзувчи публицистикасининг яна бир жиҳати—адибнинг динга муносабати ҳақида сзгина тўхталсак. Чунки таъсир доираси ниҳоятда кенг мафкуравий куч динга муносабат ҳам Қодирийнинг ҳаётини ва ижодини тақдирда муҳим ўрин тутди. Бунинг устига динга муносабат ўша йилларда хийла кескин ва мураккаб тус олган эди.

Қодирийнинг ilk асарларидан бири «Бахтсиз куёв»дан тортиб, ниқилобдан кейин яратган ўилаб публицистик мақолаларида, бир қатор чиқишларида, «Қалвак маҳзумнинг хотира дафтари»ю, «Меҳробдан чаён» ва «Обид кетмон»да унинг ислом динига оид қарашлари акс этган. «Бахтсиз куёв»даги домла-имом, «Тинч иш»даги Охун домла, машҳур ҳажвий қисса қаҳрамони Қалвак маҳзум, «Меҳробдан чаён»даги Абдурахмон ва Солиҳ маҳдум, «Обид кетмон»даги Хатиб домла билан мулла Муҳсин — мана шу руҳоний шахслар ёзувчи ижодида бутун бир образлар туркуминини ташкил этади. Биз шу пайтга қадар уларнинг барчасини ёппасига «диннинг реакцион моҳиятини фoш этувчи», танқид остига олувчи «салбий» ёки «сатирик» қаҳрамонлар деб келдик. Ҳолбуки бу образларнинг асли моҳияти, биз авваллари ўйлагандан кўра кенгроқ, чуқурроқ, уларда тажассум топган маъно, ҳақиқат сержилороқ. Булар ҳақида ўша асарлар таҳлили пайтида батафсилроқ гаплашамиз. Ҳозирча публицистик мақола ва чиқишларда динга оид айрим зиддиятли ва мунозарали қарашларга эътиборни тортиш билан чекланамиз.

✓Қодирий ilk асарлариданоқ барча жадидлар каби ислом мафкураси асосида халқнинг равнақини ўйлайди, ҳаётдаги, жумладан, руҳонийлар даврасидаги шариятга зид бидъатларни, қолоқ таомилларни танқид қилади. Октябр ниқилобидан кейин бундай танқид бошқача, бирмунча зиддиятли кўриниш касб этади. Ёзувчи маълум муддат 20-йиллар аввалида кенг авж олдирилган динига ва диндорларга қарши шиддатли кураш кампанияси таъсирида дин ва диний удумларни ёппасига кескин фoш этувчи, диндорларни ер билан яксон этувчи асарлар ёзди. «Рўза, ифтор, ҳатм, закот», «Ўзр», «Лаҳми Кадид», «Замонанинг зайли», «Қурбон байрами», «Соивунак қори билан Мағзава қори», «Қурбонлик ўғ-

рилари» мақолаларида шундай ҳолларга дуч келамиз. Масалан, «Лаҳми Қадид» мақоласида дин тарихи ҳақида мулоҳаза юритиб жамики динларни фақатгина асоссиз жанжалларга сабаб бўлган ҳодиса сифатида бир ёқлама баҳолайди. «Санампараст тентаклар» мақоласида мусулмон дунёсидаги қолоқликларнинг бирдан бир сабабчиси, бош айбдор ислом мафқураси деб санайди. Унингча: «Мусулмон дунёсини ҳаққила паразит ҳолга келтирган нарсa шубҳасиз ислом авҳомотидир. Хурофот қотишқон бўтқани донмий тановул қилиш орқасида ислом миллати оти улуг, супраси қуруқ, бир шаъни-шавкатга эга, ўзи каби дунёда нажиб миллат йўқ, деган қуруқ ҳаёлга банд бўлди, нажобати орқасида тангрига ва ҳам тангрининг «бадбахт» қўлларига қул ва асир бўлиб оз қолдики, оғилларда ҳайвонлар қаторида истироҳат қилсун...»

«Совунак қори билан Мағзава қори»да муаллиф нуқул руҳонийлар шахсиятини ҳақорат қилиш билан машғул бўлади. «Рўза, ифтор, ҳатм, закот» ҳажвиясида эса диндорларни «Ҳатмнинг, ифторнинг, закотнинг билан қўш-мозор бўл!»—деб сўкади. «Шаллақни» мақоласида Ғозн Юнуснинг ўз шаънига тегадиган сирли қочирлиқларини рад этаркан, ўз навбатида рақибининг бир вақтлар диний руҳда асарлар битганини юзига солади. «Турма хотираси» асаридан айрим сатрларни келтиради. «Бўш вақтингиз бўлса,—дея кесатиқ қилади мақола муаллифи,—ўтган асрда эмас, шу 20-нчи асрнинг 20-нчи йилида нашр қилинган асари ожизонангиздаги «ҳамд»ни ўқингиз:

«Ҳамд айтарман йиглаб-йиглаб худойимга».

«Тўкиб ёшим роз айтурман Оллоҳимга».

«Жигар бирла дод айтурман расул Олло»...

Бу сатрлар қандай шаронгда, қандай мақсадда, ким томонидан айтилганлигини муаллиф шарҳлаб ўтирмайди; диний руҳдаги сатрларни матидан шундоқ ажратиб олиб рақиб «тилини қисиб қўйиш» учун дастак сифатида фойдаланади. Ҳолбуки, «Турма хотираси» ёхуд ҳақсиятлик касофати»нинг яратилиш тарихи Ғ. Юнусни яқиндан билган Қодирийга аён бўлиши керак. Ғ. Юнус 1917 йил 23 ноябрда қақув билан қамалади, бирмунча вақт турмада ётади, турма азобини татиб кўради. Қамокдан чиққач, турмадаги хотира, таассуротлари асосида «Турма хотираси» шеърини асарини ёзади, асар

✓1918—1920 йилларда икки бор чоп этилади, халқ орасида машҳур бўлиб кетади. Асарда ноҳақ қамоққа тушган одамнинг ҳолат, кайфият, нолиш ва илтижолари ифодасида, дарҳақиқат, Қодирий келтирган диний руҳдаги сатрлар мавжуд. Бундан ғоявий хато излашга ҳожат йўқ эди. Бунинг устига Ғ. Юнус айтганидай, 1918 йил шаронтида матбуот орқали Худо ва Расулни дастак қилиб хитобномалар тарқатиш сиёсатга хилоф саналмас эди. ✓

«Санампараст тентаклар» мақоласида мазорларни, динга алоқадор осори атиқаларни вайрон этаётган жангари кимсалар хатти-ҳаракатини ҳимоя қилиб чиқадик, «бойлар томонидан бино қилиниб, халқнинг гумроҳлик кўчасига киритган бундай зарарлик ўйларни негизидан кўтариб ташлашқа» даъват этади; бу ҳаракатга қаршилик кўрсатган, халқни бундай бузғунчиликка қарши кўзгаган диндор шахсларни эса «санампараст тентаклар» деб атайди. Муаллиф ўз фикрининг ҳақлигини исботлаш учун Россиядаги воқеаларни эслатади: «Русиянинг бутун шаҳарларида қурилган, «Осори атиқа» деб, ҳисоб қилса бўладирган ҳисобсиз обидалар — памятниклар бузилиб ташланди. Шунинг учун бузилди-ким: у обиди ва памятниклар тарихий ва «Осори атиқа» бўлгани билан, уларнинг қолгани зарарлик эди». Ёзувчи улардан ибрат олишга чақиради: «Мана бизга ҳам зарар келтурадурган чиллахоналар, мазорларни кепакка олиштиришга йўл беринг, осори атиқа муфтадорлар!».

✓ Қодирийнинг динга онд мақола ва чиқишларида шу хилдаги жангари, ҳужумкор ҳамлалар билан баробар бу хусусда андиша, одоб, чуқур мулоҳазакорлик билан айтилган фикрлар ҳам мавжуд. Юқорида тилга олинган мақолалардан сал бурун 1921 йили ҳали «Худосизлар» ғайрат отига минмаган кезлари ёзган «Дин номидан иғво тарқатувчилар» мақоласида партия программасининг 13-моддасида кўрсатилган динни ҳукуматдан, ҳукумат ишларини дин ишларидан айиришга онд сиёсатни қўллаб-қувватлайди. ✓ «Большевик партияси» динни ҳукуматдан айириш билан мусулмонларнинг ҳиссиёт динияларига» тегмаганлигини маъқуллайди; партиянинг динга, диндорларга муносабатини бузиб кўрсатувчи иғвогарларни қоралайди, қатъий қилиб «партия ҳеч кимнинг диний ҳиссиётига тегмайдир», дейди. 1925 йили чиққан «Муштум» мақоласида журнал саҳифаларида берилган динга қўйилган беўхшов карикатура

халқ руҳига ёт эканини уқтиради, бунн «Муштум»нинг ишчи-деҳқон орасидаги обрў ва ҳурматига ҳам ўқилишига кўр-кўрона сунқасдир ва сиёсий саводсизликка яқинлашаёзган бир андишасизликдир» деб атайди.

«Шаллақин» мақоласида дин бобида муҳолифига нисбатан ўринсиз таъналар билан баробар охирида бу хусусда чуқур андиша билан айтилган қимматли мулоҳазалар бор. Мақола муаллифи шўролар ҳукумати ва фирқанинг Шарқда тутган сиёсати билан Россиядаги сиёсати орасидаги фарққа эътиборни тортади ва Москвада ўқиган пайти масъул бир раҳбар ходим айтган гапларни эсга олади. У киши: «Москвага маърифат йўлига келган сиз мазлум Шарқнинг деҳқон болалари биринчи гада билим олмакқа, ундан сўнг шу олғон билимларингизни ўзингиз туғилиб ўсган ердаги онгсиз, мазлум, динда мутаассуб ишчи-деҳқонларингизга солиқлик билан юқдиришга ҳаракат қилингиз. Русия шаронтидан тамоман бошқа бўлгон бир муҳитда жуда нозик масъулиятни ўтагуччи қаҳрамонлар эканингизни унутмангиз!» деган экан. Адиб бу доно маслаҳатдан хулоса чиқариб ҳар бир соҳада маҳаллий хусусиятини, халқнинг руҳи, кайфияти, савия-даражасини ҳисобга олиб иш кўриш кераклигини уқтиради; жумладан динга қарши тарғибот масаласига тўхталиб, яна ўша раҳбарнинг «Русия шаронти бошқа, сизники бошқа бўлиб тургон бир замонда икки асрлик маданият эгаси «Безбожник»ка тақлид қилиш «бутим йирилиб ўламан» дейишдир» деган сўзларини эслатади.

Энди ёзувчининг бадний асарларида ҳам дин ва диндорларга муносабат хийла ўзгаради, уларни нуқулгина қабоҳатлар тимсоли сифатида қоралаш, масқаралаш билан банд бўлиб қолмай, улар ҳатто асар учун салбий персонаж сифатида олинган тақдирда ҳам уларни тушуниб, инсон сифатидаги мураккаблиги, марғуб ва номағруб жиҳатлари ила бор ҳолича кўрсатиш йўлига ўтади. Бу йўлнинг ижобий самаралари «Қалвак маҳзум»нинг охириги қисмларида, «Меҳробдан чаён»даги Солиҳ маҳдум, хусусан «Обид кетмон»даги Хатиб домла ва мулла Муҳсин образлари талқинида ёрқин кўринади. Хатиб домла билан мулла Муҳсиннинг таърихи ва таъриф-таъсифи ўзига хос халқчил илиқ юмор билан йўғрилган. Табиати, асли маслак-мақсади, билим савияси жиҳатидан бир-бирига терс бу икки руҳоний орасидаги гоҳ пинҳона, гоҳ ошкора зиддиятлар, диний мавзудаги баҳс-мунозараларни ифодаси 30-йиллар ада-

биёти учун ноёб ҳодиса. Лаф шундаки, муаллиф ҳар икки персонаж характеридаги ожиз жиҳатлар, каттакичлик қусурлар устидан кулса ҳам ҳеч қачон уларнинг диний туйғу, эътиқодларини таҳқирлаш томонига ўтмайди. Бу икки шахс орасидаги диний қонун-қондалар ҳусусидаги баҳс-мунозаралар пайтида танқид тиги умуман динга, исломнинг мўътабар ақидаларига эмас, кўпроқ бу ақидаларни нотўғри тушуниш, таъмағирлик билан шахсий манфаатларга мослаштириш йўлидаги уринишларга қарши қаратилади. Умуман 30-йиллар ўзбек адабиётида динга, диндорларга бунақа ҳолсиз муносабатда бўлган бошқа бирорта асарни, руҳонийларнинг бунақа самимий, ҳаётий образларини кўрмаймиз. Шунинг учун ҳам динга, руҳонийларга нафрат руҳида тарбияланган ўша давр танқидчилиги бундай талқинни асло ҳазм қилолмайди; ёзувчи диннинг синфий «эксплуататор характери»ни очинишга уринмайди», «диннинг моҳиятини фош этишга уринмаган», повестда руҳонийларни синфий душман сифатида фош этиш эмас, «уларга муҳаббат, улар ҳам одам-ку» деган ачиниш туйғуси бор, «бу динни фош қилиш эмас, балки динга ва руҳонийларга ёрдам қилишдир» дея муаллиф шаънига таъна-дашином ёғдиради, дағдага қилади...»

Мана энди 1926 йили Қодирий бошига тушган муҳим савдо — унинг ҳибсага олиниш воқеасига қайтсак бўлар. Юқоридаги мулоҳазалардан кузатган бўлсангиз керак, ёзувчининг инқилобдан кейинги йиллардаги ижтимоий фаоллиги, сиёсий-мафкуравий позицияси шарҳидан бу кўргиликнинг баъзи сабаблари сизга аён бўлгандир.

Қодирий катта ақл-заковат, юксак истеъдод эгаси бўлса ҳам, бари бир, ўз даврининг фарзанди эди. Инқилоб йилларининг фидойи инқилобчиларига хос муайян инқилобий бегоналик унга ҳам ёт эмас эди. Маълум муддат ўша йиллари мамлакатда авж олдирилган «синфий кураш», «динга қарши юриш» кампанияси таъсирида адибнинг бойлар, эшонлар, уламолар фақат бой, эшон, уламо бўлгани учунгина уларни синфий душман санаб, уларга қарши матбуотда жиҳоди акбар эълон этиб аёвсиз кураш олиб бориши, синфий-мафкуравий рақиблирини танқид қилиш, фош этишда хийла жангарилик, қизиққонлик кўрсатиши, баҳслар пайтида гоҳо одоб доирасидан чиқиб ҳамкасбларини ҳақоратлаш томон ўтиб кетиши, уларнинг ўтмишини титкилаш, гоёвий айблар тақани билан банд бўлиши — шу хилдаги хатти-

ҳаракатлари туфайли адиб айтганидай, ўзига қарши ҳар бир бурчакдан тескаричи душманлар қаторлаштирди. Қодирий қамоққа тушишида уларнинг, айниқса бирга ишлаган ва ундан дакки еган ҳамкасбларининг қўли, иштироки борлиги, «Муштум»да босилган «Йиғинди гаплар» мақоласидаги юқори раҳбарларга тегадиган «қалтис гаплар»нинг ўз вақтида «пайқаб», яшши тезлигида тегишли ташкилотларга етказганлар аини ўшалар экани аниқ.

Ўзбекистон Марказий Давлат архивининг жумҳурият олий суди жинойят бўлими фондида 1714 рақами билан ҳисобга олинган ЖКнинг 73 ва 116 моддалари бўйича «Қизил Ўзбекистон» газетаси ва «Муштум» журнали масъул котиби «Абдулла Қодирийнинг 26-сонли иши» деб аталган папкадаги ҳужжатлар орқали бизга ўша мудҳиш ҳодисанинг кўпгина тафсилотлари маълум бўлади. «А. Қодировнинг иши»даги 32-номерли ордерга кўра, 1926 йил 8 март кuni тергов органлари Қодирий хонадонини тинтув қилиб ёзувчинини қамоққа оладилар. Бир неча кун Қодирий нима сабабдан қамалганлигини, айби нимадан иборат эканини аниқ билмайди, вақтида уни сўроқ ҳам қилишмайди. Ниҳоят, 22 март кuni у терговга чақиришларини сўраб ГПУ комендантига ариза ёзади. Рус тилида битилган аризада шундай дейилган:

«Шу йилнинг 8 мартида ҳибсга олиндим ва ҳанузгача назорат остида қамоқда сақланиб келинмоқдаман. Ҳалигача сўроққа чақирилганим йўқ. Умуман не гуноҳларим учун айбланаётганлигим мен учун қоронғу. Заррача бўлса-да, ўзимни гуноҳкор сезаётганим йўқ. Шундай бўлса-да, меннинг ишим кимда эканлигини аниқлаб, терговга чақиришларингизни сўрайман. Акс ҳолда ўзимни қурбон қилсам-да, 24 мартдан бошлаб очлик эълон қиламан».

Ана шу қатъий талабдан сўнг 24 март кuni Қодирий терговга чақирилади. ГПУнинг махсус ишлар бўлими Агидулин уни сўроқ қилади. Сўроқ пайти гап нимада экани маълум бўлади. Тергов пайти тузилган айбномада кўрсатилишича, «Муштум» журналининг муҳаррир ёрдამчиси бўлиб ишлаган Абдулла Қодирий, гўё ўз мансабидан фойдаланган ва уни суинистёмол қилган ҳолда муҳаррирнинг қаршилигига, қатъий ман этишига қарамай журналнинг навбатдаги 3 (27) сониде «Йиғинди гаплар» мақоласини бостирган; мазкур мақола моҳият этибори билан Ўзбекистон Компартияси ва ҳу-

куматн масъул раҳбарларини обрўсизлантиришга қаратилган, шу билан бирга мақола муаллифи Ўзбекистонда олиб борилаётган компартия ва совет ҳокимиятининг муҳим тadbирларини масқаралайдн ҳамда таъқид қилади, мақола муаллиф томонидан очиқдан очиқ аксилиниқилобий мақсадларни кўзлаб тайёрланган, ҳамда уни журналда босиш орқали омма орасида кенг ёйишга уринган... Сўнг айбномада бу жинойи хатти-харакат Ўзбекистон жиноят процессуал кодексининг 72 ва 105 моддасининг 1 бандига мувофиқ кўриб чиқилишн лозимлиги қайд этилган.

Айбнома ёзма равишда ўша кунн Қодирийга берилди, Қодирий у билан танишиб ўстига кўйилган айбларни қатъий равишда рад этади, айбнома остига «Ўзимни айбдор деб тан олмайман» деб ёзади ва имзо чекади.

Тергов жараёнида Қодирий айбини чуқурлаштирадиган янги-янги «далил-ашёлар» топилади, «Мувштум» редакциясида Қодирий томонидан таҳрир қилиниб босмахонага туширилган Хуршид қаламига мансуб «Бонбон» мақоласи ҳам ёзувчинн айбловчи ҳужжат қаторига киритилади. Гўё бу мақола ҳам муҳаррир томонидан босишга яроқсиз деб топилган, аммо Қодирий редактор резолюциясини ўзгартириб, сохталаштириб, ўзича таҳрир этиб, ўз гоёларига мослаштириб босмахонага юборган... Агар бу даъво тўғри бўлса, Қодирий яна жиноят кодексининг 116, 128, 129, 142 моддаларига биноан жавобгарликка тортилиш керак эди. 3 апрелда тузилган бу айбномани ҳам Қодирий «ўзимни айбдор деб тан олмайман» дея рад этади.

Терговга Қодирийнинг кўпгина ҳамкасабалари гувоҳ сифатида чақирилади. Уларнинг аксарияти ё ҳасад, ё ғараз-адоват, атайин қасд олиш ёки ўз жонларини ўйлаб, қўрқоқлик қилиб ҳақиқатдан тонадилар, юзсизларча ёлгон гувоҳлик берадилар, очиқдан-очиқ Қодирийга туҳмат қиладилар. Бу ҳол Қодирийни ларзага, чуқур изтиробга солади. Айниқса Хуршид Шариф, Зиё Саид ва Комил Алиевларнинг мунофиқлиги уни лол қолдиради.

Тергов тугагач, маҳбус Абдулла Қодиоров 8 июн кунн Тошкентдан Самарқандга олиб борилади. Бир ҳафтадан кейин 15 июнда Қодирий устидан суд бошланади. Суд уч кун давом этади ва 17 июн кунн якунланади, уни икки йил озодликдан маҳрум этиш ҳақида ҳукм чиқарилади.

Тергов ҳужжатларини кузатганда бир нарсга аён бўлади. Ҳуқуқ-адлия ходимлари Қодирийни ҳибсга олган дақиқалардан бошлаб то суд ҳукми чиқарилгунга қадар адолат йўлидан бориб ҳақиқатни аниқлашга эмас, ҳар боб билан адибга қўйилган айбларни тасдиқлашга, ҳатто жиноий ишни чуқурлаштиришга ҳаракат қилганлар. Қamoқда, тергов пайтида устига бўҳтондан иборат айблар қўйилганида, айниқса ҳамкасабаларининг юзсизларча мунофиқлик қилаётганини кўрганда адиб қандай аҳволга тушганини, бу имони бутун, ўта ҳалол, ростгўй, мард йигит қалбида қандай тугёнлар кечганилигини ҳаёлан тасаввур қилиши мумкин. Агар ўша кескин драматик руҳий ҳолат тўла тикланса шексинирона трагедия туғилиши аниқ.

«Қодировнинг иши»га онд ҳужжатлар орасида «Сўроқ ҳажаси протоколи» иккибатан батафсил, ўзбек тилида саводли тузилган. Унда гувоҳларнинг сўзи билан бирга Қодирийни айблаш учун келтирилган «Ингиниди гаплар» мақоласи ҳусусида муаллифнинг тушунтириш-изоҳлари — қўлнинг моҳияти, тарихи ҳақидаги кечг шарҳи, шунингдек, адибнинг қисқача таржаман ҳоли, ўзининг асли гоя ва маслаҳи билан таништирувчи иқрорномаси мавжуд. Уларда Қодирий ўзига қўйилган айбларининг бошдан-оёқ нотўғри, мантиқсиз ва гаразгўйликдан иборат экани, ўзининг қимлигини — ўтмиши ва ҳозирги кўнини, эътиқод ва маслаҳини баён этиб беради. «Сўлдаги нутқ» деб ном олган бу тарихий ҳужжатда Қодирий табиатига ҳос кўп жиҳатлар — мустаҳкам имон-эътиқод, катта ақл-заковат, зўр мантиқ, таҳлилий-илмий мушоҳада, ўта ҳақгўйлик, мардона бир шижоат — барчаси ёрқин намоён бўлган. Хийла босиқлик, мулоҳазакорлик билан сўзланган нутқда, бари бир, ёзувчининг ҳиссиёт олами криниси экани, унинг ёниқ қалби, юрак тугёни, ғазаби, нафрати, алам-изтироблари, фиғони — барча-барчаси баралла сезилиб, эшитилиб турибди. Ёзувчи «Ингиниди гаплар»нинг ёзилиш, редакциядан ўтиш жараёни тўғрисида гапириб, бу ҳодиса гувоҳларини келтириб, мақола ўзбошимчалик билан эмас, аввало масъул муҳаррирнинг розилиги, ташаббуси, мақола билан танишган бир қатор редакция ходимларининг маъқуллаши, хайрихоҳлиги билан чиққанлигини рад этиш мумкин бўлмаган далиллар билан исботлайди. Қодирий мақоладаги жумҳурият масъул раҳбарлари — Охунбобоев ва Икромовга дахлдор жумлалар, яъни овсар одам тилидан берилган гўё

Охунбобосев билан Икромовни танқид қилаётгандай бўлиб кўринган гаплар аслида улар шахсиятини камситиш, обрўсизлантириш бўлмай, балки бунинг акси, ҳазил-мутобиа — овсарона танқид йўли билан улар ёнини олиш эканини айтади. Бунинг учун кишида озгина фаросат, ҳазил-юмор туйғуси бўлиши лозимлигини уқтиради. Шу мақсадда у кулги табиатини тушунтириб беради, кулги тарихини эсга олади. Кулги табиатини билмаслик, ҳис этмаслик, бу борадаги бефаросатлик, жаҳолат тарихда қандай фожиаларга олиб келганлигини эслатади. «Ўнгинди гаплар» мақоласининг маъноси келган-кетган гаплар деган сўздир, ҳам фақат кулги тариқасида ёзилган»,— дейди адиб. «Одид судлардан сўрайманким,— деб давом этади у, кулги ҳақидаги тушунтириш ва «Ўнгинди гаплар» шарҳидан сўнг,— мен айбланган мақолани маним устимда турлик шубҳалар туғдирган кулгуликни шу юқорида санолган мезонларга солиб текширилса ва ҳукм берилса экан. Кулгуликда улар айтгандек ёмон ният билан яширилган ҳеч бир маъно йўқ. Ҳарна ёзилгани бир «Овсар» тилидан фақат ишчи-деҳқон манфаати қўзатилиб айтилган, ҳукумат кишиларига бўлган гаплар ўртоқлик ҳазили, шахсий мазохор».

Бас, шундай экан, мақола устидagi машмашаларнинг сабаби ёзувчига аён. «Судга мен қоралангувчи — қора курсида ўлтиргувчининг фақат шахсий адоват орқасида бу ҳолга тушганим яхши англашадн деб билмаман... бир неча шахслар бу мақолани ўзларининг, билмадим, қандогдур тарозуларига солиб, зарарлик топишлари эрса ғаразгўйлик, тирноқ остидаги кир излашдан бошқа нарсa эмасдир»,— деган узи-кесил хулосага келади адиб.

Қодирийга айниқса, бирга ишлаган, кечагина бир дастурхон атрофида ўтирган ҳамкасбларининг сўроқ пайти «шахсий адоватга кетуб» ёлган гувоҳлик беришлари алам қилади. «Бу гувоҳларнинг мундоқ гапирishi фақат шахсий адоватдан иборат, чунки бирон вақт жонларига теккан бўлсам керак»,— дейди у фигони ошиб. Сўнг «аммо қай тариқада уларга гап тегдирганимни айта олмайман» дея ҳаёлга толади. Ёзувчи ўша мунофиқлардан баъзиларининг номларини тилга олиб ўтади. Мана, улардан бири: «Гувоҳ Зиё Сандийни оғзаки танқид қилар эдим. Матбуотда танқид қилганим йўқ. Қисқаси, умуман Зиё Сандий ва бошқалар менга қарши бўлгонлари учун ёлгондан гувоҳлик берадурлар».

Яна бири эса масъул муҳаррир Комил Алимов. Мақолани зарарсиз ва журналга мувофиқ топиб босишга рухсат бергувчи унинг ўзи бўлган. «Бу кун,— дея ажабланади Қодирий,— ўз лавзидан қайтиб виждони олдига қип-қизил ажива бўлгувчи, мени қоралагувчи ва устимга бошқа бўҳтонларни тақигувчи ҳам унинг ўзи бўлди». Бугина эмас, ёзувчининг айтишича, бу одам Қодирий теваганидаги катта бир кампанияга бошчилик қилган: «Ўч ойлардан бери матбуот саҳифаларида ўринсиз ва бошқа фақат менга қаратилиб бўлгон ҳақсиз ҳужумлар, англашмовчиликлар, бемаза иснодлар ва жимжи-малик замзамаларнинг бош омилли ҳам шубҳасиз Комил ва шериклари эди. Хулоса, адоват мамлакат рангида бўялди».

Қизиғи шундаки, Комил Алимов Абдулла Қодирий қандай киши эканини яхши билган, чунки Қодирий Москвада ўқиган кезлари олти ой у билан бир ҳужрада яшаган, бинобарин Қодирийнинг қанақа йиғит эканини яхши синаган эди. Қодирийнинг айтишича, 1925 йил июн ойида ёзги таътилга Тошкентга қайтиб 1925—26 ўқув йили таҳсилга Москвага бораман деб тайёргарлик кўраётганида Комил Алимовнинг ўзи уни олиб қолган, унинг таклифи билан «Муштум» хизматига киришган. Ана шундай одам қалтис вазият келганида тўнни тескари кийиб олади, журнал билан боғлиқ можародан қуруқ чиқиш учун ўз тинчини ўйлаб масъулиятни бўйнидан бутунлай соқит қилмоқчи, ҳамма айбини Қодирий зиммасига юкламоқчи бўлади.

Ёзувчи бундай мунофиқ, тубан шахслар олдига ўзини мардона тутати, бирор ўрнида бўлмасин паст кетмайди, тўхмату бўҳтонлардан, сиёсий айблар ва дағдалалардан чўчимади, таҳликага тушмайди, ҳеч кимдан мадад, ҳимоя сўраб ялнимайди. «Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса «их» дейдирган йиғит эмасман»,— адибнинг бу гапи ниҳоятда самимий, унда ҳеч қанақа муболаға йўқ. У ўзининг асли ғоя ва маслағи билан таништириб, мазлум пролетариат саодатини фақат ленинизм орқасида вужудга чиқишига ишонган бир киши эканини айтар экан, «бу озодликдаги чин курашувчилар — лавзсиз қўрқоқлар, шахсий адоват орқасидан бахт кутқувчи майда кишилар бўлолмаслар; аммо ўртоқ Лениннинг соғлом, улуғ, газаматсиз, ғидирсиз йўлга томон ҳолис ниятда бел боғлагувчи қаҳрамонларгина бўлувлар» дея ҳайқиради.

Ҳа, Қодирий ҳақиқат, озодлик, адолат йўлидаги

мардона, қаҳрамонна шахс эди. У фақат суддаги охириги сўзида эмас, уч сўйдан ошиқроқ қамоқда ётган кезларида, терговлар, ҳар хил тазйиқлар пайтида ҳам сира иккиланмай, қатъий туриб ўз шаънини ҳимос қилади. Адолатсизликларга норозилик сифатида очлик эълон қилганида неча бор уни бу ниятидан қайтармоқчи бўладилар, аммо Қодирий бунга кўнмайди, очлик салкам икки ҳафта давом этади, Қодирийнинг саломатлиги ўта ёмонлашиб, ҳаёти хавф остида қолади, шунда уни касалхонага ўтказиб зарурат туғилганида сунъий равишда овқатлантиришга жазм этадилар... «А. Қодирий» нинга онд ҳужжатлар орасида адибнинг 9 апрелдан 18 апрелга қадар касалхонада ётиб даволанганлиги ҳақида врач справкаси бор. Эҳтимол, Қодирий онасининг бу воқеалардан хавотир олиб қамоқхона раҳбариятига ёзган ташвиш тўла арзномаси билан танишиб, муштирапар она кўнгли деб очлигини тўхтатган бўлиши мумкин. Акс ҳолда у адолат тикланмагунча, ўзига қўйилган асоссиз айблар устидан олиб ташланмагунча аҳдида қайтмаслиги аниқ эди...

Бироқ, шуларга қарамай, Қодирий, бари бир, тирик инсон. У ҳар қанча мардона шахс бўлмасин, ўзининг ҳақлигига ишонмасин, ўзи атрофидаги машамшалар туфайли «майда кишилар» қутқуси билан айбсиз айбдор бўлиб қолиши; инқилоб, Ленин, озодлик, совет ҳокимияти ишига жонини тиккан чин совет кишининг тескаричи сифатида совет ҳокимияти қамоқхонасига тушиши — шон айтимоқчи, чархи кажрафторининг бу ғаройиб шеваси, бундай мислсиз хўрлик адиб қалбини пора-пора қилади. «Кўнглида шамси ғубороти, тескаричилик мақсади бўлмагон содда, гўл, виждонлик йигитга бу қадар хўрликдан ўлим таъсиқроқдир. Бир неча шахсларнинг орзусича маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга қўрқинч эмасдир». Адибнинг алам-ўкинчларга тўла бу қалб фиғони уни шу кўйларга солган, шундай қарорга келишга мажбур этган тубан кимсалар, ўша муҳит-вазият устидан чиқарилган зўр айбнома каби янграйди. /

Маълумки, Октябр инқилоби мамлакат, кўҳқа Туркистон халқлари тарихи, тақдирида оғир из қолдирди. Советлар мафкураси ва сиёсати кўплаб софдил зиёлиларни чалғитди. Муайян хайрли ишлари билан баробар инқилобнинг емирувчилик томонлари кенг намоён бўлаборди; кўҳна ўтмишини, ўтмишдан қолган жамikki қадриятларни, дин, ахлоқ, фалсафа, адабиёт ва санъат,

кўҳна маданиятнинг кўпдан-кўп нодир намуналарини инкор қилиш, мавҳ этишга уриниш кенг ёйилди, янги маданият, адабиётнинг бир қатор пешқадам вакиллари, масалан, инқилобчи шоир Ҳамза «эски турмуш боғлари»ни «қарга, зоғлар»га макон қилиб қолдиришга, «эски турмуш»ни бутунлай бузиб, замон ичра «янги турмуш»ни тузишга чорлади. Бу йўлда «Бизга кимлар қарши турса, шартта-шартта отамиз!» деб чиқди. Бундай кайфият қисман Қодирийда, унинг публицистик чиқишларида ҳам кўринди. Энг ёмони, инқилобий жангариллик, бетоқатлик туфайли одамлар орасидаги оддий инсоний муносабатлар, Шарқ халқларига, айниқса эиёлиларига ҳос юксак ахлоқ, одоб-адибга дарз кета бошлади. кишининг ҳар бир хатти-ҳаракатини ғоявий-синфий мезонлар билан ўлчаш, бир-биридан айб, ғоявий, хато қилдириш, бир-бирларининг устидан тегишли илораларга донос — гап етказиш одат тусини олди. ҳатто бу ҳол 20-йилларининг ўрталарига келиб даврнинг ахлоқ нормаси, давлат, партия сиёсати даражасига кўтарилди. Шу тариқа одамлар орасида бир-бирига ишончсизлик, юзсизлик, мунофиқлик кенг ёйила бошлади. Боя кўриб ўтганимиз — Қодирий билан унинг энг яқин кишилари — Комил Алимов, Ғозн Юнус, Зиё Саид каби ҳамкасблар орасидаги кўнгилсиз можаролар шу ғайринисоний вазият, носоғлом сиёсатнинг оқибатидир. Қарангки, шу ғайринисоний, ғайриахлоқий вазият, сиёсатнинг ўзбек эиёлилари ичидаги илк қурбонларидан бири — энг ҳалол, юксак эътиқод, мислсиз истеъдод соҳиби, ҳақиқий адиб Қодирий бўлди.

Қодирий Октябр инқилоби туфайли сўз эркинлиги, жасорат олди деб қувонган эди, энди бор овоз билан ҳақиқатни айтиш, ёзишга чоғланган эди; у инқилобни, янги ҳаётни олқишлаш, ҳимоя қилиш билан баробар янги ҳаёт йўлидаги хилма-хил тўсиқларни фош этишга, совет воқелиги ривожини зиддиятларини ҳолис туриб кўрсатишга жазм этди. У билардикки, янги ҳаёт йўлидаги тўсиқлар фақат синфий душманлар — бой, домла-имом, руҳонийлар қаршилигидан иборат эмас, янги дунё қурувчилари ҳаракати, иштирокининг ўзи ички зиддиятларга, қарама-қаршиликларга эга; қатор чиқишларида, ҳусусан ҳажвий асарларида адиб мана шу зиддиятлар моҳиятини очишга, бадний таҳлил этишга иштирдди. Аммо унинг бу иштилишлари бирин-кетин зарбага учрай бошлади. «Московдан» хатлари тақдирида буни аниқ сизди; «Йилгинди гаплар»даги айрим ҳаёт

зиддиятларига юмористик муносабат, ҳукумат киши-
лари ҳақидаги беозор кулги бу қадар шов-шувларга,
огир кўргуликларга олиб келишнинг у бошда ҳаёлига
ҳам келтирмаган бўлса керак. Демак, бу даврга келиб
совет воқелиги зиддиятларини кўрсатиш, салгина бўл-
син жамият, унинг раҳбарияти ҳақида танқидий гап
айтиш имкони битди. Хуллас, 1926 йилги Қодирий фо-
жиясининг аср илдизи ўша кезлардаги ижтимоий-сиё-
сий вазиятга, мамлакатда бошланган Октябрь инқило-
би, социализм идеаллари ва ваъдаларидан чекининг ҳо-
дидасига бориб тақалади.

Аммо Қодирийнинг энг катта бахти шундаки, у муа-
йян муддат давр таъсирига берилган қизиқланган,
замона суроилари гирдобида гоҳо бир ёқлама сўзлар
айтган, давр тўзони ичра қолиб бошига огир савдолар
тушган бўлмасин, бари бир, 20-йиллар алғов-далғовла-
ридан омон чиқли, оқибат-натيجاда давр тазйиқлари-
ни енгиб ўтиб, улардан юқори кўтарила олди, хусу-
си «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари
билан замонасидан бир неча ўн йиллар олға кетди.

Шу пайтга қадар «Ўтган кунлар» романидан нар-
қатар 1922 йилда «Инқилоб» журналида босила бош-
лаганлигини, 1925 йили асарининг бўлимлари алоҳида-
алоҳида ҳолда, сўнг 1926 йили ёзувчининг жиддий таҳ-
рири билан яхлит ҳолда китоб бўлиб чиққанини билар
эдик. Адиб романич қачон ёзишга киришгани ҳақида
ҳар хил тахминлар юрарди. 1937 йили Қодирий усти-
дан уюштирилган жинсий иш, тергов материалларининг
эълон этилиши туфайли маълум бўлдики, адибнинг ўзи
«Ўтган кунлар»ни 1919 йилда ёза бошлаганини айт-
ган. Романини 1925 йили чоп этилган биринчи бўли-
мига илова тариқасида битилган «Ўзр»да адиб бу асар
дунёга келиши биланок бахтсизликка учрай бошлагани,
«беш йилдаб босила олмай» ётгани ҳақида кўйиниб ёза-
ди. Демак, роман 1920 йилдаёқ асосан ёзиб тугатилган,
аммо асар қўлёзмаси устидаги иш у тўла ҳолда нашр
этилгунга қадар давом этган.

Ёзувчи «Ўтган кунлар»да ҳолис-объектив туриб ўт-
ган XIX аср ўрталаридаги Туркистон тарихининг, ўзбек
халқи ҳаётининг ҳаққоний манзарасини беради, муҳим
тарихий жараёнларини чуқур бадий таҳлил этади, давр-
нинг етакчи ижтимоий кучлари моҳиятини очади, ўша
замон кишиларининг аҳвол-руҳияти, орзу нитилишлари,
қувонч ва танишларининг фавқулодда бир маҳорат би-
лан ёрқин образлар орқали кўрсатади. Адиб асар ёзил-

ган давр ҳукмрон мафкураси таъсирига, ўзининг ўша кезлардаги синфий майлларига берилмай реализмнинг бош принциплари асосида реал ҳаёт қандай бўлса, ўшандайинча кўрсатади. Назаримда илк бор худди шу роман орқали ўзбек халқи ўзининг бўй-бастини, асл қиёфасини, ички дунёсини, кучли ва ожиз томонларини бор бўйича худди тиниқ ойнадагидек аниқ кўрди. Бу роман ўзбек адабиётида реализмнинг ҳақиқий тантанаси, катта ютуғи бўлди.

Алиб ўтмишдан олиб ёзган бу асарида ўтмиш ҳақиқатини асло бузмаган, замонавийлаштирмаган ҳолда замонавий мавзудаги асарларида замонаси ҳақидаги айтолмаган жуда кўп гапларини айтишга, ўзини тўлқинлантирган талай муаммоларга қарашини изҳор этишга эришди. Россияга муносабат, халқнинг бирлиги, озодлиги, шахс эрки, ахлоқ, оила, севги каби масалалар бўйича ёзувчи илгари сурган гоялар, хусусан халқнинг ўтмиши, ўтмиш маданияти инкор эгиллаётган ўша 20-йиллар шаронтида, тарихимизнинг энг қир, қора кунларида ҳам халқимиз орасида ажойиб сиймоларнинг борлиги, улар одамдек яшаб ўтганлиги, уларнинг катта қалби, юксак маданияти, орзу интилишлари, изтироб ва қувончлари тасвири — булар ўша давр маъмурий қўмондонлик сиёсати билан пинҳона баҳс-мунозара самараси эди.

Романи ўзбек ўқувчиси, бутун туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг зукко кишилари катта байрамдек кутиб олдилар, роман тилларда дostonга айланди, у қисқа фурсатда қайта-қайта чоп этилди, бир неча тилларга таржима қилинди.

Афсус, адабий танқид ўз вақтида романининг ҳаққоний баҳосини беролмади; ёзувчи М. Шевердин уни зарарли асар деб баҳолади, мунаққид Сотти Ҳусайн «Ўтган кунлар» ҳақидаги рисоласида роман моҳиятини бузиб кўрсатди. Ҳатто Ойбекдек зукко шахс «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» тадқиқотида алиб маҳорати хусусида илиқ гаплар айтса ҳам романининг гоявий йўналишини бир ёқлама талқин этди, асарнинг асл моҳиятини очиб беролмади. Роман тўғрисидаги чин ҳақиқат фақат 60—80-йилларга келиб юзага чиқа бошладди, лекин ҳамон бу ҳақиқат тўлалигича кашф этилгани йўқ. Бу романи ҳар бир давр, ҳар бир китобхон ва, табиийки, ҳар бир адабиётшунос, танқидчи ўзича идрок этади, кашф қилади. Роман ҳақида кейинроқ махсус тўхталамиз. Ҳозирча эса ёзувчи 20-йилларнинг бошла-

рида қандай қилиб «Ўтган кунлар»дек, А. Қаҳҳор ибораси билан айтганда, янги давр адабиёти, Европа адабиёти газзи билан ўлчаганда ҳам тўлақонли роман яратишга эришди, реализмнинг юксак чўққисига кўтарила олди деган ҳайратомуз саволга қисман жавоб излашга уриниб кўрамиз.

Аввало Қодирий ноёб истеъдод эгаси. Ойбек айтганидай, у ижодда «турмушни бадний кўрсатиш» бобинда ғоят тез ўсди, унинг насрдаги усталлиги тез мукамаллашди. «Жувонбоз» билан «Улоқ»да ҳикоясини қиёслаб кўринг. Орадан бир йил ўтар-ўтмас реализм томон шу қадар олға кетиш ҳайратомуз ҳодиса. Гоҳо бутун бошли адабиёт ва улкан истеъдодлар бунақа эволюцияни босиб ўтиши учун бир неча ўн йиллар керак бўлади... Бу орада Қодирий юрти катта ижтимоий силсилалар палласига — миллий озодлик, инқилобий воқеалар даврига кирди, адиб бундай ҳаракатларга фаол иштирок этди, сўнг совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида янги ҳаёт, янги маданият, матбуот, адабиёт яратиш учун кетган шиддатли ва зиддиятли курашнинг олдинги сафида борди. Ҳаётдаги инқилобий ўзгаришлар, қизғин фаоллият адибдаги катта маънавий-ижодий имкониятларини, ёзувчи истеъдодини яна ҳам тезроқ, тўлароқ юзага чиқишига олиб келди. 20-йиллар ватан адабиётида бунақа ҳодисалар кўп бўлган. В. Маяковский, М. Шолохов, Фитрат, Чўлпон каби улкан санъаткорлар истеъдодининг худди ўша йиллари кенг намоён бўлганлигини эслаг.

«Ўтган кунлар»дек романи яратиш учун ёзувчида катта адабий билим, эстетик бисот бўлиши лозим. Ёзувчи ёшлигиданоқ Шарқ ва Ғарб маданияти, адабиёти намуналари билан танишиш имкониятига муяссар бўлди. Рус-тузем мактабида ўқиб рус тилини эгаллади, мадрасада таълим олиб араб, форс тилларини, адабиётларини чуқур ўзлаштирди; татарларда ва қардош туркий тилларда чиқиб турган театр ва янги типдаги проза намуналари билан танишди; ўзи ёзганидек, турк миллий адабиётининг ўша даврдаги машҳур насрчилари Ёқуб Қодирий, Фолх Рафиқий, Равшан Ашраф, Яҳё Камоллар унинг севимли ёзувчилари эди; араб адиби Жўржи Зайдон романиларини севиб мутолаа қилди; Зайдонини ўзини роман ёзишга ҳаваслантирган устоз деб атайд.

Қодирийнинг 20-йилларда ёзган адабий-танқидий мақолаларида рус ва европа адабиётининг Данте, Сервантес, Гогол каби буюк намояндалари номлари

учрайди, бугина эмас, ёзувчи бу адиблар ижоди моҳиятини чуқур англаб етган, уларнинг айрим асарлари хусусида теран фикр-мулоҳазалар билдирган. Умуман олганда 20-йилларда Абдулла Қодирий ҳар тарафлама шаклланган мукаммал реалистик эстетик концепцияга эга. Шунинг муҳимки, Қодирийнинг реализмга онд назарий эстетик қарашлари бевосита ижод жараёнида амалиёт билан бирга туғилди, шаклланди. 20-йиллар ўзбек адабиётида ҳеч ким Қодирийчалик реализм назарияси билан бу қадар кенг машғул бўлмаган. Қолаверса, ўша кезлари бизда ҳеч ким реализм бобида ижодда Қодирий даражасига кўтарилмаган. Жаҳон адабиётидан яхши биламизки, реализмнинг эстетик концепциясини биринчи гада реалист адибларнинг ўзлари ишлаб чиққанлар. Ўзбек адабиётида шу буюк вазифани ўғаш биринчи гада буюк реалист адиб Қодирий зиммасига тушди.

Ниҳоят, яна бир муҳим ҳолат. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи устидаги ишчи интиҳосига етказилиши, унинг Москвада ўқиган даврига тўғри келади. Ёзувчи «Таржиман ҳол»ида Москвага ўқишга бориш сабабини шундай изоҳлайди: «Октябрь кундан-кунга ўсди. Унинг ўсиши баробарида маданий, илмий эҳтиёслар ҳам ўсди. Юқорида ҳам айтиб ўтдим. Мен тартиблик мактаб кўрмаган нодон бир йиғит эдим. Унча-мунча билган нарсаларим ҳам ўз тиришувим орқасида зикр шаронти ва мажбурияти остидаги чала-чулла гаплар эди. Кейинги кунларда нодонлигим ўзимга қаттиқ ҳис этила бошлаб, бу ҳол билан узоққа кета олмаслигин сездим. Ва 1924 йилда хизматимдан жавоб олиб Масковга ўқишга кетдим. Мақсадим, уч-тўрт йил илмий муассасаларда бўлишмак эди»...

Бу ўта камтар ва ўзига нисбатан ниҳоятда талабчан, билимга, маърифатга чанқоқ одамнинг дил сўзлари, орзу ниятлари. Афсус, у ўзи ният қилгандай уч-тўрт йил Москвада бўлолмади, фақат бир ўқув йилигина марказда Валерий Брюсов номлидаги СССР Давлат Журналистлар институтида таълим олди. Бироқ, шу бир йиллик таълим ҳам Қодирийнинг маънавий чанқоқлигига бир қадар таскин берди. Қодирийнинг Москвадаги ҳаёти, фаолияти ҳали яхши ўрганилган эмас. Ўша йиллари институтда қанақа предметлар ўтилган, кимлар лекция ўқиган, машғулотлар олиб борган, Қодирий нималарга кўпроқ қизиққан; институт таълими унга нималар берган — бу хил саволлар ҳозирча очик ту-

рибди. Аммо бир нарсаниқ—ёзувчи Москвада эканлигида ўқиш билан баробар ижодий фаоллигини изчил давом эттирган, Москвада ёзилиб жумҳурият матбуотида босилган «Московдан» хатлар туркуми, «Миллий ашулачимиз фалончи Италиядан ўқиб қайтдимиз?», «Туркия матбуоти» каби мақола ва ҳажвий асарлари шундан далолат беради. Эҳтимолки, «Ўтган кунлар» романи устидаги ижодий иш ҳам Москвада интиҳосига етказилгандир. Москвада ёзилган асарларга, хусусан «Туркия матбуоти» мақоласига назар ташланса, уларда адабнинг мушоҳада доираси хийла кенгайганлиги, халқимизнинг, миллий маданиятимизнинг аҳволи ва истиқболи тўғрисида кенг миқёсларда турли куюнчаклик билан фикр юритаётганлиги англашляди. Шунингдек, Москва таълими жумҳуриятимиздаги кўпгина инқилобий жараёнларни қайта идрок этиш, адабни ўз фаоллиги, хатти-ҳаракатларига танқидий қарашга ҳам ўргатди. Буни у кейинроқ ёзган айрим ишларида, жумладан, «Шайлақ» мақоласида эътироф этади.

Қодирийнинг Москвадаги фаоллиги, ижодининг атрофлича ўрганиш бўёқда турсини, гоҳи Москвада ёзган айрим ҳажвий асарларининг бир ёқлама баҳолаш ҳоллари ҳамон давом этади. Чунки айрим адабиётшунослар «Московдан» хатларида муаллиф «ҳаётдаги икки-чирларни (Ўзбекистондан ўқишга бориб, маншат билан машгул бўлган ҳаромхўрларни) тасвирлаш билан овора бўлиб кетиб, совет мамлакатини пойтахтидаги ажойиб ижобий ҳодисалар ҳақида ўқувчига тасаввур беролмайди» (И. Султонов) деган фикрнинг илгари сурадилар. Ҳолбуки, ёзувчи Москвадаги «ажойиб ижобий ҳодисаларни» кўрган, яхши билган, мақолаларида, жумладан, «Московдан» хатларида ҳам буни алоҳида таъкидлаган. Аммо бу туркум мақолаларида ёзувчининг мақсади «ажойиб ижобий ҳодисалар» ҳақида ҳабар қилиш эмас эди, у «Московдан» хатларида «Муштум» вақили, мухбирини сифатида иш кўради, айни шу сатирик журнал учун «Муштум» боп ҳодисалар ҳақида ёзади. «Московдан» хатларининг аввалидаёқ ўз муддаосини ошкор этади:

«Муштум!»

Хузуригдан чиқар чоғимда менга берган зақолатнинг ҳамон бўйинида тумордир. Бироқ, сипоришининг қайси йўсин билан бажаришга ҳайронман. Чунки Московнинг барча ишлари олимпиа: санга ярамлиқ ерини тутиб бериш қийин...»

Муаллиф шу қийин ишга қўл уриб Москвадаги Ўзбекистонга алоқадор масалаларга эътиборини тортади, Москвада яшаётган, таълим олаётган ўзбеклар ҳаёти билан боғлиқ ҳажвиялар яратади. Фақат маънавий бузуқ кимсалар қилмишинини фош этиш билан чекланмай адабиёт, матбуот, маданият муаммоларинини ҳам кўтаради, чунончи Олтой деб аталган ёш шонрининг футуристик изланишларинини танқид қилувчи машҳур мақоласи ҳам шу туркумдан жой олган.

20-йиллар ўрталарига келиб ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётда таркиб топа бошлаган носоғлом муҳит-вазият унинг кўп эзгу иниятлари йўлига ғов солди. Ёзувчининг номи эл орасида дoston бўлган. «Ўтган кунлар» романи босилиб, қўлма-қўл бўлиб ўқиладиган, адиб ҳаёли янги-янги ижодий режалар билан банд бўлиб юрган бир пайтда у, кўриб ўтганимиздек, мудҳиш муҳитнинг, нобон сиёсатнинг қурбонига айланди, ёзувчи айтмоқчи, маънавий ўлим билан ўлдирилди. Адибнинг ҳаётдан, ижоддан, ҳамкасб дўстларидан ихлоси қайтади, ҳафсаласи пир бўлади, энди у жисмоний ўлимининг ҳам рози эди. Яхшиямки, ҳали асл инқилобий идеаллар барҳаёт экан, одамлар, ҳамкасблар орасида инсоф, динonat тугаб битмаган экан, юқори доираларда инсофу адолат йўлини тутадиганлар бор экан. Ёзувчи қамоқда эканида кўплар Қодирий ва Қодирийлар хонадонидан юз ўгириб кетганида машҳур драматург Гулом Зафарий Қодирийлар онласи жонига оро киради, ҳолидан хабар олиб туради, онаси номидан тергов органларига аризалар ёзиб Қодирий мушуқулнини осонлаштириш йўлини қидиради. Халқ оқсоқоли Йўлдош Охунбобоев Қодирий устидаги машмашалардан огоҳ бўлгач адиб ёнини олади, унинг ташаббуси билан ижтимоий шўролар жумҳурияси Олий суд ҳукмини бекор қилади, Қодирий озодликка чиқади.

Қамоқда инсонлик шаъни, номуси топталиб, ўзини маънавий ўлган ҳисоблаган адиб ҳақиқат тантана қилиб, озодликка чиққач, кўп ўтмай яна ўзига кела бошлайди. Аммо бўлиб ўтган даҳшатли қуюн асорати бир умрга кўнглида, тақдирида, фаолиятида ўз таъсирини, қора кўланкасини қолдирди. Аввало 1926 йил можаросидан сўнг у матбуотдан, ижтимоий ишлардан кетади, етти-саккиз йил давом этган жўшқин журналистик-публицистик фаолият энг авжида бирдан узилиб қолади. Шундан кейин ҳам Қодирий гоҳо-гоҳо матбуотда адабий-танқидий, публицистик мақолалар билан кўринади,

аммо ғаламислар қилмиши, нобоп муҳит тазйиқи туфайли ўзбек миллий матбуоти, публицистикаси, бинобарин кенг журналхонлар, газетхонлар оммаси ўзининг тенгсиз соҳиб қаламидан, жонкуяр, фаол матбаа ташкилотчисидан тириклайин айрилди. Бунинг учун тарих ўша қаллоб кимсаларни, ўша мудҳиш муҳитни ҳеч қачон кечирмайди.

Қодирий озодликка чиқиб маълум муддат нафасини ростлаб олгач, 1926 йил кузида «Ўтган кунлар» устидаги иш пайтидаёқ ўйлаб қўйган режасини рўёбга чиқариш—«Меҳробдан чаён» романини ёзишга киришади. Роман нисбатан тез ёзилди, 1928 йилнинг феврал ойида асар устидаги иш интиҳосига етди, роман 1929 йил мартда Самарқандда босилиб чиқди. Гарчи бу асар мавзун ҳам ўтган асрдан, кейинги хонлик замонидан олинган бўлса ҳам, давр воқеаларини, ижтимоий жараёнларни, зиддиятларини, давр одамлари руҳияти, орзу интилишлари, кечмишларини, ҳаққоний, бетакрор тарзда зўр реалистик куч билан ифода этган бўлса ҳам ундаги замонавий руҳ жуда кучли.

Юқорида айтилганидек, 1926 йили Қодирий бошига тушган савдолар қоғозга туширилса зўр фожий асар пайдо бўлиши мумкин эди, аммо бунинг иложи йўқ эканлигини Қодирий яхши биларди. «Меҳробдан чаён» романини ҳар гал қайта ўқиганда шахсан менга унда ёзувчи гўё 1926 йил фожиялари ҳақида ҳикоя қилаётгандай, ўша мудҳиш машмашаларни ўтган асрга кўчириб хонлик саройи, саройдаги муншийлар орасидаги можароларга ўраб, ўзгача кўрinishда гавдалантираётгандай бўлиб туюлаверади. Асарни «Меҳробдан чаён» деб аташ, унда кўпроқ знёлилар — мадраса кўрган мактабдор мулла одамларнинг қаҳрамон қилиб танлашдан мурод айрим адабиётшунослар ўйлаганича «муслмон руҳонийларининг реакцион ролини фoш» этишдангина иборат эмас; балким муқаддас даргоҳдан чиққан, муқаддас даргоҳга номуносиб мунофиқ, қаллоб, тубан кимсаларга, знёли, билимли бўла туриб илмига амал қилмайдиган, муқаддас даргоҳни, эътиқодни оёқ ости этадиган, шахсий манфаат, мансаб-мартаба йўлида ҳеч нарсадан тоймайдиган, истеъдодли, ҳалол одамларни кўролмайдиган ҳасадгўйлар қилмишига ишорадир. Кўпинча «Ўтган кунлар»даги Отабекни Қодирийнинг ўзига қиёс қиладилар. Отабекда ҳам, қолаверса адибнинг бошқа йирик асарлари бош қаҳрамонлари образи сиймосида ҳам ёзувчининг ўзидан кўчиб ўтган ан-

4—152

чагинна жиҳатлар, ҳислат-хусусиятлар бор. Аммо «Меҳробдан чаён»даги Анвар қисматида, Анвар теварағидаги фисқу фасодлар, қаллоблар қутқуси билан Анвар бошига тушган кулфат-кўргиликлар, унинг қалб изтироблари, қаллобларга чексиз нафрати ифодасида Қодирийнинг ўз бошидан ўтган, қалбидан кечган изтиробларни шундоққина биллиниб, кўриниб турибди. Зотан «Меҳробдан чаён» устида иш олиб бораётганида «маънавий ўлим билан ўлдирилган» Қодирийнинг қалб яраси ҳали битиб улғирмаган эди... Эҳтимол, роман услубидаги муайян шиддат, ошкора публицистик талқинлар ёзувчининг ўша кезлардаги руҳий ҳолати билан ҳам изоҳланар. Албатта «Меҳробдан чаён»дек етук романининг асосий нафоси, маъно кўламининг фақат ёзувчи биографиясидаги драмалар билангина чеклаб қўйиш ҳам тўғри эмас. Ишимизнинг «Меҳробдан чаён» таҳти-лига бағишланган бобида романининг ғоявий-бадний бисоти ҳақида муфассал тўхталамиз.

Абдулла Қодирийнинг ижодий қисмати тимсолида умуман 20—30-йиллар ўзбек адабиётини ривожига хос эҳдиётли, драматик жараёнларни кўриш-кузатиш мумкин. Ҳар қанча мураккаб, алғов-далғовларга тўла бўлмасин, 20-йилларнинг биринчи ярмидаги адабий ҳаёт чиндан ҳам кўп қиррали жўшқин жараён сифатида борди; жамини кам-кўстларига қарамай адабиётда хилма-хил ижодий майлар, қарашлар, ранг-баранг истеъдодларнинг, кутилмаган фавқулодда-бадний кашфиётларнинг юзага чиқишига, кўнгилдаги гапларини рўй-рост айтишга, ижодий изланишларга имкон бор эди. Бора-бора мана шу имкониятлар торайди, гўё ҳар бири ўзинча садо бериб, шарқираб оқиб яхлит миллий адабиёт уммонига қуйилган ирмоқлар қаттиққўл миробнинг назорати остида бир ўзанига йиғилиб бетон ариққа солиб юборилди, шу тариқа ҳар бир ирмоқ ўз қиёфаси, овозини йўқота бошладди. Ҳаммани бир хилда фикрлаб, бир хил гапини айтишга мажбур этилди. Бу ҳақиқий истеъдод эгаси учун оғир кўргилик эди. Ўша кезлари замон шаронти ва мажбурияти олдига осонгина таслим бўлиб пуқул юқори доирадагилар юргизган спёсатнинг, ҳукмрон мафкураининг қулига, ҳозиржавоб-тарғиботчисига айланган ижодкорлар ҳам кўп бўлди. Бироқ қанчалар қаршиликка, зарбага учрамаса, гоҳо замон билан муайян даражада йўлигагина муросага борса ҳам, барибир, моҳият эътибори билан ўзлигига, имон-эътиқодига, ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолган мардона адиблар ҳам бор

эди. Ўзбек адабиётида Чўлпон билан Қодирий шулар жумласидан. Чўлпон кўп танқид ва таъқиблардан сўнг: 20-йиллар охирига келиб шеърингта кўнгил розини изҳор этишдан бирмунча тийилди, давр ўзанига тушиб дилидагиларга энд гапларини шеърга сола бошлади. Аммо, айни пайтда, чин қалб розини ифодалаш учун бошқа йўллар ахтарди, Қодирий каби ўтмишга мурожаат этиб йирик роман «Кеча ва кундуз»ни ёзди. Бу 30-йиллар шароитида кўнгил розини изҳор этиш, чин ҳақиқатни айтиш йўлида дадил қадам эди. Уша 30-йилларининг ўта қалтис шароитида Қодирийнинг замонаси воқеаларига фаол муносабат, ўткир муаммоларига жавоб тариқасида «Обид кетмон» романини яратиш ҳақиқатан ҳам катта жасорат бўлди. «Кеча ва кундуз» ҳам, «Обид кетмон» ҳам замонасининг еткази адабий ўзанига тушмайдиган, ҳукмрон мафкурасига мос келмайдиган асарлар эди.

Қодирийнинг машъум 1926 йилдан кейинги ҳаёти, ижодий қисмати ғалати жумбоқ. Бир қарасангиз, Қодирий ижтимоий фаолият, идора ишлари, ташвишларидан озод, эркин ижод кишиси; у Тошкентнинг Самарқанд дарвоза даҳасидаги боғида тинчгина ижод, мароқли жисмоний меҳнат билан банд; ўз режаси асосида қурдирган машҳур шийпонида ҳар хил меҳмонларни куттиш, атоқли ёзувчи, рассом, бастакор, хонандалар билан суҳбат, базм қуриш билан банд. Унинг ҳузурда Л. Толстой, С. Айнинг, Сўфизода каби таниқли адиблар меҳмон бўлади, кўплаб ёш истеъдодлар уни зиёрат қилиш, суҳбатини олиши учун келишади... Баъзи замондошларининг хотира — мақолаларида талқин этилишича, Қодирий ўша кезларда гўё Лев Толстой ўзининг Ясная Полянадаги боғ-мулкидаги каби фароғатда яшаб ижод этгандай... Л. Толстой катта граф эди, унинг мол-мулки ҳадсиз-ҳисобсиз эди. У ҳам ўзига мос ташвишлар билан яшаса-да, унинг учун ижодий режаларини рўёбга чиқаришда Қодирий олдидаги каби тўсиқлар йўқ эди. Қодирийнинг туриш-турмуши, тирикчилиги ҳам бир навб. қўл учида кун кўрарди, ўн тапобдан ошиқроқ боғдан келадиган даромад билан катта рўзгорни тебратиш мумкин эмасди. Ҳ. Қодирийнинг эслашича, Қодирий «Ўтган кунлар» учун олинган қалам ҳақини танишларидан бирига қарзга бериб доғда қолади, у одам қарзини бермай кетади; «Меҳробдан чаён» учун олинган қалам ҳақи ҳам арзимас пул бўлган; адиб аввалгидек бирор идорада ишламайди, асар-

лари матбуотда узликсиз босилмайди, бинобарин та-
йинли иш ҳақи, даромади йўқ. Ҳ. Қодирий отаси ҳақи-
даги хотираларида адибнинг ўша кезлардаги тирикчи-
лигига онд йўл-йўлакай айтган гапларини, келтирган
фактларини ўқиб кишининг юрак бағри эзилиб кетади.
Қарангки, буюк сиймо, тенгсиз санъаткор Қодирий рўз-
гор тебратиш ниятида бировларга ариза ёзиб беради,
кўнгил майлларидан йироқ нарсаларни таржима этади,
чунончи 1928 йилда у татар олими Абдулла Шуносий-
нинг уч бўлимдан иборат ўрта мактаблар учун ёзилган
«Физика курси» ўқув китобини ўзбекчалаштиради, маъ-
навий эҳтиёж эмас, балким кўпроқ сабаби тирикчилик
учун ҳар хил бадний таржималар билан машғул бў-
лади. Қодирий бунда ўзини эмас, кўпроқ онасини,
фарзандларини ўйлайди. 1937 йил баҳорида қаттиқ
хаста бўлиб қолган пайтда динга қарши адабий маж-
муа таржималарни рўйхатини тузиб «14-қисм таржима
учун Ўздавнашрдан оладинган қалам ҳақимни олиш ва-
колатини Ҳабибулло Абдулла ўғлига топшираман» де-
ган ваколат хатини ёзиб қолдиради...

Партия Марказий Комитетининг 1932 йилги «Ада-
бий-бадний ташкилотларни қайта қуриш ҳақида» деб
чиқарган қароридан кейин Қодирийга муносабат бир-
мунча ўзгаради. Қодирийнинг ўзи ҳам катта умид би-
лан бу қарорни «Кутилган гўзал совға» дея олқишлай-
ди; «шўро адабиёти бу тарихдан бошлаб, ўз қаноти
остига шу кунгача социализм қозонида қайнамай кел-
ган «эскироқ» ёзувчиларни ҳам олди, уларга раҳбар-
лик қилди, турли моддий ва маънавий ёрдамлар бер-
ди... Мен ўзимни Марказқўмнинг улуғ қароридан сўнг
шўро қаноти остига кирган ёзувчилар гуруҳига мансуб
ҳис қиламан»,— деб ёзади у 1934 йилда. Дарҳақиқат,
ўша кезларда партия ва ҳукумат раҳбарлари — Акмал
Икромов, Файзулла Хўжаев, Йўлдош Охунбобоевлар
Қодирийга эътибор билан қарайдилар, жумҳурият ёзув-
чилар союзи ташкил этилгач, уни союз аъзолигига қа-
бул қиладилар; союз раҳбарияти — Қурбон Берекни,
Раҳмат Мажидий, Назир Сафаровлар Қодирий ҳолидан
хабар олиб, уни жамоат ишларига, адабий ҳаётга тор-
тишга уринадилар, ижодий ишлар бўйича уни ёзувчи-
лар сафида Москвага, Қозонга юборадилар; қишлоқ
ҳаётидан йирик асар яратмоқчи бўлганида, унинг бу
ташаббусини қўллаб, қайноқ ҳаёт ичига киришида кў-
маклашадилар. Бироқ бундай ҳиммат узоққа бормай-
ди. Аввало Қодирий бошқалар каби ҳайбаракаллади...

лик йўлига ўтмайди, раҳбарият ҳиммати учун улар йўриғига йўргаламайди. Унинг қишлоқ ҳаётидан олиб ёзган «Обид кетмон» романи ҳам раҳбарият кутган сталинча коллективлаштириш сиёсатини қўллаб-қувватловчи, улуғловчи асар бўлиб чиқмади... Бунинг устига мамлакат осмонида Сталин қонли сиёсати туфайли қўзғолган тўзоннинг қора булутлари тобора қуюқлашди; социализм олға борган сари синфий кураш, душман синфи қаршилиги кучая боради, деган концепция илгарди сурилиб «душман» қидириш, «ёт унсур»ларни фош этиш жазаваси авжига чиқадди. Мана шу тўзон, жазаванинг ўзбек адабиётидаги илк қурбонларидан бири яна ўша ҳақиқатгўй, имони бутун мардона шахс, буюк сиймо Қодирий бўлди. Матбуотда Қодирийга яна ҳужум бошланди, айниқса машҳум 1937 йилга келиб буни авжига чиқди. Ўша йили матбуотда адибни «ер билан яқсон этиш»га қаратилган элликдан ортиқ мақола босилди. «Улар бош мақола, обзор, «илмий текширув», ахборот тарзида ёзилган бўлиб, имзолик-имзосиз босилаверган. Хуллас, кимнингки мақола ёзгани келса, обрў орттираман, ишонч қозонаман деса, ҳеч иккиланмай Абдулла Қодирийни дўппослайверади ва ҳеч хато қилмай мақсадига эришаверади. Гўё Абдулла Қодирий ўзбек совет адабиётининг бирдан бир мудҳиш айбдорин...» дейди Ҳ. Қодирий алам-изтироб билан «Қодирийнинг сўнгги кунлари» хотира-қиссасида.

Шахсга сиғиниш деб аталган бало-офатнинг даҳшатини қарангки, шундай улкан сиймолар ҳам виждонига ҳилоф ишлар қилиш даражасига бориб етганлар, кўра била туриб нурдай пок, тенгсиз истеъдод соҳибига бўҳтонлар ёғдирганлар, уни Сталин жаллодлари қўлига топшириш учун «далил—асос» тайёрлаб берганлар. Шу тариқа, уларнинг ўзлари ҳам одамларни, яқин кишиларни, улкан ақл эгаларини бир-бирига душман этиб қўйган қонли муҳитнинг маънавий қурбонларига айланганлар.

Қодирий бошида қора булутлар қуюқлашган ўша кезлари адибнинг яқинлари, меҳрибон таниш-билишларини уни бало-офатлардан сақлаб қолиш ҳақида қайғурганлар, унга ҳар хил маслаҳатлар берганлар. Ҳ. Қодирийнинг ёзишича, Тошкентнинг машҳур кишиларидан Манноп табиб унга «дадангга бориб секин айт, у албатта ўзини Тошкентдан четроққа олсин» дейди. Ҳ. Қодирий бўлган гапини дадасига етказганида, у чуқур ўйга толиб сўнг: «Менинг ҳеч гуноҳим йўқ! Гуноҳсизни

қамамасалар керак... Пўқ гуноҳни бўйнига олиб ватани тарк этиш, халқ кўнглига шубҳа солиш... аллақай-си жойларда бўйин эгиб, саргайиб юриш... Пўқ, бўлмайдил!.. дея қатъий жавоб қиладил. Ғоят ориятли, мардона шахс Қодирий бундай маслаҳатга кўншли асло асло мумкин эмас эди.

Ёзувчилар Союзиди бўлган ўша шармандали муҳокамадан, пленумдан сўнг орадан тўрт ой ўтар-ўтмас 1937 йилининг 31 декабр кўни кечқурун Қодирий ҳибсга олинади. Ўша кезларда адиб қаттиқ хаста эди, руҳий заъзама — қийноқлар оқибатида баданига эизема тошиб, дард азобидан ўзини кўярга жой тополмас эди; бунинг устига катта ўғли Ҳабибулла суяк силли касалига йўлиқиб гиёсда ётарди. Қодирий ўз дарди қолиб ўғли ҳаётини, соғлиғини ўйларди¹. Ана шундай гамли кўнларда у қамоққа тушди. Шу кетганича ундан ўзоқ йиллар дом-дарак бўлмади. Оила аъзолари, яқинлари, соғайиб оёққа турган Ҳабибулланинг сўраб-сўроқлашлари ҳам ҳеч қандай наф бермади. Қодирийнинг кейинги қисмати ҳақида сўнгги йилларга қадар ҳар хил гаплар, тахминлар юрарди, ҳибсдаги қисмати, унга қандай айб қўйилгани, қачон ва қасрда вафот этгани ҳам маълум эмас эди. Ниҳоят, ошкоралик, демократия кўнларига келиб Давлат хавфсизлик комитетиди сақланаётган Абдулла Қодирийнинг «жинойи иш»га оид ҳужжатлар тарихчи олим Р. Сафаровнинг «Хўрликдан ўлим тансиқроқдир» — Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижтимоий аҳволига доир янги маълумотлар» сарлавҳали мақоласи («Тошкент ҳақиқати», 1989 йил, 21 ва 23 ноябр) орқали илк бор жамоатчиликка маълум этилди.

Қодирийнинг «жинойи иш»даги ҳужжатлар, амин-мизки, ҳали атрофлича ўрганилади, чуқур таҳлил этилади, улар ҳақида хилма-хил фикр-мулоҳазалар айтилади. Бу ҳужжатларга ёндашганда ҳаммадан бурун бир ҳолатни ҳисобга олиш, «жинойи иш»даги жамини далил-ашёлар 1937—38-йилларининг маҳсули эканлигини, улар ўша давр шароити қонуниятлари асосида уюштирилганлигини ва тартибга солинганлигини асло унутмаслик даркор. Тергов ходимлари «айбдор» ҳақидаги

¹ Ўзбекистон Давлат Хавфсизлик комитети архивиди сақланаётган «4269-сонли Абдулла Қодирийнинг жиноий иши»да 1937 йил 31 декабрда тўлдирилган анкета бор. Унда адиб қарамониди оила аъзолариди хотини, икки қизи, 12 ёшли ўғли Масъудни кўрсатгани ҳолда ўша кезлари ТошМИ талабаси бўлган катта ўғли Ҳабибуллани бу рўйхатга киритмаган. Эҳтимол, Қодирий хаста ўғлининг тақдирини ўйлаб атайин шундай қилгандир.

ҳақиқатини очини — аниқлашга эмас, ҳар боб билан уни қоралашга, фош этишга, йўқ айбини бўйинга қўйиб жавобгарликка тортишга ҳаракат қилганлар. Шу ин- ятда асл ҳақиқат сохталаштирилади, мавжуд фактлар- га ўзгача маъно берилди, жинсий ҳолатини кучайтириш учун кўп нарсалар тўқиб бичилади. Терговда Қодирий- га қўйилган айбларга қаранг: эмишки, Қодирий аксели- ниқилобий миллатчи «Миллий иттиҳод» ташкилотининг аъзоси бўлган ва кўп йиллар давомида совет ҳокимия- тини ва партияга қарши миллий акселиниқилобий кураш олиб борган; матбуотда бир неча бор партия сўёсати ва ҳукумат раҳбарларига қарши акселиниқилобий ва тухматдан иборат кескин чиқишлар қилган; яқсон этилган ўзбек акселиниқилобий пап-туркча ташкилот- нинг акселиниқилобий ишларида фаол қатнашган; йи- гинларда доимий равишда советларга қарши акселини- қилобий фикрларини тарғиб қилган ва ҳоказо.

Ёдингизда бўлса 1926 йилги тергов чоғида ҳам Қо- дирийга шу хил айбларининг баъзилари тақалган эди. Аммо терговда, сўнгра суддаги охириги сўзида адиб бундай даъволарининг барчасини мардона туриб инкор этади, ўзига қўйилган айбларининг сохта ва мантқиқсиз эканлигини рад этиш мумкин бўлмаган далиллар ор- қали исботлайди. Бу ерда эса қўйилган айбларининг кўнчилигини ҳеч қандай қаршиликсиз бўйинга олаве- ради. Масалан, 1926 йилги фожий воқеа устида сўз борганда, ўшанда судда айтган гапларига энд ўлароқ «матбуотда советларга қарши чиқишларим учун ҳибе- га олиниб, жавобгарликка тортилган эдим» дейди; бир вақтлар матбуот, жумладан «Муштум» орқали Октябр инқилоби, советлар, меҳнаткаш ишчи-деҳқонлар ман- фаатига сидқидилдан хизмат қилганлигини фахр билан такрор-такрор таъкидлаган адиб бу ерда эса «Муш- тум» журналида фаол иштирок этиш билан «советлар- га қарши курашганлигини» эътироф этади; бир вақт- лар ўзини «гоя ва иш эътибори билан чин коммунист» санаган одам, бу ерда бирдан бошқа шахсга айланади, «ўзинининг буржуа миллатчилиги маслагинини мутлақо яшириш нистагим йўқ», «Мен буржуа миллатчиси экан- лигинини тасдиқлайман ва матбуот ҳамда адабиёт со- ҳасида олиб борган советларга қарши ва миллатчилиги фаолиятим учун тўла жавобгарман»,— дейди. Асарла- рининг, ижодининг гоявий йўналишини ҳақидаги тутуруқ- сиз даъволарининг айтарли барчасини тан олади...

1926 йили судда «Мен тўғрилиги орқасида бош кет-

са «их» дейдиган йиғит эмасман»; «маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга қўрқинч эмасдир» деб ҳайқирган довярак сиймо 1938 йилга келиб нега бунақа итоаткор, муте одамга айланди, деган ҳақли савол туғилди. Албатта, 1938 йилги сўроқ 1926 йилги тергов эмас. Замон бутунлай ўзгарган, оддий инсоний ҳуқуқлар, демократия тугаб битган, ҳаққиқат, социал адолат тушунчалари топталиб яксон бўлган, хавфсизлик, суд, тергов органлари қутирган авторитар қўмондонлик системасининг емирувчи — маҳв этувчи машинасига айлантирилган эди. Мен аминманки, Қодирий 1938 йилги терговда ҳам ўша биз билган Қодирийлигича қолган, аслида у ўзини айбдор деб санаган эмас. Ўша ясама ҳужжатларда ҳам гоҳо асл ҳаққиқатдан далолат берувчи — Қодирий ўзига қўйилган асоссиз айбларни қатъий туриб рад этганлигини тасдиқловчи айрим деталлар сақланиб қолган. Чунончи, у «аксилнқилогий ташкилотга аъзо экани» ҳақидаги кўрсатмани бир неча бор инкор этади, айрим асарларини, жумладан «Обид кетмон» романи аксилнқилогий, миллатчилик руҳидаги асар деб ҳисобламайман», дейди... Қодирийни қамоққа олган, уни қайта-қайта сўроқ қилган терговчи Н. И. Тригулов кейинчалик 1956 йил 24 декабрда терговда берган жавобида Абдулла Қодирий қамоққа олинган биринчи кундан бошлаб бўйнига тақалган барча айбларни инкор этганлигини, сира тан олмаганлигини айтади. Эҳтимол, ҳам хўрлик, ҳам оғир дард азобини чекаётган хаста адибнинг ўзига қўйилган асоссиз айбларни мардона туриб охиригача рад этишга жисмонан қурбн етмагандир... Балким, у жаллодларнинг зўравонлиги, ваҳшиёна калтаклаши туфайли ҳушдан кетиб, ўзига келган кезлари ўша ваҳший терговчиларнинг ўзлари тузган, ясаган «протоколлар»нга имзо чекишга мажбур бўлгандир. Бизни ажаблантирган ҳужжатлардаги Қодирий «этирофлар»ининг сирн шунда. Тергов ҳужжатлари билан танишган, Қодирийнинг қандай шахс-сиймо эканини билган ҳар бир ҳушёр одам учун уларнинг бошдан оёқ сохта, атайн ясалган экани шундоққинна кўриниб турибди. Бу ҳужжатлар Қодирийни эмас, уларнинг «ижодкорлари»ни айблайди, фош этади. «Қодирий ниши»да қотиллар қилмишининг мисини чиқарадиган даҳшатли фактлар бор. Улар билиб-билмай ўз қўллари билан ўзлари учун абадулабад тавқи лаънат тамғаси бўладиган ҳужжат қолдирганлар. Маълум бўлишича,

Қодирий иши суднинг ёпиқ мажлисида қораловчи томоннинг ҳамда ҳимоячининг иштирокисиз, гувоҳларни чақирмасдан кўриб чиқишга қарор қилинган. Суд мажлиси 1938 йилнинг 5 октябр кунин Тошкент шаҳрида бўлиб ўтади. Бу мажлис соат 12 дан 45 минут ўтганда бошланиб 13.00 да тугайди. Қодирий охириги сўзида Ватан манфаатлари йўлида ҳалол меҳнат қилиш учун имконият яратиб берилишини сўрайди. Аммо суд уни олний жазо — отувга ҳукм қилади. Қандай даҳшат Қодирийдек буюк сиймо қисмати бор-йўғи 15 минут ичида ҳал этилади! Бундан ҳам даҳшатлиси, «Қодирий иши»даги справкада суддан бир кун илгари 4 октябрда ҳукм ижро этилгани кўрсатилган. Фақат Қодирий эмас, Чўлпон, Фитрат каби алломалар қисмати ҳам худди ўша кунлари ўша тарзда ҳал этилган... «Қодирий иши» билан илк бор танишган Р. Сафаров юқорида биз тилга олган мақоласида ёзади: «Демак, Қодирий судгача отиб ташланибди-да. Гумонларимни тажрибали адлия ходимларига айтиб кўрдим. «Худди шундай,— дейишди: улар,— ҳукмнинг ҳукм чиқарилганга қадар ижро этилганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас. У кезларда бундай нарсалар оддий воқеа ҳисобланади. Маҳбуснинг тақдири судгача, ҳибсга олиш пайтида, балким, ундан олдинроқ ҳал этиб қўйилган бўлса ажаб эмас». Бу сўзлардан баданларим жимирлашиб кетди, бутун вужудимга қўрқув югургандек бўлди».

Шу тариқа Абдулла Қодирий 1938 йилнинг 4 октябрида машъум сталинизм жаллодлари томонидан Тошкентда қатл этилди. Аммо унинг табаррук жисми қаерда дафн этилгани, хоки қаерда экани аниқ маълум эмас.

Қодирий ҳибсга олингач, кўп ўтмай онласини таъқиб этиш бошланади, Қодирийнинг ҳовли-жойини тортиб олишга чоғланадилар, бунга эришадилар ҳам. Қодирийнинг машҳур шийпони жойлашган боғни, Қодирий ўз қўли билан ўстирган мевазорларни пайхон қиладилар, бу табаррук масканни отхонага, чўчқахонага айлантирадилар; Қодирий асарлари зарарли саналиб маҳв этилади, уларни ўқиш тақиқланади, Қодирий асарларини яшириб ўқиган ёки адиб ҳақида бирор калима илиқ гап айтган неча ўнлаб одамларнинг ёстиғи қуритилди, кейинроқ Қодирийнинг катта ўғли — ТошМИ толиби Ҳабибулла Қодирий «халқ душманининг фарзанди» сифатида ҳибсга олиниб сургун қилинди. Бундай таъқибу таҳқирлар йиғирма йилча давом этди. Ниҳоят,

партиянинг XX съездида шахсга сиғиниш қораланиб, унинг оқибатларини тугатишга киришилгач, бу мудҳиш ҳодисанинг кўпгина қурбонлари қатори Абдулла Қодирий ҳам оқланди, адолат қарор топди, 1958 йилдан бошлаб унинг қутлуғ номи, асарлари халққа қайтарила бошланди. Бу ҳол халқимиз, маданиятимиз учун қутлуғ байрам бўлди. 30-йилларининг машъум юҳоси Қодирийни ўз қомига тортиб кетди, уни жисман йўқ қилди, аммо у яратган маънавий бойликни йўқотолмади. Қодирий барпо этган боғ — гўзаллик чамани мангу қолаверади, неча-неча авлодларга маънавий озиқ, битмас-туғамас завқ-шавқ ато этаверади. Бироқ шундай уллуғ зотнинг фожий қисмати авлодлар кўнглида мангу армон бўлиб қолади.

ФАҚАТ «ҲАҚИКАТ ОЛДИДА БЎЙИН ЭГИШ БЎЛСИН»

(Қодирий эстетикаси ҳусусида)

Абдулла Қодирийнинг адабий-танқидий, эстетик бисоти адиб ижодий меросининг каттагина қисмини ташкил этади. Қодирийнинг адабий-танқидий қарашлари муаллифининг матбуот, хусусан «Муштум» журнали, ҳажвиётга онд мақолаларида, романларига ёзган сўз бошиларда, асарлари теварагида борган баҳс-мунозаралар, айтилган танқидий фикрлар муносабати билан берган шарҳ-ицоҳларида, ниҳоят алоҳида ёзувчилар ижоди, санъат ва адабиёт асарларига бағишланган ишларида ўз ифодасини топган. Қодирий меросининг кўпгина соҳалари каби ёзувчи эстетик бисоти ҳам ҳали чуқур ўрганилган, чинакам баҳосини олган эмас.

Қодирий бадний ижоднинг жуда кўп масалалари ҳусусида фикр-мулоҳазалар айтган. Аммо адибнинг адабий-танқидий қарашларидаги бош гап — реализм масаласидир. Қодирий ўзининг реалистик ҳикоя, қисса, романлари билан ўзбек адабиёти тарихида бўрилиш ясаган, янги босқични бошлаб берган буюк санъаткор бўлиш билан баробар, у ўзбек адабиётшунослигига реализм принципларини ишлаб чиқишда гоят катта иш қилди. Шуниси ҳам борки, Қодирий ҳеч қачон адабиётшуносликка, назариячи олимликка даъво қилган эмас, у махсус назарий тадқиқотлар ҳам олиб борган эмас, унинг адабий-танқидий қарашлари бевосита амалиётда — адабий-ижодий фаолияти давомида, қайноқ ижтимоий-адабий ҳаёт қучоғида, қизғин баҳс-мунозаралар жараёнида тугилиб шаклланган. Асримиз бошиларида, хусусан 20-йилларда адабий-бадний тафаккур ривожигаги бўрилиш, янгича услуб, шаклларнинг, реализмнинг қарор топиши ва ғалабаси хийла мураккаб, эндилятди тарзда борди. Кўпроқ классик шеърят, халқ афсонаю дostonлари руҳида тарбияланган оддий ўқувчиларнинг ҳатто «Ўтган кунлар»дек ўта миллий, бокира, халқ ҳаётини айни ўзидек кўрсатган реалистик асарни қабул қилиши бирмунча қийин кечди. Ёзувчи-

нинг ўзи ўқувчиларидан асарни «тушуниб олгунча эн-ка-тенкамиз чиқди» деган шикоятлар эшитгани ҳақида ёзади. Оддий ўқувчиларни қўя турайлик, профессионал адиб, танқидчилар, матбуот ходимлари ва масъул шахслар ҳам кўп ҳолларда ёзувчи қаламига мансуб нодир асарлар моҳиятини, уларнинг ўзига хос новаторона хусусиятларини яхши англаб етмадилар. Жаҳолат гирдобидида қолган танқид бу нодир асарларга ўринсиз таъна ва ҳамлалар қилди, реалистик ҳажвиянинг яхши намунаси бўлган «Йиғинди гаплар» асари учун адиб таъқибга учраб ҳибсга олинди. Энг ёмони, адабиётда ҳақиқатни айтиш, бинобарин реализмни кенгроқ барқарор этиш йўлида жиддий ғовлар пайдо бўла бошладди. Мана шундай шароитда ёзувчи ўзи тутган адабий йўлнинг, асарларининг асли маъноси, моҳиятини тушунтириб беришга ўзида чуқур эҳтиёж сезди. Бу вазифани аслида адабий танқид, профессионал танқидчилар адо этиши керак эди. Бироқ эндигина тугилиб, тетаюя бўлиб келаётган, илк қадамларидаёқ вульгар социализм оғуси билан заҳарланган янги типдаги адабий танқидчилик бу ишни бажаришга қодир эмаслигини Қодирий яхши биларди. Унинг кино, театр, ҳажвий «Муштум» журнали ҳақидаги мақолалари, хусусан 1926 йили суддаги нутқида айтган гаплари, «Йиғинди гаплар» мақоласининг батафсил шарҳи, «Ўтган кунлар» ва «Ўтган кунлар» танқиди устида баъзи изохлар»и, ўз ижодий тажрибаларига доир мулоҳазалари шу тариқа майдонга келди. Уша давр, вазият тақозоси билан ёзилган бу мақолалар, айтилган мулоҳазалар, қараикки, 20-йиллар ўзбек танқидчилигининг, реализм эстетикасининг мўътабар намуналари бўлиб қолди.

Қодирий асримиз бошларида илгари сурган кўпгина адабий-танқидий фикрлар асримиз охирларида ҳам ўз қадр-қимматини йўқотгани йўқ. Айниқса узоқ йиллар биз амал қилиб келган, адабий-танқидий тафаккур тараққиётида «янги босқич», «мўътабар таълимот» деб атаб кетган марксча-ленинча эстетика, унинг муҳим қисми саналмиш социалистик реализм назарияси илқирозга учраган, бу назариянинг қатор ожиз ва зиддиятли томонлари ошкор бўлиб қолган ҳозирги пайтда бир вақтлар биздаги айрим «соц. реализм назариячилари» назарида бу методдан «четроқда турган», гўё қарашларидаги «қолоқлик» туфайли «социалистик реализмга етиб келолмаган» Қодирийнинг адабий-танқидий қарашларига, ижодий принципларига бўлган қизи-

қиш ортиб бормоқда. Улкан реалист Қодирийнинг ўз ижодий принципларига оид мулоҳазалари адабиёт илмида ҳукмрон даққи назариябозликдан безган адабиёт мухлислари учун тозартирувчи, оромбахш маънавий озик хизматини ўташига шубҳа йўқ.

Хўш, Қодирийнинг реализмга оид қарашларидаги энг асосий жиҳатлар нималардан иборат?

Ҳақиқат, ҳаёт ҳақиқатига садоқат — ёзувчининг ижоддаги бош шioriдир, аynи шу ҳақиқат унинг учун адабиёт, санъат асарига, ҳақгўйлик, бу йўлда собитлик эса ижодкор шахсига баҳо беришнинг бош мезонидир. У ҳамиша ижодкорларни — ҳамкасбларини ҳақиқатнинг кўзига тўғри қарашга чорлайди. Қодирий ҳамиша ҳаққоний, халқ дилига, руҳига яқин, «ҳаёт ва муҳитнинг акси бўлган асарлар»ни ёқлайди, ижодда «асл ҳаёт тарафдори» эканини қайта-қайта таъкидлайди. Унингча, ижодда ҳақиқатни барқарор этиш, ҳаққонийликка эришиш учун ижодкорнинг ўзи «шахси бутун», «мустақил шахсият» эгаси, ҳақиқатгўй, жасур сиймо бўлиш лозим; шахсий бутунлиги бўлмаган, яъни «ўзида ҳақиқатни ихтиёр қила билиш кучи топилмагон ожиз, ихтиёрсиз одамлар жамият учун фойдалик ва чин аъзо бўлолмаслар; айниқса, адабиёт, санъат дунёсида ўзида ҳақиқатни ихтиёр қила билиш кучи топилмагон ожиз, ихтиёрсиз» кимсалардан ҳеч қачон чинакам реалист ёзувчи чиқмайди. Қодирий замондоши Чўлпоннинг «Тириксан, ўлмагансан, Сен-да одам, сен-да инсонсан: Кишан кийма, бўйини эгма, Ки сен ҳам ҳур туғулгонсан!» деган нидосига жўр бўлиб «бўйин буккан банда бандаларнинг энг ярамасидур, қуллуқ бунёд қилгон расво, расволарнинг яна ашаддий расвосидур» дея хайқиради. Бу гапларни адиб 1926 йили суддаги нутқида айтган. Уша кезларда маънавий ҳаётда, ижодда хатарли бир ҳодиса содир бўлаётган, ижодкор зиёлилар орасида шахсий бутунлигини, шахсий ихтиёрини, муҳокама-ни қўлдан бериб замон ва вазият таъйинқи остида тоталитар система, ҳукмрон сиёсат, мафкура олдида қуллуқ қилиш, бўйини эгиш, итoаткорлик жараёни бошланган эди. Бу — адиб амал қилган реализм йўлидаги энг хатарли хавф, реализмнинг асосий кушандаси, ҳаёт ҳақиқатига хиёнатнинг ибтидоси эди. Ёзувчи ўзбек адиблари орасида биринчилардан бўлиб Чўлпон каби бу хатарли хавфни вужуд-вужуди билан ҳис этди, унинг жабрини ҳаммадан олдин татиб ҳам кўрди, унга қарши мардона кураш бошлади, бу хатар ҳақида бош

уриб ҳамкасабаларини огоҳлантирди. Унингча, тавба қўлликдир, бўйин эгиш бандаликдир, банда эса ҳақиқатга тушиниб эмас, кучланиб, ожизланиб бўйин букадир. «Бас, бу ҳолдаги тавба — тавба эмас, балки шахсий ихтиёрини, муҳокамани қўлдан бериб одамгарчиликдан чиқишдир,— дейди адиб қатъий қилиб,— бу дунёда тавба, қўллик қилиш бўлмасин, чунки бу расволик, аммо ҳақиқат олдида бўйин эгиш бўлсин». Ёзувчи шахсан ўзи ҳақида мардона туриб: «Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса «их» дейдирган йиғит эмасман», дейди.

Ҳа, ана шундай шахс — тўғрилиқ, ҳақ сўз йўлида бошини беришга, жонини фидо этishга ҳам тайёр, ҳеч қанақа тазйиқу таҳдидлардан чўчимайдиган, ҳукмдорлар амрига бўйсуинмайдиган, фақатгина ҳақиқатга топиладиган, унинг олдидагина бўйин эгадиган шахс. Бутун, имон-эътиқодли, мардона одамлардагина чинкам реалист ёзувчи чиқиши мумкин. Утган асрнинг даҳо реалист ёзувчилари шундай кишилар бўлган.

Минг афсуски, тоталитар система мана шундай шахсларни таъқиб остига олди, маҳв этди, омон қолганлар танидаги мана шундай фазилатларини емирди, «мустақил шахсият»дан маҳрум, шахсий ихтиёрини, муштақиллиқни қўлдан бериб, одамгарчиликдан чиққан, итоаткор, хушомадгўй, маддоҳ қаламкашларни етини тирди, уларни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлади, рағбатлантирди... Адабиётимизнинг ҳақиқатдан, реализмдан узоқлашувига биринчи галда шу ҳол сабаб бўлди.

Йўқода ҳақиқатни барқарор этиш учун мустақил шахс, ҳақгўй, жасур бўлиш билан баробар, ўша ҳаётни чуқур билиш, уни тегиз тадқиқ ва таҳлил эта олиш лаёқатига эга бўлиш, ёзувчи ибораси билан айтганда турмуш ичига кириш, уни билиш, турмуш кишиларини ўрганиш машаққатини зиммага олиши керак.

Буюк реалист Лев Толстойнинг реализм фанга қараганда ҳам аниқлиқни талаб этади, деган гап бор. Улкан реалист Қодирийнинг реализм ҳақидаги қарашини ҳам Толстой фикрига яқин. Унингча, ҳақиқий ёзувчи бўлмоқ учун турмушнинг ҳар тарафлама ўрганиши, бунинг учун унинг ҳар соҳаларидан хабардор бўлиши керак. Адиб йўқода ёзувчининг ҳаётий тажрибаси, сиёҳов кўзатувчанлиги муҳим аҳамиятга эгалик эканлиги алоҳида таъкидлайди. У ўз ҳаётий тажрибаларидан келиб чиқиб, ўз бошидан кечирганлари ёзувчи бўлишида катта рол ўйнагани, турмушнинг турли соҳаларида ишлаганлиги натижасида ўзбекларнинг урф-одатларини

ни, улар нчида учрайдиган типларни ўрганолганлигини айтади. «Мен бир асар ёзишдан аввал шу ёзмоқчи бўлган нарсам ҳақидаги материалларни пухта ўрганиб чиқаман,— дейди адиб.— Мен бирор жой тўғрисида асар ёзмоқчи бўлсам, ўша жойни аввал неча мартаба кўрган эсам-да, яна бориб текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман». Ёзувчи материални ўрганиш маҳали энг майда нарсаларга — деталларга ҳам аҳамият беради. «Масалан, мен ҳали ўрганмоқчи бўлган ёрда,— дейди у,— қанча дарахт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва қанчаси янгилиги, мен борган маҳалда ўша дарахтларда қандай қушлар қайси хилда қўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жуда майда нарсаларгача».

Бадний тўқима, яъни ёзувчининг ўзидан қўшиши адабий асарда катта рол ўйнашини адиб эътироф этади; «Лекин мен турмушда кўрмаган, билмаган нарса ҳақида ҳеч нарса ёзмайман» — дейди қатъий қилиб. Асарларида гавдалантирган жамини ҳодиса ва персонажлар биринчи галда «турмуш ҳақиқатига қараб иртиқоб қилинган». Дарҳақиқат адиб ўзи турмушда кўрмаган, билмаган нарса ҳақида ҳеч қачон ёзган эмас. У ўтмишдан, ўтган аср воқеаларидан олиб ёзган асарларида ҳам ўзининг ҳаётний тажрибаларидан келиб чиқиб, ўзи турмушда кузатган, кўрган, яқиндан билган одамларни, халқ ичидаги типларни кўз олдига келтириб туриб қалам тебратгани, асарларига асос қилиб олинган давр, шаронти, тарихий воқеалар ва шахсларни, воқеалар юз берган маконни, ўша кезлардаги халқнинг турмуш тарзин, амал қилган удум-тамониларни ҳар қандай тадқиқотчи олимдан ҳам ортиқроқ ва чуқурроқ билишни шундоққина сезилиб туради, бу масалада у ҳар қандай билимдон одам, мутахассис тадқиқотчи билан бемалол беллаша олади. Унинг «Ўтган кунлар» ҳусусида мунаққид Сотти Ҳусайн билан баҳсларини эслайлик. Энг қизғин баҳс романдаги бир қатор эпизодларнинг турмуш ҳақиқатига мос ёки мос эмаслиги масаласи устида боради. Чунинчи романининг «Исён» бобидаги Тошкент аҳлининг Азизбек зулмига қарши Юсуфбек ҳожини бошчилигидаги исённи ифодаси ҳусусида таъқидчи «Юсуфбек ҳожини дабдурустдан исён чиқоради, озгина жарчиликдан сўнг тўполон бошланиб, уруш бўлиб кетади», дея ажабланади. Қодирний бу эътирозга ҳаёт ҳақиқати ва ҳодисалар маъниқидан келиб чиқиб лўнда тарзда шундай жавоб қилади: «Ҳолбуки, ўша исённинг жараёни айнан мен ёзганчадир. Ёлғон-яшиғи

йўқ, исён «дабдурустдан!», материалистча ўйлаганда ҳам бу «дабдурустдан»нинг сабаби очилса керак. Масалан, 70 кун муҳосарада қолган, очиққан, понсиз бир халққа бундан юз йил илгариги курс билан 32 танга (бир ярим тилла баробари) солиқ солинсин-чи, қандай томоша бўлур экан! Шундай кезларда халққа бир раҳбаргина керакдир. Шу раҳбарликни «дабдурустдан» Юсуфбек ҳожини ўтаса нежаб?»

Бугина эмас, романда Азизбек ва Юсуфбек ҳожининг тарихи, улар орасидаги зиддиятлар сабаби яхши баён этилган, Тошкент аҳлининг Азизбекка ва Юсуфбек ҳожига муносабати батафсил берилган, Азизбек билан Юсуфбек ҳожини орасидаги мураккаб, зиддиятли муносабатлар, бу муносабатларнинг энг авж пардаларга етиб борганлиги, донишманд ҳожининг ўша топда халққа ҳақиқатни айтишдан, халқни исёнга бошлашдан бошқа чора-тадбири қолмаганлиги, халқнинг ҳам ҳар жиҳатдан исёнга тайёр экани мантиқан чуқур асосланган.

Романда қаламга олинган халқ удумларига, персонажлар табиати ва хатти-ҳаракатига онд мунаққид назаридаги «мантиқсизлик»лар хусусида ёзувчининг берган изоҳлари реализм принциплари нуқтан назаридан ғоят ибратли ва қадрлидир. Танқидчи бир ўринда «Кумуш қиз экан, ота-онаси ундан сўрамай, ризолигини олмай эрга беради, эрдан чиққандан сўнг (Отабекдан сохта ажралгандан кейин) иккинчи эрга беришда ота-онаси Кумушнинг ризолигини оламиз, деб овора бўлишадилар. Бу мантиқсизлик А. Қодирийнинг эсинга келмайдими...» деб даъво қилади. Бу эътироз-даъвога ёзувчининг жавоби шундай:

«Ҳолбуки, бу «мантиқсизлик» турмуш ҳақиқатига қараб иртиқоб қилингандир. Зеро эски турмуш айтади: «Қумри қиз экан ота-онасининг танлашлари билан эрга чиқсин, бу одоб, ифбат тақозоси. Вақтики эри ўлди ёки эрдан чиқди эндиликда ота-онасининг унинг эр қилишида ихтиёрлари йўқ, фақат улар маслаҳатчиларгина... Қизлари эндиликда куёвни ўз кўзи билан кўради, уй-жойларини, касби-қорини текширади — унга рухсат. Бинобарин «Ўтган кунлар»даги «мантиқсизлик» ҳам шу мақомдадир». Бундай асосли, чуқур мантиқий жавобга ҳеч қандай изоҳнинг ҳожати йўқ.

Романдаги шаддот, эрига ҳам ўз ҳукмини ўткази оладиган Хушрўйбинини танқидчига ғайри табиий, бўлмаган тип бўлиб кўринади. Ёзувчи бундай даъвога асло

қўшила олмайди. «Бошқа типларни ғайри табиийроқ топилса ҳам, бироқ улар устида Хушрўй каби қатъий ҳукм берилмайдир. Хушрўйнинг табиийлигини англаш учун яна турмуш кишиларини ўрганиш машаққатини зиммага олиш керак».

Бу ўринда адиб танқидчиликдаги хатарли бир хавфга, яъни асарга, асар қаҳрамонларига турмуш ҳақиқатидан келиб чиқиб эмас, ҳаёт ҳақидаги тайёр, расмий тушунчалар асосида ёндашишга қарши чиқаётир. Уша кезлари ўзбек аёллари ўтмишда ёппасига забун, эри олдида муте, деган тушунча кенг тарқалган, тарқатилган эди. С. Хусайн Хушрўй образига айни шу расмий тушунча — тасаввур орқали ёндашади, унинг ҳаётийлигига шубҳа билдиради. Ваҳоланки, ҳаётини, ҳаётдаги ҳамма одамларини бир қолипга солиш мумкин эмас, ўтмишда ўзбеклар орасида муте аёллар билан баробар Хушрўй типидагилар ҳам бўлган, адиб Хушрўйни «асл ҳаёт» ичидан олган; Хушрўйнинг ҳаётний, ҳаққонийлигини англаш учун, ёзувчи айтмоқчи, «асл ҳаёт»ни яхши билмиш керак.

Ниҳоят, подон танқидчилар Отабекнинг ишқидан ва умуман муҳаббатидан баҳс очиб «ишқ-муҳаббат доимий бўлмайди» дейдилар. «Бу фикрга мен ҳам қўшиламан, — дея изоҳ беради Қодирий. — Аммо ишқнинг беш-ўн йилга тортилиши аниқдир. Бунинг мисоллари ҳаётда беҳад кўп. Отабекнинг ишқи уч ярим-тўрт йилгина. Бундай тинчсиз, ҳажр ва фироқли шаронгда ундан ҳам кўпга тортилиши маълум».

Қодирийнинг «Ўтган кунлар» устидаги танқидий мулоҳазаларга жавобларидан кўриниб турибдики, адибнинг ҳаққонийлик, ҳаётнийлик, табиийлик, умуман реализм ҳақидаги қарашлари миллийлик тушунчасидан ажралмасдир; унингча, миллийликсиз ҳаққонийлик йўқ, ҳаққоний бўлмаган асарда эса миллийлик ҳам йўқ; миллий турмушдан йироқ асар ҳаёлий ва сохта бўлади. «Равот қашқирлари» мақоласида адиб бу ҳақда янада батафсилроқ тўхталади. Ёзувчи ўзбек ҳаётидан, умуман Урта Осиё халқлари турмушидан олиб яратилган фильмларнинг кўпчилигида ҳаётимизга ёндашиб келган лавҳаларни, кўринишларни ҳаёлий, сохта бўлгани учун ҳаётний, ҳаққоний, миллий чиқмаганлигини айтади. Чунончи «Ажал минораси», «Мусулмон хотини» каби фильмлар тўқиб ташланган афсоналардан иборат бўлиб қолганлигини танқид қилади. «Бу ҳол, — дейди у афсус-надомат билан, — ёлғиз кинолардагина

эмас, европаликларнинг, ҳатто Ўрта Осиёда чиқадиган кундалик газета, журналларида ва адабиётларида бизга бағишлаб ёзилган парчаларида, лавҳаларида ҳам шу ҳаёлот ёки ривоят орқали ёзилган «ваҳималарга» кўп учраймиз. Аксар шундай сохталикларга йўлиққан ўзбек, табиий, ўзини кулгидан тўхтатолмайди, ёқа ушлаб ўзига иснод қилинган «нав ижод ҳаёт»ни бир неча вақтгача кулги мақомида ўртоқларига, ҳазилмандларига сўзлаб юради.

Адиб «Равот қашқирлари» фильмининг шу тур ҳаёлий, сохта, ҳаётдан, миллий замнидан йироқ асарларга қарши қўяди, уни «ўзбекнинг биринчи кино ўйини» деб атайди. Адиб назарида фильмининг энг жиддий ютуғи, фазилати унинг ҳаққонийлиги ва миллийлигида. У мамнуният билан фильмда «Ўзбекнинг уятсиз бойи, камбағал деҳқони, Каромат бибиси, домла-имомни, Содиқни, Жалилни, тўй-ҳашамни, ерсиз камбағал деҳқонининг онгензлигидан фойдаланиб, ўзи каби қашқирлар подаси тузган босмачисини кўрдим»,— деб ёзади. Бундан ҳам муҳими, асардаги персонажларнинг, ҳодисаларнинг жонли, ишонарли, ҳаётийлиги, табиийлиги, характерлар хатти-ҳаракатининг мантиқан далилланганлиги — картинадаги шундай ўринлар айниқса ёзувчининг қувонтиради. «Буларни қуруққипа кўриб қолмадим,— дея давом этади у,— Равот тоғининг «бой ака» исмида юргувчи қашқирларини жонлик, камбағал деҳқонининг чорасиз, ғариб ва эҳтиёж орқасида қизини қашқирга баҳолаб бергувчининг кўрдим. Содиқни, хўжасига итдек иҳтос билан ишлаб бергувчи лавағи, таёқхўр ва сўнгра шўролар ҳукуматининг ташвиқот ҳам таъсири баракасида одамшаванда кўрдим...»

Мақола муаллифи фақат фильм ҳақидаги ўз шахсий мулоҳазалари билан чекланмай, кўпчилик ўзбек томошабинларининг таассуротлари ва тушунишларининг синчковлик билан кузатади: «Равот қашқирлари»ни томоша қилган кўпчилик европаликларнинг олган таассуротлари, тушунишлари қандайдир, билмадим. Аммо ҳар бир ўзбек ўз томошасини роҳатланиб, завқланиб томоша қилди; Абдунабининг уятсизлигини ўз «бой акаси»нинг виждонсизлигидан ажрата олмади. Совчиликка деб судралаиб юрган домла-имомни «Калвак махзум эмасми?» (Калвак махзум — ўзбекча бир ҳикоянинг қаҳрамони) деб бир-бирига қарашиб олишди. Кароматнинг дадаси ёзилган, баъри-баърига етмай қарзига одам баҳолаб бериб юрган бир ориқ деҳқон,

бошқалар умуман ҳаётимизнинг бир қанча нуқталарини ҳикоя сифдирган қадар «Равот қашқирлари»да жонлик кўрдик, десам янглиш бўлмас».

Бундай кузатиш ва таассуротлардан чиқадиган асосий хулоса шунки, миллий заминдан йироқ, ҳаётийликдан, табиийликдан маҳрум ҳаёлий, сохта асар одамлар эътиборини қозонолмайди, халқнинг таъна-дашномига, кулгисига дучор бўлади, фақат чиннакам миллий, ҳаққоний асаргина унинг қалбига йўл топади, унга роҳат, завқ бахш этади; энг муҳими, бундай асар халқнинг ўз турмушини, ўзлигини англашга ундайди.

«Равот қашқирлари» фильми танқиди, шунингдек, фильмининг кам-кўстлари ҳақида гап борганда ёзувчи яна ўша миллийлик — ҳаққонийлик мезони асосида иш кўради. Чунончи Жўрабоев деган одам «Правда Востока» газетасида босилган мақоласида фильмдаги бир лавҳа — янги куёв Абдунаби бойга хотинлар томонидан исприқ солишини «тўғри эмас» (неправдоподобно) деб ўтади. Қодирий бунга эътироз билдириб дейди: «Ҳолбуки бу одатни ўзбекнинг етти ёшлик боласи ҳам билди. Жўрабоевнинг инкорини ўқиб, «Жўрабоев онаси билан тўйга бормаган экан, ёки отасидан етим қолиб, ўзбекдан гайри бир онлада тарбияланган экан» деб ўйладим. Жўрабоев ўзбек бўла туриб, тўйда келин ва куёвга солинадиган исприқни инкор қилиб ўтириши уятдур. Билмаган нарсасини билмаган, даъвосида бўлиб, кўнчилигини адаштириши, билмадим тағин нимадир».

Энди картинанинг танқидбоп нуқталари устида ёзувчининг кузатишларига ўтайлик. Фильмда шундай эпизод бор: Никоҳ куни бойникига мажбурият ва зўрлик остида жўнайдирган Каромат дадасидан фотиҳа олгач, бошқа хотинлар билан чопиб аравага чиқади... Бу ҳол ёзувчига гайри табиий бўлиб туюлади: «Ҳолбуки, ўзбекнинг кекса бойига ёки ўзи хоҳламаган кишига берилган қизи тихирлик билан, хотинларининг зўри, судрани билан аравага юзланади». Яна бир эпизоддаги воқеа ҳам миллий удумларимизга хилоф бўлгани учун ёзувчи унга жиддий эътироз билдиради: «Бой Кароматни уриб турган ҳолатда хизматкор Содикнинг ичкарига кириб, бойни кўтариб олиб чиқиши ҳақиқатдан узоқроқдир. Чунки ҳар қандай ҳолатда ҳам «номаҳрам»нинг киши уйига кириши мумкин эмас, балки урилган хотинини уйдаги бошқа хотинлар, масалан бойнинг онаси ёки катта хотини ажратиб олади...»

Қарангки, Қодирий 20-йилларда, ўзбек миллий ки-

носи, қолаверса чинакам миллий реалистик адабиёти шакллана бошлаган бир пайтда айтган бундай танқидий мулоҳазалари ҳозирга қадар ўзбек миллий санъати, киноси, ҳаттоки адабиётининг энг жиддий муаммоларидан бўлиб қолаётир, ҳанузгача, айниқса кино оламида миллий заминдан, миллий руҳдан йироқ ҳаёлий, сохта, «тўқиб ташланган афсоналар» тўлиб-тошиб ётибди.

Қодирий ўша вақтдаёқ бундай касалликдан қутилиш йўлини кўрсатган эди. «Менга қолса, ўзбек давлат киносини чин муваффақиятга олиб борадиган нарсаси, — деган эди у, — мумкин қадар сценария ёзувчиларини ўзбеклардан етиштириш ва ҳозирча бўлса, европалик сценаристлар ёнига ўзбекларни тиркаб қўйиш, артист ва артисткаларини ўзбеклардан тарбиялашдир». Ёзувчининг бу таклифида ҳеч қанақа миллий маҳдудлик, ўз кўмачига қул тортишга уриниш аломати йўқ. Аксинча, ўзбек кишини ролини қойиб қилиб ўйнаган европалик артистлар маҳоратига тен беради. Кароматхоним ўзининг сўймоси ва аксар ҳаракатлари билан европалик эканини унутдира ёзганини эслатади. Бироқ миллий санъатини биринчи галда шу миллатга мансуб кишилар яратиши, бу ҳол санъатининг, реализмининг талаби, қонуниятини эканини у яхши билади: «Чунки ўзбек турмушининг майда-чўйдасигача ўзбек боласи билади. Ўзбек бўлмагач ҳар қандай мутахассиснинг ҳам афсона кўчасига кириши аниқ ва бу ҳолда «ўзбек киноси»нинг маъноси ҳам бўлмас».

Қодирий фақат ўзбек киноси, санъати эмас, умуман жаҳон санъати ва адабиётига ҳам худди шундай талабни қўяди. Масалан, «Туркия матбуоти» мақоласида ёзувчи 20-йиллари ўзи кузатиб борган турк газеталарига обзор бериб, газеталар саҳифаларидаги турк миллий адабиётининг ўша даврдаги машҳур насрчилари — Ёқуб Қодирий, Фолиҳ Рафиқий, Равшан Ашраф, Яҳё Камолар фаолиятига юксак баҳо беради. Айни вақтда баъзи нашрлар, чунончи «Танин» газетаси тараққийпарвар турк насрчилари тутган йўлга зид иш кўраётганлигини, бу газета саҳифаларида Европа маданиятига тақлид қилиш эканлигини, «Оврўпа сафил ҳаётини тасвир этган» халқни заҳарлайдиган асарлар билан тўлиб-тошганлигини танқид қилади. «Бизга Париж турмушининг купелари эмас, Рафиқ Холид, Холида Адиб, Яҳё Камолнинг бугунги ҳаёт ва муҳитнинг акси бўлган асарлари керакдир. Ундай эски муҳаррирлар сўз сотиш билан машғул бўла берсинлар. Фақат букунгги Туркия

ишчи ва деҳқонни учун унинг дардларини ва унинг ҳаётини кўрсатадурган (оригинал, асл) асарлар керак... Ҳар ҳолда, биз «купе» эмас, «асл» ҳаёт тарафдоримиз», деб ёзади.

Қисқаси, донмо «ҳақиқатнинг кўзига тўғри қараш»ни ўзига шир қилиб олган адибнинг ҳар қандай бадний асар олдига қўядиган талаби шу — «биз... «асл» ҳаёт тарафдоримиз». Ёзувчининг қарашича, ижодда «асл ҳаёт»га фақат миллийлик, ҳаққонийлик, табиийлик, халқ дардига яқинлик орқалигина эришиш мумкин.

Қодирийнинг реализмга онд қарашларидаги яна бир муҳим жиҳат ҳаёт ҳақиқатини ҳолис туриб тасвир этиш масаласидир. Унинг мақолаларида «ҳақиқат» билан ёнма-ён «ҳолис» сўзига кўп бор дуч келамиз. У ёш ёзувчиларга маслаҳат бериб улар олдига «Масала замирида шахсий манфаатингиз, яъни олди-берди жанжалингиз йўқми» деган шартни қўяди. Бу гап шунчаки ёшларга бир маслаҳат, ўнгит бўлишдан ташқари реализмнинг ҳолислик ҳақидаги муҳим концепциясини ҳам ифодалайди. «Қалвак махзум», «Тошпўлат тажанг» асарлари ҳақида гап борганда улардаги персонажлар ҳолис туриб тасвирланганлигини таъкидлайди. 1926 йили суддаги нутқида, «Кулги ҳақида»ги мақоласида бир неча ўрнида ёзувчи ҳажвияларида воқеаларни ўзини четга олиб, ҳолис туриб ҳикоя қилганлигини эслатади. Жумладан у «малим кулгиликдаги қаҳрамонларимни олсак, мунда асли ёзувчининг шахсини тамоман кўролмаймиз. Фақат сўзини имзо эгасининг (персонажларнинг — У. Н.) ўз оғзидангина эшитасиз»,— дейди. Унингча, кулгили асарнинг энг муҳим фазилати шундаки: «Сиз бу кулгиликни ясаган бўлиб кўринманг, балки ўзи ясалган бўлсин. Ўз ҳолини ўзи арз қилсин... Шу характеристика ичидан сиз бермакчи бўлган маъно ёки ибратнинг ўз-ўзидан топиб туриши» таъминлансин.

Ёзувчи 20-йилларда яратган қатор ҳажвий асарларида мана шу объектив — ҳолис тасвир йўлидан борди. Умуман олганда рус адабиётида ўтган асрда Н. Гоголь объектив сатирага асос солгани каби ўзбек адабиётида, ҳажвчиликда Қодирий объектив — ҳолис тасвирнинг шаклланишида катта хизмат қилди, у фақат объектив — ҳолис ҳажвий асарларнинг подир намуналарини яратиш билан чекланимай, бу йўлнинг назарий асосларини ҳам кўлаб чиқди.

Ҳолис тасвир фақат унинг ҳажвиялари билан чек-

лашиб қолмади. Адиб объектив ҳажвиялар яратиб, «холис» тасвир хусусидаги мулоҳазаларини кенг шарҳлаш, тарғиб этиш асносида булар билан ёндош ҳолда айни шу принципларга асосланган машҳур тарихий романларни устида иш олиб борди. Романларига, хусусан «Меҳробдан чаён»га ёзган сўз бошичи, ундаги эътирофлар, шунингдек, «Ўтган кунлар» танқидига берган изоҳларни шундан далолат берадики, адиб ҳажвий асарларни каби, романларни устида ишлаётганда ўзининг шаклланган, барқарор реалистик принципларига таянган, қатъий амал қилган. Ёзувчининг романларида амал қилган принциплари шунчаки хусусий ҳол, адибнинг шахсий майли, ўзига ҳослиги иқрори бўлиб қолмай, миллий адабиётимизнинг тақдирини учун ҳаёт-мамонт масаласи бўлганлигини маана энди англаб етаямиз. Танқидчи И. Ғафуров «Раъно ва Ҳайём» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1989 йил, 13 октябрь») илк бор «Меҳробдан чаён» сўз бошичидаги шу жиҳатларга эътиборимизни жалб этди.

Маълумки, роман 20-йилларининг иккинчи ярмида ҳаётга, тарихга бир ёқлама синфий-партиявий ёндашиш, ўтмишни фақат синфлар кураши тарихидангина иборат деб тушуниш расмий тус ола бошлаган бир шаронтла ёзилган. Бундай расмий қараш Қодирийга озми-кўми ўз таъсирини кўрсатди, адиб асарга ёзган сўз бошида унда «икки синф кураши»ни тасвир қилишни, Худоёрхон, унинг биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар романининг номарғуб — манфий қаҳрамонлари, мазкур қора кучларга қарши турувчи «тубан синф» — камбағаллар марғуб қаҳрамонлари эканини айтиди. Шу билан баробар у йўл-йўлакай сезилар-сезилмас қилиб ўз тасвир принциплари, қолаверса реализмга доир жуда муҳим бир фикрни таъкидлаб ўтади. «Албатта, мен, — дейди муаллиф, — бу сўнгги марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар олинга тиришдим... Чунки шундан ортиғи сохта бўлиши устига, китобнинг қадрини ҳам туширар эди».

Бу гапларда реалистик тасвирнинг энг асосий принциплари — қаҳрамонларни тарихнинг «ҳазми кўтарган» қадар олиш, умуман тарихнинг эмас, аниқ, миллий, яъни ўзбек тарихининг, «Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрхон» даврининг одамларини реал муҳит, шаронт доирасида кўрсатиш ва уларни тарихда — ҳаётда қандай бўлса шундайинча — ўз ҳолича олиш, яъни холис туриб ифодалаш — тарихий ҳаққоният,

миллийлик, ҳолислик масаласи таъкидланаяпти. Ёзувчининг фикрича, шу мўътабар принциплардан чекинмиш нжодда сохтагарчиликка йўл очадн, айни пайтда асарнинг қадрини туширадн.

✓Надоматлар бўлганим, ўзбек адабиёти узоқ йиллар реализмининг шу принципларидан йироқлашди, буюк реалист адибнинг ўз вақтидаги огоҳлантиришлари унутилди. И. Ғафуров айтганидай, кейинчалик биз ўзбек тарихидан олиб ёзилган бир қанча турли жанрларга мансуб асарларда қаҳрамонлар ўзбек тарихининг «ҳазми кўтарган» қадар олинмаганлиги — улар ё ҳаддан ташқари бўяб ва ёки ҳаддан ташқари янги замон фикрига мослаштирилиб тасвирланганидан юзакн таъсирчан ёхуд, тўғрироғи, сохта таъсирчан бўлиб қолганлигини биламиз; бу — тарихнинг ҳазми кўтармаган нарсаларининг бўғзига тикиштириш, бошқача айтганда тарихни «зўрлаш» оқибатида юзага чиқди... Қодирий сўз бошида таъкидлаган «ўз ҳолича олиш» И. Ғафуров ибораси билан айтганда, реалистик ҳаққоний тасвирининг онасидир; афсуски, адабиёт кўп даврлар ҳаёт ва инсон манзараларининг ўз ҳолича олиб тасвирлашдан йироқлашди; идеаллаштириш, йўқ нарсаларни бўрттириш, борица эмас, идеалга тўғри келадиганча ёзиш адабиётга бўлган ишончини, адабиётнинг қадрини сўндирди. Энг ёмони, адабиётшуносликда Қодирий илгари сурган ва нжодда амал қилган бундай принциплар социалистик реализм назариясига зид ҳол сифатида қайта-қайта танқид остига олинди. Замондошларининг эслашича, адиб иложи борица бундай жоҳилларча танқидга эътибор бермасликка, ундан устуи туришга тиришса ҳам, асоссиз танқид тошлари иззат-нафсига тегиб қалбнинг яралайди. Айниқса гап ўзи муқаддас деб билган реализмдаги бош принципларга — ҳаёт, тарих ҳақиқати масаласига бориб тақалганида жаҳолат қаршисида жим туrolмайди. Ойбек адибнинг шундай кезлардаги ҳолатини эслайди: «Мени миллатчиликда айблаш ғирт бемаънилик эмасми! — деди у менга бошқа сафар. — Нимага миллатчи дейишяпти дегн? Мен халқни қандай бўлса ўшандайлигича кўрсатмоқчи бўлганим учун бундай қилишяпти. Ҳаммасини бир ўлчовда ўлчаш интернационализм эмас-ку ахир?» ✓

Бундай замзамалар ҳатто 80-йиллар охириларига қадар ҳар хил кўринишда давом этди. Чунончи, адабиётшунос Ҳ. Ёқубов «Йирик санъаткорнинг тўнғич романи» мақоласида «Ўтган кунлар» қаҳрамонини устида

тўхталиб «Отабек дунё ишига ва тарихга қаттиқ боғланган. Лекин у ҳали тарихга сезиларли таъсир кўрсатувчи «қаҳрамон», унинг «бунёдкор» эмас» дейди; романда характерларнинг «шаклланиши ва тақдирда типик шароитнинг устуниги ва қўрқинчли «салобат»ни таъкидлаш» мавжудлигига эътироз билдиргандай бўлади. Б. Имомов ва Д. Тўраевнинг 1988 йили чоп этилган «Ўзбек совет адабиётида социалистик реализм масалалари» китобида «ҳаётини ҳақиқат — революцион кураш истиснобловининг муқаррар талабасига шонли туғдирган марксизм-ленинизм таълимоти социалистик реализм методининг гоявий негизи бўлиб, унинг таъкидий реализмга нисбатан олға кетишини, келажакни очик-ойдин ҳис этиш ва кўра олишини таъминлади» дейилади. Муаллифлар яна қатъий қилиб «...ишқобий қаҳрамонларнинг ўз даври учун энг илгор прогрессив ижтимоий ҳаракатлари социал-синфий гоялар билан боғланиб, шу йўлда курашчан, фаол шахс бўлишлари зарурлиги социалистик реализм поэтикасининг муҳим хусусияти» дейдилар. Китоб муаллифлари социалистик реализмнинг шу хил «қатъий талаблари»дан келиб чиқиб Қодирий романларининг, у амал қилган принципларнинг «ожишлик»ларини кўрсатмоқчи бўладилар. Уларнинг уқтиришича, «ёзувчи жамиятнинг синфий тушуниш жиҳатидан, тарихни яратувчи куч меҳнаткаш халқ оммаси эканини идрок этиш ва уни бадий ифодада коммунистик партиявий негизда тура олмасди, истисноб-болга назар ташлолмасди...»

[Яхшиямки, Қодирий тарихий романларида ўз принципларида қатъий туролди; худо кўрсатмасин, мабодо адиб бояги адабиётшунослар айтганча йўл тутиб «коммунистик партиявий негизда» туриб, «истисноб-болга назар ташлаб», «келажакни очик-ойдин ҳис этиш ва кўра олиш»ни таъминлаш томонига ўтганида, қаҳрамонларини «ўз ҳолича» олмасдан, янада курашчан, фаол шахсга айлантирганида, «ўзбек тарихининг ҳазми» кўтармайдиган ишларни қилишга мажбур этганида, характерларини «типик шароитнинг устуниги ва қўрқинчли «салобат»дан ҳалос этиб, «тарихга сезиларли таъсир кўрсатувчи» қаҳрамонига айлантирганида, табиики бугунга қадар ўз маърифий ва бадий қимматини йўқотмай келадиган тенгсиз реалистик романларга эга бўлмас эдик. Тарих Қодирий тутган йўл ҳақ эканини тўла тасдиқлади.]

Албатта, Қодирий ҳам ўз даврининг фарзанди, ўз

ижодий принципларида ҳар қанча собит туришга уринмасин, гоҳо замона сиёсати, ҳукмрон мафкура таъсирида бир оз чалғиган, иккиланган, ёлгон ваъдаларга умид боғлаган, сиёсат тазйиқига дош беролмай бир оз муросага борган пайтлари ҳам бўлган. Ижодда доимо ҳақиқат ва ҳолисликни тарғиб қилган адиб баъзан ўз эътиқодига зид бериб ижодкорлар олдига ўринсиз талаблар қўяди. Чунинчи, боя мамнуният билан тилга олинган «Равот қашқирлари» мақоласида тилга олинган босмачилик масаласининг ёритилиши хусусида тўхталиб асарда «уларнинг бачча сақлаши» нфодаси кифоя эмаслигини айтади, босмачилик фаоллигининг гайри тарафларини, масалан, шайхулислом, қозин, муфти кабиларнинг босмачиликка дин номидан фатво беришлари, кўрбошидан инъом-эхсон кўриб, йиғитларни газотга даъват қилишлари ва бошқаларни ҳам кўрсатиш керак эди, дейди. У жуда қатъий қилиб: «Холбуки, босмачиликда энг зўр рол ўйнаганлар шу уламолар эдиларки, буларга кўзим тушмади» дея даъво қилади.

Қодирийнинг босмачилик ҳаракати ва бу ҳаракатда руҳоний уламоларнинг роли масаласидаги муноҳазаларни менга бу ҳодисаларни шахсан кўрган, яқиндан билган, чуқур ўрганган ҳолис одамнинг ўз сўзлари эмас, балки ўша кезларда босмачилик ва руҳонийлар муносабати ҳақида кенг тарқалган, аниқроғи тарқатилган расмий фикр-тасаввурлар таъсирида айтилган гаплардай туюлади. Босмачилик ҳаракатига онд архив материалларини, бери ҳақиқатни яқиндан ўрганиш шундан далolat бераётирки, босмачилар билан руҳонийлар орасидаги муносабат, қолаверса босмачилик ҳаракатининг ўзи мавжуд расмий тасаввурларга қараганда хийла мураккаб кечган, босмачиларни қўлга қурол олишга, шафқатсизлик қилишига, гоҳо руҳоний уламоларнинг босмачилар томонини олишига ўша пайтларда советлар ҳокимияти тепасида турган, қизил армияга, чекистларга бошчилиқ қилган пошуд, қаллоб раҳнамоларнинг хато сиёсати, ўйламай қилган хатти-ҳаракатлари, маҳаллий халққа инсбатан ўта шафқатсизликлари ҳам сабаб бўлган. Виждонли, имон-эътиқоди бутун уламолар умуман советларга эмас, советларнинг адолатсиз, шафқатсиз сиёсатига қарши турганлар, айни пайтда босмачиларнинг шафқатсизликларини ҳам кечирмаганлар.

Шу тариқа Қодирийдек ижодда ҳақиқат, ҳолислик тарафдори саналмиш реалист адибнинг мана шу му-

раккабликларини назардан соқит қилиб «Равот қашқир-ларни»дан албатта босмачилик ва руҳоний уламолар муносабатини ўша давр ҳукмрон расмий мафкураси тасаввур асосида ёритишни талаб этиши адибнинг ўз ижодий принципларидан муайян даражада чекинганлиги аломатидир.

Қодирий «Қутилган гўзал совға ҳақида» мақоласида БКП(б) Марказкомининг 1932 йил 23 апрелда «Адабий-бадиий ташкилотларни қайта қуриш ҳақида» деб чиқарган қарорига катта умид боғлайди, бу қарорни ижодкорларга аталган «кутилган гўзал совға», партиянинг адабиётга онд сиёсатини эса «олижаноб ҳаракат» деб атайди. Айни шу қарор нарироқ бориб ижодкорларни авторитар ҳокимиятнинг штоаткор малайига, ҳукмрон мафкуранинг ижрочиси ва тарғиботчисига айлантириб қўяжанини, бошда «шу кунгача социализм қозонида қайнамай келган «эскирсек» ёзувчиларни, ўз қаноти остига олиб» сўнг бошига не-не савдолар солажанини, эҳтимоли, адиб ҳаёлга ҳам келтирмагандир. Бунинг устига ўша кезларда мамлакатда амалга оширилаётган дабдабали тадбирлар, улар атрофида қўтарилган шовқин-суронлар таъсирида бир оз эсанкираб адабиётнинг ўша суронлардан орқада қолаётгани ҳақида ташвишланиб гапиради. У ёзади: «Коллектив хўжалик асосида дев қадамлар билан илгари юрган янги қишлоғимиз, унинг қаҳрамон ёшлари, йигитлари, оғолари, хотин-қизлари бизнинг нафис асарларимизда гавдаландими? Шаҳарларимизда ҳайратбахш ва азим бинолар, солинаётган заводлар, фабрикалар, гидрлар, билмадим яна нималар ва уларнинг чарчамас девкорлари, зарбдорлари бизнинг дostonларимизга, ҳикоя ва романларимизга жонли, нафис зийнат бўла оладиларми?

Таассуфки, йўқ, бўлгани ҳам арзигулик эмас».

Қодирий ўзи тилга олган бундай «коллектив хўжалик асосида дев қадамлар билан илгари юрган янги қишлоқ»лар, шаҳарлардаги «ҳайратбахш ва азим бинолар, солинаётган заводлар, фабрикалар, гидрлар» қай тариқа, нималар эвазига, қандай эҳдиётлар, фожеалар орқали амалга оширилаётганлигини, бу ишларнинг ижрочилари — «қаҳрамон ёшлари, йигитлари, оғолари, хотин-қизлари... чарчамас девкорлари, зарбдорлари» бошида не-не савдолар кечаётганлигини ўйлаб кўрганмикин?!

Аминманки, ёзувчи бу ҳақда ўйлаган, ўша кезлари

мамлакатдаги, она юртдаги «ася ҳаёт» қанақа эканини, дабдабали тadbирлар қай йўсинда олиб борилаётганигини билган, мақоладаги гапларни эса, эҳтимолки, муросаю мадора тариқасида битган. Даъвомизнинг далили шуки, мазкур мақоладан ярим йилча бурин ёзган «Ўзи хон — кўланкаси майдон» фелъетонида «дев қадамлар билан илгари юрган янги қишлоқ»лардаги ўзбошимча раҳбарни нақадар шафқатсиз фош этган! Гарчи «Обид кетмон»нинг қатор саҳифаларида давр мафкураси, дабдабазолик таъсири сезилса-да, адиб ўша давр қишлоқ ҳаёти, у ердаги жараёнлар ҳақида имконият доирасида даврнинг ҳукмрон мафкурасига, юргизилаётган сиёсатга энд ўзининг жуда жиддий юрак сўзларини ифодалай олган. Шу тариқа адиб қарашларидаги жиддий ҳолатларни амалиётда бартараф этишга баҳолли қудрат ҳаракат қилган. Муайян иккиланиш, чекинишларга қарамай адиб асос эътибори билан бир умр ижодда ўзининг бош принципларига содиқ қолди.

Қодирий эстетикасидаги яна бир муҳим жиҳат шуки, ижодда «ася ҳақиқат»га ҳолис туриб ҳаётдан шунчаки нусха кўчириш орқали эришиб бўлмайди, бунинг учун кишидаги ақл-заковат, билимдонлик, синчковлик, турмушнинг чуқур билиш лаёқати ҳам асло етарли эмас; адабиёт, бадий ижод сирли-сеҳрли олам, бу соҳанинг одами бўлиш учун аввало тугма истеъдод, санъаткор қалби керак; турмуш ҳодисаларини, одамлар ҳаётини, қалбини, қалбидаги нозик жараёнларни кўриш, кўрсатиш билан баробар уларни бутун вужуд билан ҳис этиш, энг муҳими шу нозик туйғуларини бошқаларга етказа олиш лозим. Бадий ижод жараёнидаги энг нафис сирли-сеҳрли ва ўта машаққатли ҳолат худди шу нозик кечинмаларни моҳирона ифодалаш ва қоғозга тушира олишдан иборат. Қодирий замондоши ва маслакдоши Чўлпон «Мен шоирми?» шеърисида шундай сирли-сеҳрли, ўта нозик, машаққатли ижодий ҳолатни жуда яхши ифода этган. Шоир ҳаёл қанотида олмасларга парвоз этади, ҳаёли бир манзилга етгач тўхтаб олиб шоирни ҳам ҳайратга, лаззатга, ҳам қийноққа солади:

Бир замон бир ширин жойга етганда,

Нарига ўтмасдан тўхтаб қолади;

Ошиқдек ястаниб, ётиб олади...

Шу чоқда қийналиш бошланар менда.

Чунки, ҳаёлимнинг кўзлари билан

Бир гўзал ҳолатни кўриб тураман,
 Лаззатга гарқ бўлиб, ўлиб тураман.
 У ҳолни борлиқнинг сўзлари билан —
 Англатини қўлимдан келмай қоладир.
 Шу чоқда тилларим қалдираб кетиб,
 Борлигим-йўқликка гилдираб кетиб,
 Демакки: «бошқалар билмай қоладир —
 Шундай гўзаллиқни! Аттанг, агар мен
 Рассом бўлсам эди, чизиб берардим.
 Ўхшаш нуҳа билан ёзиб берардим.
 Шу ожиз ҳолимда шоирманми мен?...»
 Шоирлик менда бир соями дейман,
 Ҳар бир тушунчамни ёза олмагач!
 Рассомдек ҳаёлни чиза олмагач!
 Ҳақир борлигимга кўп афеус сйман...

Шоир ҳаёлининг кўзлари билан кўриб турган бир гўзал ҳолни маълум даражада ўқувчига етказди, уни ўқиб биз лирик қаҳрамонининг бамисоли гул баргида бутун олам жамолини ўзига жо этиб титраб турган шабнам томчисидек қалбини вужуд-вужудимиз билан кўриб, ҳис этамиз. Лекин бу ифодадан шоир асло қаноат ҳосил этмайди. Шоирнинг ўша дамлардаги кечинмалари қоғоздаги аксига кўра бир неча чандон сержило ва виқорли экани аён. Уларни тўлалигича ифода этолмаётганидан шоир афеусланади, ўзини ижодкор сифатида ожиз сезади. Мана шу ҳолатни сеза олиш, ҳис этиш ҳам чин санъаткорлиқнинг муҳим бир белгиси.

Қарангки, Қодирийдек санъаткор ҳам ҳаётдаги, одамлар қалбидаги мураккаб, зиддиятли, поэтик жараёнларни кўриш, қалбан туйиш билан баробар Чўлпон каби уларни ифодалаш, қоғозга тушириш борасида гоҳо ўзини ожиз сезади. «Ўтган кунлар»да бир неча бор шундай ҳодисалар ифодаси пайтида адиб «Бу ҳолнинг тасвирига қаламим ожиздир» дея узрини айтиб ўтади. «Баъзи руҳий кечинмалар (переживания) борки, киши сезмайди, тушунади,— деб ёзади адиб.— Бироқ шу ҳолни қоғозга туширмакчи бўлишганда сўз топишмай, ифода қилолмай, ҳайратда қолинади, поилож ажизни иқрор қилишга, «қаламим ожиздир» дейишга мажбур бўлинади». Бир мисол. «Ўтган кунлар»нинг «Хайрихоҳ қотил» бобида шундай ҳаяжонли лавҳа бор: қутилмаганда Қутидор Отабекдан хат олади, унда ғаламислар макри туфайли Отабек ва Қутидор оиласи бошига тушган кўнгилсизликлар, уюштирилган

сохта «талоқ хати» сирри ошкор этилади. Шу дақиқаларда Қутидор, Офтоб ойим, айниқса Кумуш қандай ҳолга тушди, улар қалбида нималар кечди? Аввало Қутидор хат билан танишгач «даҳшат ва таажжуб ичиде тошдек қотиб қолган»и айтилади; мактуб ўқилиб битганда «Офтоб ойим, айниқса, Кумуш Қутидорнинг бояги ҳолига тушган эдилар», деб ёзади адиб ва бу маълумотидан асло қониқмай «Кумушнинг бу дақиқадаги ҳолини қалам билан чизиб кўрсатиш, албатта, мумкин эмас эди» дея ўзи берган маълумотдан кўнгли тўлмаганини изҳор қилиб ўтади. Сўнг, «ётиб қолгунча отиб қол», қабилда Кумуш ҳолати ифодасига яна қайтади ва шундай лавҳани чизади: «У титрар эди, кўкарар эди, тўлғанаар эди... Ҳозирги энг кучли ҳаяжон ва ҳиссиётни, ҳиссиётнинг аъло ифодаси бўлган ёш билан тўкар эди». Шу тариқа энди у қаҳрамоннинг тизиз руҳий ҳолатини бир қадар жонли гавдалантиришга, қалбидаги жараёнларни, кучли ҳаяжон ва ҳиссиётини ўқувчига етказишга муваффақ бўлади.

Агар адиб «Кумуш Қутидорнинг бояги ҳолига тушган эди» деган маълумот билан чекланганда, у санъаткор эмас, шунчаки воқеанавис бўлиб қолган бўлар эди. Тўғри, бу маълумот ҳам қаҳрамон ҳолати ҳақида муайян тасаввур беради, бироқ у қаҳрамон қалбидаги кучли ҳаяжон ва ҳиссиётни тўлалигича ҳис этишга, ўқувчи қалбини ларзага солишга қодир эмас, фақат кейинги лавҳа орқали, яъни унинг титраши, кўкариши ва тўлғаниши, кучли ҳаяжон ва ҳиссиёт ичиде кўз ёши тўкиши ифодаси орқали ўша дақиқалардаги қаҳрамон қалби ҳақидаги ҳақиқат, қалб драмаси ўқувчи қалбига бирмунча тўлароқ етиб боради... Адабиёт худди шуниси билан санъат, ҳаёт ҳақиқатини бадний ҳақиқатга айланиш сирри ҳам шунда. Қодирий санъатнинг бу сирини ва уни юзага чиқариш машаққатларини тираш тушунган, поэтик ҳис этган. Бу борада ўз ифодасини ҳеч қачон тўла қаноат ҳосил қилмаган. Ҳаёт ҳақиқати ҳақида гап кетганда, афсуски масаланинг бу томонига ҳамниша ҳам етарли эътибор беравермаймиз. Қодирийдан кейин яратилган жуда кўп тарихий асарларда тарих ҳақиқати, инсон қалби ҳақидаги ҳақиқат Қодирий даражасида бадний ҳақиқатга айланганми, бу масалада қаламкашлар ўзларига инбатан Қодирийчалик талабчанлик кўрсата олганларми — деган масала ҳақида етарли бош қотириб кўрмаймиз. Сон-саноқсиз тарихий мавзуда ёзилган асарларда тарихий ҳақиқат-

нинг нарийн бичиг, ифогаси бусда ҳам улар санъаткорона кишиг эвлэмэгэн, бичигий хэдиқатдан махрум булган учун санъат дээрнэ айланмай, адабиётимиз тарихта ит қолдирмай унутлиб кетмөдэй.

Шу тариқа Қодирий эстетикаснэ дигиэринг бичигий ифогаси, шакл, услублар масаласи мухим үрин тутали. Бу уриндэ Қодирий эстетикаснэни яна бир характерни жидагга олтиборни торимөчмиз. Тарчи ёзувчи реалист снфатнда ижодда реалисттик принциптарда ичиги турса-да, реалисттик принциптарни кенг шарх ва таригиб қилса-да, адабиёт, санъатдаги бичиқа хил оқим ва йўналишларга, турли-туман шаклий, услубий изланишларга хурмат ва олтибор билан қарайди. Қодирий ўтмишда ҳам, ҳозирги кунда ҳам учраб турадиган үзи таплаган, амал қиладиган адабий ақилалардан бичиқасини тап олмидиган, бичиқалар тутган йўлга пенисандлик билан мененмай қарайдиган ўжар, феъли тор қаламкашлардан фарқли ўлароқ ижоддаги чинакам изланишларни багри кенглик билан химоя қиладиган. «Ёзувчи бўладирган ҳар бир киши адабиётдаги оқим ва мактабларни яхши биллиб оллини керак»,— дейди у.

Адабиётшуносликда Қодирийнинг бу хусусдаги айрим мулоҳазалари, чунончи, шоир Олтойнинг футуристтик изланишлари, «Ўтган кунлар»да «сўнгги приёмуларни қўллаш масаласи тўғрисидаги мулоҳазалари бир ёқлама талқин этиб келинди. Дарҳақиқат, Қодирий Москвадан йўллаган, «Муштум»да босилган бир хатда ёш ҳаваскор шоир Олтойнинг муваффақиятсиз изланишлари усидан кулган, футурист шоирларга кўр-кўрона тақлидига пародия ёзиб кескин танқид қилган. Айрим адабиётшунослар бу хусусий ҳодисадан Қодирий футуризмни «қаттиқ танқид қилди», «формалисттик изланишлар»ни доимо қаттиқ танқид қилиб келиди» деган жиддий умумий хулосага келадилар. Мен аминманки, Қодирий бу ерда асло футуризмга қарши чиқаётганг нуқ, Олтойнинг маънисиз тақлидани уз хуарида нуноқлигини танқид қилаётир, холос. Қолаверса, ҳар қандай шаклий, услубий изланишларни «формалисттик изланишлар» деган ёрлиқ билан атаи ҳам туғри эмас. Қодирий боя айтилганидек, турли ижодий оқим ва мактабларга, шаклий изланишларга ҳаминча хайрхоҳ бўлган. «Ўтган кунлар»даги «сўнгги приёмулар масаласига келганда, бу хусусда ҳам ёзувчининг позицияси аниқ-равшан, бундай шаклий изланишларни миллий адабиётга олиб киришга тарафдор. Аммо у бу масала-

га оқилона ёндашиш, бир томондан, халқимизнинг савиясини назарда тутиб иш кўриш, иккинчидан, ижодкорларнинг ўзлари ҳали «сўнгги приём»ни қўллашга қанчалик тайёр ёки тайёр эмаслигини ҳисобга олиш зарурлигини уқтиради. «Модомики, асар савияси ўзинизга маълум шу халқ учун ёзилар экан, яна бир мунча вақт «сўнгги приём»лардан кўз юмиб туриш, оралиқда сўнгги приёمنى оз-оз қистира бориш лозимдир»,— дейди. Адабий танқид ёзувчининг бу оқилона мулоҳазаларини шундай изоҳлайди: «Бу ердаги «оралиқда сўнгги приёمنى оз-оз қистириб бориш лозим»лиги ҳақидаги гапларининг эҳтиёт учун айтилгани ва аслида Абдулла Қодирийнинг формалистик приёملар душмани экани шу келтирган сўзлардан ҳам аниқдир».

Бу ўрнида ёзувчининг сўзларига бошқача маъно беришга, уни шунчаки йўлга «эҳтиёт учун айтилган» дейишга ҳожат йўқ. Ёзувчининг гаплари самимий; адибнинг «сўнгги приём» иборасини формализмга тенглаштириш, адибни ҳар қандай «сўнгги приём»нинг душманига чиқариш инсофдан эмас. Қодирий ғоят самимият билан бу романи орқали «халқимиз рағбатини бир оз бўлса ҳам янгилikka» тортмоқчи бўлгани, иккон қадар «сўнгги приём»ларни қўллагани, бироқ ҳаттоки бу «сўнгги приём»лардан баъзиларини «Ўтган кунлар»га эртароқ киргизган»и учун айрим ўқувчилардан шикоятлар эшитганини, бинобари ўқувчи омманинг савия—даражаси ҳали «сўнгги приём»ларни тўла қабул қилишга тайёр эмаслигини афсусланиб эслатиб ўтади. Қодирий ижодда халқимиз рағбатини янгилikka торттиш йўлида сабот билан иш кўрди, тарихий романларидан салгина кейини яратган «Обид кетмон»да И. Ғафуров айтганидай. Европа адабиётига хос янгича изланишлар, «сўнгги приём»ларнинг бир қатор белгиларини, яъни ички монолог, ички психологик таҳлил, шахснинг ички шаклланиши, сюжетнинг «инсталган» ерда бонкланиши ва «инсталган» ерда тугаши, кутилмаган янги воқеа чизиқлари куртаклаши каби экспрессион ҳолатларнинг бошланғич зухуротларини кўрамыз.

Ёзувчи шаклий изланишларга, бу борада дадил новаторона тажрибаларга нақадар катта эътибор билан ёндашгани, ҳақиқий истеъдод эгасининг ўзига хос йўлига, ифода тарзида ҳурмат ва эҳтиром билан қараганини «Ўқини—ўрганиш», «Тонг сирлари»га сўз» мақолаларидаги мулоҳазалари ҳам тўла тасдиқлайди. Адиб «Ёш ленинчи»нинг адабий тўгарагида сўзлаган нутқида

ёш ижодкорларга: «Энг яхши ёзувчиларнинг асарларини бир неча қайталаб ўқиш зарур. Ўқиганда ҳам ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ўз фикрини қандай йўл билан ўқувчига англата олганини диққат қилиб суриштириб бориш керак»,— дея маслаҳат беради. У А. Чеховнинг «Буқаламун» («Хамелюн») ҳикоясига бағишланган мақоласида эса «ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ўз фикрини қандай йўл билан ўқувчига англата олганини», яъни ўзига хос тасвирлаш санъати сирларини моҳирона — заргарлик билан таҳлил этиб беради. Мақола охирида Л. Толстойнинг А. Чехов услубига хос хусусиятлар хусусидаги мана бу сўзларини келтиради: «Чеховнинг импрессионистларга ўхшаган ўзига хос формаси бор... Яқиндан қарасак, худди ҳар бир тўғри келган ва бир-бирига алоқаси бўлмаган бўёқларни фарқ қилмасдан ишлатганга ўхшайди, аммо узоқроқдан қарасанг, бу бўёқлардан ажойиб бир манзара вужудга келганини кўрасан». Аввало 30-йиллар шароитида Л. Толстойдек даҳо томонидан айтилган бўлса ҳам «формализм мактаби»га мансуб импрессионистларга хос формага хайрхоҳлик билдирган сўзларини келтиришнинг ўзи катта жасорат, қолаверса ўзбек китобхони, ёш ёзувчиларни эътиборини аниқ шундай «сўнгги приёملарга» торттиш яна бир жасорат эди!

«Тонг сирлари»га ёзилган мўъжазгина сўз бошидаги мана бу сўзларга қаранг:

«Ўқтабр ўзгариши қора тунимизнинг тонгини оттирган эса-да, бу мудҳиш кечанинг бадном кўлагалари ҳамон шоирнинг юрагини титратадир ва ул чор-пачор йиғлайдир... Шу йиғи орасида барқ уриб кўринган эрк қуёши бу кўз ёшлардан «чечаклар унгуси»ни сўзлайди...»

Қодирий аввало Чўлпон шеърятини, аниқроғи «Тонг сирлари» тўпламига кирган шеърларини, уларнинг бош пафосини — асосий руҳини, асл моҳиятини тегис тушуниб, нозик ҳис этиб, қолаверса шоирнинг ўзлигига чуқур эҳтиром билан қалам тебратаётир; шоир шеърларида мавжуд мунгли мотивларнинг, шоирнинг юрагини титратган, чор-пачор йиғлашга мажбур этган ҳолатларнинг туб сабабларини билимдонлик билан очиб бераётир... «Тонг сирлари» тўплами ҳақида ҳанузгача бундан ошириб гап айтган одамни кўрганганимиз йўқ!

Энди ўша сўз бошига таъкидчиликда берилган мана бу баҳони ўқинг: «Абдулла Қодирийнинг гоёвий етук-сизлиги, айниқса, миллатчи ёзувчи Чўлпонга бўлган

муносабатда кўринади: Чўлпоннинг «Тонг сирлари» (1925) шеърини тўпламига ёзган сўз бошисинда Абдулла Қодирини бу тўпламга кирган асарларининг реакцион моҳиятини очиб беролмайди, автор пессимизминини фош этолмайди, ҳатто авторнинг «кўз ёшларидан чечаклар ундирмоқчи» бўлганига ижобий баҳо беради» (И. Султон. Асарлар. Тўрт томлик, иккинчи том, 343-бет).

Мана шунақа ўта дағал, жоҳил танқид, жоҳилтона баҳо туфайли Қодирини эстетик меросидаги кўп подир жиҳатлар узоқ йиллар илмий жамоатчилик эътиборидан четда қолиб келди. Эндликда ўша бебаҳо сарчашмаларга элтадиган йўллар ҳар қандай чақир тиканаклардан холис бўлиб бораётганлиги кишига далда беради, узоқ танаффусдан сўнг бундай бебаҳо хазиналар яна ўз эгасига — халққа қайтарилаётгани кўнгилларга қувонч бахш этади.

ХАРАКТЕР КУЛГИСИ

Абдулла Қодирийнинг ҳажвий мероси ҳанузгача тўлалигича йиғилган, атрофлича ўрғанилган эмас. Маълумки, Қодирий ижоддаги илк қадамлариданоқ ҳажвиётга мойиллик билдирган эди, унинг «Аҳволимиз», «Тўй», «Миллатимга бир қарор» шеърлари шундан далолат беради. Бундан ташқари унинг «Жувонбоз», «Бахтсиз куёв», «Улоқда» сингари насрий ва драматик асарларида ҳам адабдаги нозик ва ноёб кулги туйғуси, халқ кулгисининг хилма-хил жиллолари кўзга ташланади.

Қодирийнинг ҳажвий истеъдоди хусусан 20-йилларда тўлароқ намоён бўлди. Қодирий «янги инқилобий кулгилгимиз ўз тарихини Буюк Октябрдан сўнг ёзган»лигини уқтириб дейди: «Октябргача бўлган ўн йил ичида жадидлик байроғи остида чиққан матбуотга назар ташланса, кулги рангидаги парчага жуда оз учрашिलाди ёки сира учрашмайдн. Демак, бизга янги давр кулгиллигини бошлаб бергувчи, бизга ўхшаш хом кишиларни бу йўлга тортувчи Улуғ Октябрдир».

Адабнинг фикрича, миллатнинг кулгидик даҳоси аксар ўша қавмнинг интибоҳ—уйғониш тарихининг қалдирғочи бўлиб кўринади; масалан, Италияда Данте, Испанияда Сервантес ва Россияда Гоголлар каби; бизнинг кулгиллигимиз ўз тарихига эга, аммо янги ҳажвиётимиз ўзининг чин негизини ҳали сола олган эмас, Октябр ижтимоий инқилобининг турткиси билан у эндигина уйғониш кўчасига кира бошлади... Адиб ўша кезлари бизда «ўткир кулги ижодчилари йўқлигидан», «бу кунги ҳажвиётимизда кескинлик» етишмаётганлигидан афсусланади. «Бироқ яхши хусусиятимиз шундаки, ҳар замон жамиятнинг қитғини излаймиз, изланишдан чарчамаймиз ва ўтириб қолмаймиз» дея ўзига таскин беради; янги инқилобий ҳажвчиллик «ёшлиги жиҳатидан дағаллиги, қўполлиги ва камчилиги бўлиши ҳам табиий» эканлигини эътироф этади.

Дарҳақиқат, ўтган асрда Гулханий, Муқимий сингарин ҳажвчиларини берган ўзбек адабиётида асримизнинг дастлабки йиғирма йилли давомида ёрқин ҳажвий истеъдодларини, баркамол ҳажвий асарларини деярли кўрмаймиз. Мавжуд ҳажвий йўналишдаги асарларнинг аксарияти ибтидоий, яланғоч ташвиқий, нуқул «қолоқ удумлар»ни қоралаш — фош этиш руҳида. Бундай бир ёқламалик йиғирмаччи йилларда ҳам бошқачароқ кўринишда давом этди. Агар инқилобдан бурун ҳажв кўпроқ тараққийпарвар адиблар қўлида маърифатпарварлик — жадидчилик ғояларини тарғиб этишга, «қолоқ удумлар»ни қоралашга хизмат қилган бўлса, инқилобдан кейин янги ҳукмрон инқилобий мафкурашнинг «ўткир қуроли»га айланди; эски тузумни, унинг маънавий асосларини, эски жамият устунлари бўлмиш мансабдор, бой ва руҳонийларини қаҳру ғазаб билан қоралаш, савалашга тушди. Инқилобнинг дастлабки йиллари яратилган аксари ҳажвий асарларда қаҳру ғазаб, қоралаш, фош этиш бору чиннакам санъат асарига, чин маънодаги реалистик ҳажвиётга хос. Қодирий ибораси билан айтганда, «характер кулгиси», ҳаётнинг, турмуш ҳодисаларининг ҳоли ва теран бадний таҳлили йўқ. Қодирийнинг кўплаб ҳажвиялари ҳам бундай камчиликлардан холи эмас. Айни пайтда 1915 йилда битилган «Ўлоқда» ҳикоясидан бошлаб ёзувчи ижодида кулгининг хилма-хил товланишлари — енгил ҳазил, нимтабассум, киноя-кесатик, пичинг йўллари билан халқ турмуши манзараларини ҳолис туриб чизиш, персонажлар қисмати ва характери моҳиятини очиб тенденцияси кўзга ташлана бошлаган эди. «Отам ҳам большевик», «Тинч иш», «Бечора Розикбой ака», «Маслаку мақсаддан шаммаъи изҳор» каби асарлари бу жиҳатдан характерли. 20-йиллар миёнасида яратилган «Қалвак маҳзумининг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» ҳажвий қиссалари янги кулгичилигимизнинг жиддий ютуғи бўлди. Бу асарларда ёзувчи кулгисини чиндан ҳам «характер кулгиси» даражасига кўтарилди, муаллиф энди ҳаётдаги, одамлар табиатидаги муайян салбий ҳодисаларни соф мафкуравий позицияда туриб нуқул бир ёқлама қоралаш, фош этиш йўлидан бормай, характер ва ҳодисаларни ҳолис туриб мураккаблиги, зиддиятлари билан кўрсатишга жазм этади. Ҳа, Қодирий буюк сўз усталарига хос реалистик тасвирининг сеҳрли қудратини кўрсатди, ҳаттоки ҳажвий асарларда, ҳажвий персонажлар талқинида ҳам

бир хилдаги ранг, оҳангдан қочиб бўёқларнинг ранг-баранг жилоларини намоён этди. Бундай фазилат «Утган кунлар» романидаги Ўзбек оғим, «Меҳробдан чаён»даги Солиҳ маҳдум, «Обид кетмон»даги Хатиб домла, мулла Муҳсин образлари ифодасида яна ҳам сайқал топган. Мазкур образлар жаҳон адабиётидаги ҳажвий характерларнинг энг мумтоз намуналари қаторидан ўрин олишга ҳақли.

Қодирий ижодининг, санъатининг кўп қирралари қатори унинг ҳажвий бисоти моҳияти ҳам ўз вақтида тўла англаб етилмади. Қодирийга, Қодирий ижодига жоҳилларча муносабат айни унинг ҳажвий асарларининг нотўғри тушуниш, талқин этишдан бошланди; чунончи, адибнинг 1926 йили «Муштум»да босилган «Ўғиниди гаплар» ҳажвиясидаги жумҳурият раҳбарлари ҳақида овсар бир персонаж тилидан айтилган беозоргина танқид, ҳазил аралаш ҳақ гап учун унга сиёсий айб қўйилиб қамоққа олиниди, адиб устидан илго, бўҳтонлар уюштирилди, бу табаррук зот шайини оёқ ости этилди. Ўзбек оғим, Солиҳ маҳдум каби персонажлар ўша давр танқидчилигида умуман ёзувчининг ютуғи сифатида нисбатан ижобий баҳоланган бўлса ҳам, бу хил образлар моҳияти анчайин юзаки талқин этилди. Бу ҳол кейинги йилларга қадар ҳам давом этиб келди. Сўнгги пайтларда «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» персонажлари теварагидаги айрим баҳслар, янгича изланишлар пайтида фақат мазкур асарлар персонажларигина эмас, умуман Қодирий ижодидаги ҳажвий характерларнинг адабиётшуносликдаги талқини кескин танқидга, қайта кўриб чиқишга муҳтож экани маълум бўлиб қолди. Шуниси қизиқки, аксар адабиётшунослар «Меҳробдан чаён»даги Солиҳ маҳдумни салбий тип, қабоҳатлар тинмасли тарзида баҳолайдилар, ўз даъволарини романдан олинган далиллар асосида исботлашга ҳаракат қилдилар. Танқидчи Азим Раҳимов «Солиҳ маҳдумда нима айб» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил 3 август) эса бу шахс устига қўйилган айбларни рад этишга, ҳар боб билан уни оқлашга — реабилитация қилишга тирishaди, маҳдумнинг «ижобий ишлари»ни, «инсоний фазилатлари»ни тасдиқлайдиган далиллар келтиришга уринади. Ёш адабиётшунос Муртазо Қаршибоев «Солиҳ маҳдум фариштами?» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил 2 ноябр) эса ислом мафкураси нуқтаи назаридан келиб чиқиб А. Раҳимов даъвосига эътироз бил-

дирадн, Солиҳ махдумни ўта салбий кимса сифатида қоралайдн. У ҳам романдан ўз қарашларини тасдиқлайдиган талай далилларни топишга эришади. Эҳтимол, яна бир тадқиқотчи бу образга бошқа томондан ёндашиши, ўз қарашни исботи учун янги далиллар топиши мумкин. Хўш, нега шундай? Гап шундаки, адиб бу образ тасвирида реализмнинг энг мўътабар принципларига амал қилган, ўзининг шахсий майллари, мафкуравий мақсадларидан юксакроқ турган, бу тур одамлар ҳаётда қандай бўлса, шундайлигича — ҳолис кўрсатган; бу шахс ёзувчининг хоҳиш-иродаси билан эмас, ўз ички маъниқий асосида объектив шароит, вазият тақозосига кўра ҳаракат қилади, оллоҳ низоми этган зуваласидаги мавжуд табиий хусусиятларни ошкор этади. Характер ва ҳаракат маъниқига кўра, менингча, бу одам романдаги икки қутб — «номағруб — манфий қаҳрамонлар» ёки «мағруб қаҳрамонлар» топфасига ҳам кирмайдн. У икки ўт орасида қолган, табиатидаги ожиз майлларнинг қулига айланнб, шайтон васвасасига учиб, вазият, шароит ҳукмига бўйсуннб ҳам аяичли, ҳам қулғили аҳволга тушнб қолган шўрлик бир банд. Дарҳақиқат, унда бир талай ижобий фазилатлар бор, бироқ улар ўқувчида ўзига нисбатан жозиба, меҳр уйғотишга тўла қодир эмас; унда кўп ярамас одатлар бор, бу ҳол эса, негадир, унга нисбатан сизда кескин бир нафрат ҳам тугдирмайдн; кўп ўринларда, хусусан пировардида унинг ҳоли, аҳвали аяичли, аммо сиз ҳеч қачон унинг аяичли ҳолига астойдил ҳамдам бўлолмайсиз. Ёзувчи халқ қулғисининг хилма-хил жиоларини нишга солиб бу одам табиатининг жамики қирраларини кўрсатади. Махдум образи туб моҳиятини мана шу ифодалар ранг-баранглигини назарда тутмай туриб очнш, тағига етиш мушкнл; фақат бир ёки икки жиҳатигагина ёпишнб олиб бу образ ҳақида ўзил-кесил ҳукм чиқараман деган киши, шубҳасиз, янглишади.

Шундай бир ёқламалик адибнинг «Қалвак махдумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» каби асарлари талқинида ҳам кўзга ташланади. И. Султонов «Абдулла Қодирий» тадқиқотида биринчилардан бўлиб бу икки асарни анча кенг таҳлил этган, мазкур асарларнинг асосий пафоси ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида, айниқса кишиларнинг оғида сақланнб қолаётган эскилик қолдиқларига, эксплуататорлар синфи идеологияси саналмиш динга, фақат капитализм сарқитларигагина эмас, феодализм қолдиқла-

рига қарши кураш»дан иборат эканлигини айтади. Бугина эмас. Олимнинг фикрича, «Абдулла Қодирий салбий характерларни тасвирлаш орқали ижобий ҳодисаларни тасдиқ этади», «ёзувчи совет давридаги ижобий ҳодисаларни шу ҳаётда эскилик сарқити бўлган салбий персонажлар орқали тасвир этади» (И. Султон. Асарлар. Тўрт томлик. Иккинчи том, 345-бет).

«Ўзбек совет адабиёти тарихи»да (1 том, 1968) ҳам «Қалвак махзум» билан «Тошпўлат тажани» асосан феодал ўтмишининг кишилар оғидаги сарқитларини фош этувчи асарлар сифатида қаралади. «Ёзувчи бу асарларда,—дейлади «Тарих»да,—ўтмиш сарқитлари, руҳонийлар ва текинхўр такасалтангларни қаттиқ танқид қилади, уларнинг янги ҳаёт қуришимизга кўрсатаётган қаршиликларини очиб ташлайди» (71-бет). Бу асарлардаги етакчи персонажлар моҳияти одатдаги қарашлар доирасида шарҳланади. Чунинчи, махзум — реакцион руҳоний, эски тузумнинг кўнгини ярамас томонларини ўзида муҷассамлаштирган, у янги тузум афзалликларини тушунишдан жуда узоқ кимса (262-бет). Қалвак махзум ўтмишига оид тасвир маъноси шундай изоҳланади: «Таржиман ҳол» билан танишар эканмиз, ички дунёси чирик, ташқи дунёси кулгилик Қалвак махзумгина эмас, балки бундай тубан тушунчалар, бузуқ ахлоқли кишиларни етиштирган ўтмиш жамият, қелоқ ижтимоий тузум ниятлари ҳам кўз ўнгимизда намойи бўлади (264-бет). Махзумнинг совет давридаги саргузаштларига оид тасвир маъносининг «Тарих»даги талқини эса мана бундай: «Октябр социалистик революциясидан кейинги янги тарихий шароитда — Қалвак махзум каби кишилар тоифасининг иллизига болта урилган бир вақтда — реакцион руҳоний уломалар дарғазаб бўлдилар, прогрессив кишиларга қарши ғийбат ва бўҳтонларни ёғдирдилар» (264-бет). «Тарих»да «Тошпўлат тажани» ҳусусида мухтасаргина қилиб у «ўтмишдаги қелоқ ижтимоий тузумнинг ярамас сарқитларидан қутила олмаган тубан кишиларнинг типик бир вакили» дейлади (261-бет). А. Алиев «Абдулла Қодирий» китебида «Қалвак большевикларнинг, яънича кишилар ва яънича тартибларнинг ашаддий душмани», «қалваклар гуруҳи совет замонасидаги энг реакцион элементларидан бири» (67-бет); Тошпўлат эса «бекорчилик орқасида текинхўрликка ўрганиб, янги ҳаётдаги ҳамма нарсаларга нафрат билан қарайдиган бесбурд чапани» деб ёзади (62-бет).

М. Қўшжоновнинг Тошпўлат образи ҳақидаги қарашлари ҳам булардан фарқ қилмайди. «Моҳиятан «Тошпўлат тажанг нима дейди?» ҳам, Қалвак махзумнинг ён (?) дафтаридан»га ўхшаб кетади,— дейди у.— Бу ерда ҳам бирор ижобий хусусиятга эга бўлмаган шахс — чапани ҳаётда рўй бераётган янгиликларнинг устидан кулган бўлади. Шу орқали у ўзини-ўзи, ўзининг қоғоқлиги, бемаъний характер хусусиятлари — текинхўрлиги, қиморбозлиги, безорилиги; ҳамма аста-секин янгича яшашга қўникаётган пайтда, у ҳамон эски жамият туғдирган қилиқлардан қутила олмаётган кимса эканини ошкор қилади» («Ижод масъулияти», 1981, 188—189-бетлар). Азим Раҳимов «Солиҳ махдумда нима айб?» мақоласида яна ҳам кескинроқ қилиб «Қалвак махзум жоҳил ва нотаваон, жисмоний ва маънавий мажруҳ бир шахс», «унда қизгин фаоллият учун куч ҳам, билим ҳам, қобилият ҳам йўқ», «ўта кетган худбин, ақли кўтоҳ бир подон», «юз бераётган катта ижтимоий, иқтисодий ўзгаришларга тор манфаатпарастлик доирасидан қарайди», у «жамият тараққиёти томонидан четга улоқтириб ташланган жирканч кимса» дейди. Ниҳоят, энг кейинги манбалардан бири «Ўзбек совет адабиёти тарихи» дарслигида ҳар икки асардаги асосий ган «эскини, салбийни инкор этиб, фош қилиб, янгиининг улугвор, ҳаётий, пўртанавор одимларини тасдиқлаш ва олқишлашда» экани таъкидланади (32-бет).

Мен «Қалвак махзум» ва «Тошпўлат тажанг» ҳақидаги бу хил фикрларни бутунлай рад этмоқчи эмасман, уларда муайян ҳақиқат бор, албатта. Аммо ҳар икки асарининг, улардаги етакчи персонажларнинг маъно-мазмуни доираси фақат шулардангина иборат эмас. Менингча, бу хилдаги гаплар ҳар икки асарининг айрим жиҳатлари, кўпроқ улардаги маъно қатламларининг устки, ташқи томонларигагина дахлдордир, ҳолос.

Аввало ҳар икки асарининг асосий пафоси ўтмишни қоралаш, феодал ўтмиш сарқитларини фош этиш, совет даври воқеалигини, ҳаётдаги янгиликларни тасдиқлаш ва олқишлашдан иборат деб санаиш, яъни асарларини соф мафкуравий тарафкашлик маҳсули деб қарашнинг ўзида бир ёқламалик бор. Ҳар икки асарни тадқиқ этишга киришганда ёзувчининг мазкур асарлар ва уларнинг етакчи персонажлари хусусида айтган мулоҳазаларини ҳам назарда тутмоқ даркор. Махзум ҳақида Қодирий дейди: «Қалвак махзумни ўқинг: кўбдан ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурофо-

ти билан мияси ғовлагон ҳолис бир маҳалла имомининг кўрасиз». Сўнгра Тошпўлат ҳақида мана бундай дейди: «Тошпўлатини ўқинг: ишсиз, бири бит, бити сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ўғриллик ва фаҳшият денгизида сузиб тажангланган ҳолис бир чапанини кўрасиз». Эътибор беринг, адиб бош қаҳрамонлари — махзум, Тошпўлат характерлари прода йўналишларининг етакчи жиҳатларига ишора қилипти, шу билан баробар ҳар икки шахс характерининг бир муштарак жиҳатини — уларнинг «ҳолис» одамлар эканини уқтираяпти. Маълумки, ҳар иккала асар ҳам ўша етакчи персонажлар тилидан ҳикоя қилинади. Табиийки, улар ҳодисаларни ўз савияси нуқтаи назаридан туриб баҳолайдилар. Бироқ улуг реалист ёзувчи санъатининг сеҳри шундаки, муаллиф мадраса хурофати билан мияси ғовлаган мутаассиб руҳоний Махзум, ишсизлик ва фақирлик орқасида эзилиб тажангланган чапани Тошпўлат характерларига хос ажиб бир ҳолисликни ҳам кашф этади. Бир қарашда хийла тарафқашлик билан ҳикоя қилинаётган ҳодисаларда ҳаётнинг ҳолис, объектив манзараси гавдаланади. Ҳар икки асарни сиичиктаб ўқир экансиз, уларда сиз фақат феодал ўтмишини коралаш, эскилик саркитларини, мутаассиб руҳоний ва тажанг — безорини фош этиш ёки совет даври янгиликларини тасдиқлаш ва олқишлашнинггина эмас, айни пайтда ўтмишдан мерос қатор халқ удумларини — қандай бўлса шундайлигинча, манфий ва мусбат томонлари билан кўрасиз.

Айниқса асарда суннат тўйи, никоҳ тўйи, фарзандни мактабга, мадрасага узатиш, аза удумлари лавҳалари ҳолисона чизилган. Махзум, Тошпўлат ва уларга яқин кишиларнинг кечмишидаги талай похуш жиҳатлар билан баробар уларнинг табиий, инсоний қувончу ташвишларига шерик тутинасиз; совет даври воқеалари қаламга олинганда адиб нуқул етакчи персонажлар ингоҳида салбий бўлиб туюлган марғуб ҳодисаларининггина эмас, балки 20-йиллар ҳаётига, социалистик воқеликка хос бир қатор жиддий, похуш манзараларга эътиборимизни тортади, янги инқилобий давр ривожининг мураккаб ички зиддиятларини бадний таҳлил этади. Бу ҳол 20—30-йилларда жоҳил кимсалар даъво қилганидек, асло ёзувчининг янги жамиятга похуш муносабати, қандайдир «ғарази», «душманлиги», «революцияга қарши хатти-ҳаракати» аломати эмас, балки виждони пок, ҳақгўй адибнинг чин фуқоралик бурчини адо этганлиги тасдиғидир.

«Гапни Қалвак махзумдан бошлайлик. Сир эмас, асар бошида Махзумни фош этишга уриниш хийла кучли, ёзувчи ҳар боб билан Қалвакни қоралаш, масхаралашга тушади, айрим ўринларда муаллиф қаҳрамонини характер мантқиқига энд хатти-ҳаракатлар қилишга мажбур этаётгандай туюлади. Чунинчи, Махзумнинг ит уриштираётган болалар қилиқларидан завқланиши, ўн икки ёшлар чамаси қиз болага беҳаёларча тегажоқлик қилиши, уни чапанларча сўроққа тутиши, қизалоққа қарата: «Эмчагинг олмадек бўлуб қолибдир: ўйнашинг ҳам борми?» дейиши — булар мадраса хурофоти билан мияси ғовлаган мулла одамнинг гапи эмас, бу гапларни Тошпўлат тажаниг типидagi чапани одам айтса, унга тўла ишониш мумкин эди. Шунингдек, Махзумнинг дунёга келиш тарихи, чақалоқлик йиллари, касалликларга чалиниш воқеалари баёнида ҳам инсон шахсини таҳқирлаш, масхаралаш, бу борада меъёрдан чиқиб кетиш ҳоллари учрайди. Бунинг муайян объектив сабаблари бор, албатта. Маълумки, «Қалвак махзум» 1923 йили ёзила бошлаган эди. Ўша кезлари мамлакатда «феодал ўтмиш»га, «ўтмиш сарқитлари»га, жумладан, динга, диний ақидаларга, диндорларга қарши шафқатсиз кураш авж олдириб юборилган, кўплаб зиёлилар, ижодкорлар мана шу курашга сафарбар этилган эди. Қодирийдек эътиқоди бутун аллома ҳам замона зайли туфайли, ихтиёрийми ёки шайтон-васвасаси, шубҳа-ғумонлар, руҳий-маънавий иккиланиш, изланишлар оқибатидами — қандайдир сабаблар билан муайян муддат шу жангу жадалларда қатнашди, дин ва диний удумларни ёппасига қораловчи, рад этувчи асарлар ёзди, дин ва диндорлар хусусида тарафкашлик билан хийла кескин бир ёқлама ҳақоратомуз танқидий гаплар айтади. Биргина мисол, «Замонанинг зайли» мақоласида «Миллатнинг пешонасининг шўри бўлган, тўғриси, миллатнинг соф ва тоза миясини еңиб олиб, ўринга ҳайвон миясини ўрнаштирган оқ саллал девларни бир чуқурга тикиб, устига маориф ва маданият асосини қурсак қандай ур-йиқит базм бўлар эди», — деб ёзди.

«Қалвак махзум» Қодирий худди шундай қарашлар гирдобинда эканида ёзила бошлаган. Табиийки, бу ҳол асарда, руҳоний Махзум образи талқинида ўз муҳрини қолдирган. Аммо реалист ёзувчи ўзининг ўша кезлардаги мафкуравий ақидаларидан, майлларидан юксалликка кўтарилиб, айни ўша ҳажв тигига рўпара қилин-

тан руҳоний — Махзум, унинг шахсияти, муҳити, ўтмиши ва советлар давридаги саргузаштлари билан боғлиқ объектив ҳақиқатини ҳам айтишга, кўрсатишга муваффақ бўлган.

Хеч шубҳа йўқки, ота-она тилаб олган, отаси қирқ беш ёшида кўрган, онлада якка-ягона ўғлон — Қалбакнинг ўта эркатой бўлиб ўгани, мударрисе ота паноҳида мадрасада шалтоқ ишлар билан машғул бўлгани, отасининг ҳам шалтоқ ишларга алоқаси борлиги, қаллоб йўллар билан фариштадай қизга уйланиши, кўнгилсиз келинга ваҳшийларча тажавузи ва бу ишнинг ноҳуси оқибатлари — шу каби ўринларда ўзувчининг қулгиси ҳақиқатан ҳам заҳарланда қаҳқаҳага айланади, муаллиф қаҳрамони табиатидаги қабоҳатларни бошлаб фош этади. Шу билан баробар, адиб ота билан онанинг ёлғиз фарзанд тарбияси, саломатлиги, камоли, истиқболи, бахти деб чеккан азиятларини ҳам тушуниб, юракдан ҳис этиб қалам тебратади. Бу дардчил, кўримсиз, ношуд-нотавои, қалбак табиат ўғлон ота-она бошига не-не ташвишу савдоларни солмади, ахир! Хусусан ўғлининг мадрасадаги шалтоқ ишлари ошкор бўлган кезлардаги ота ҳолати, сўнгра нобоп ўғлонининг чимилдиқда келинчаққа қилган тажавуздан кейин қудалар, эл-юрт олдига шармандалик ва кўрқувдан таҳликага тушиши, яна ўша бахти қаро ўғилнинг бошини икки қилиш йўлидаги ташвишу заҳматлари — ҳажвий асар бағридан шундай тигиз, мушкул руҳий драматик тасвирининг жой олиши санъатда сиёрак учрайдиган ноёб ҳодиса! Шунингдек, китобхон мадраса хурофати билан мияси говлаган Махзумнинг ҳаётдаги бир қатор мақбул ўзгаришлар, янгилликлар, таркиб топиб бораётган янгича таомилларини ҳазм қилолмай ноқулай аҳволга тушиб қолишидан қаҳқаҳ отиб кулади: қироатхонада эркак билан аёл кишининг оддий инсоний муносабатлари Махзумга фаҳш бўлиб туюлади; у қироатхонанинг одамларга текки хизмат қилиши сабабига тушунолмай гаранг бўлади, қироатхонадаги жадид — янги илмий китобларга нафрат билан қарайди, уларни «ағдарништўнтарниш қилуб кўчага чиқариб» ташлагиси келади; маҳаллий халқ ёшларини марказга ўқишга юборилиши унга зўравонлик бўлиб кўринади ва ҳоказо. Бундай ўринлардаги пичинг, киноя-кесатиклар муҳим ижтимоий маъно касб этади. Аммо Махзум қисмати, саргузаштлари ифодасида бошқа жиҳатлар ҳам мавжуд. Махзум табиати ва қисмати эътибори билан ҳар қанча

кулгилли-комик характер бўлмасин, у аяникли кимса. Аввало Оллоҳнинг ўзи унинг бахтини кемтик қилиб яратган, болалиги дарду ташвишлар билан ўтган, вояга етиб уйланганида илк қувонч азага айланган; орадан анча фурсат утиб бошқа бир ўзига муносиб аёлга учашув асносида ота оламдан ўтади, тўйга аталган нарсалар ота азасига харж қилинади; сўнг отадан қолган мулкнинг бир қисmini сотиб уйланади, фарзанд кўради, бахтли бўлдим деб қувонади, аммо бирин-кетин икки фарзанднинг қаро ерга бериб жудолик ўтида ўртанади. Ниҳоят, яккаю ягона қизини вояга етказиб, узатиб энди «тинчигани»да юртда шикилобий ўзгартишлар бўлиб, большевойлар сиёсати туфайли мадрасалар ёпилади, диндорларга, эски зиёлиларга муносабат кескинлашади, кўнлар қатори Махзум ҳам тирикчилик манбандан — имоматдан ҳайдалади, кўча-кўйларда сарсон бўлиб қолади: «бу вақтда тирикчилик тошдан қаттиқ, бола-чақанинг ташвиши кишини қайси кўйларга солмайди...» Махзум почор дуохонлик қилишга мажбур бўлади, аммо дуохонлик орқасида кун кўриш бисёр қийин, фақат кампир чархи билан жонига ора киради; бахтига кампир бор экан «ини иллик қилиб» рўзгорни тебратади; Махзумнинг «Муштум» идорасига ёзган хатидagi имоматдан тушиб қолгандан бери бениҳоя дилгирлиги, эртадан-кеч қиладиган иши уйга кириш, эшикка чиқиш — бундан бошқа гап йўқлиги, бекорчиликдан эр-хотин орасида дилхушлик давом этаётгани хусусида қилган шикоятлари ифодасида кулги оҳангидан кўра қаҳрамоннинг почор аҳволига ачинаши туйғуси устивор.

Махзум саргузаштлари талқинидаги яна бир гоят характерли йўналиш шу пайтга қадар адабиётшунослар эътиборидан мутлақо четда қолиб келаётир. Гап шундаки, гўё Махзум учун тушуниксиз, гайритабиий, кулгилли бўлиб туюлган ҳодисалар замирида тамомла бошқа бир маънони ўқиб олиш қийин эмас; бир қарашда Махзумни «фоиш этиш»га қаратилгандек бўлиб кўринадиган кулги тиги ўша давр — 20-йиллар ижтимоий-сиёсий ҳодисаларининг кўпгина жиддий томонларига, адиб ибораси билан айтганда «жамият қитиғига» тегиб ўтадики, ёзувчи бундай қалтис ишнинг бениҳоя усталик, катта маҳорат билан адо этади. Бунда у классик адабиётинидаги муҳим бир санъат — тажодди ул орифини — билтиб-билмасликка, кўриб кўрмасликка олчиш усулини ишга солади. Эслам, Махзум Мусхаффи Усмонийни — Қуръонни қаринининг нодир нуҳасини қидириб

қироатхонага боради; маълум бўладикки, у халқдан яширин — «пўлод сандиққа солуб соқтор эканлар». У қироатхонада муқаддас диний китобларни сўраб-суриштиради, қироатхонада уларнинг бирортаси ҳам йўқ экани маълум бўлади. Демак, жамоатчилик алтақачон улардан маҳрум этилган. Махзумнинг бухоралик таниши тилидан шўро ижроясига ёзган мактубида ўз-ўзини фош этувчи жиҳатлар талай, шу билан бирга шўро одамлари билан ўта эҳтиёткорона муносабатда бўлиш зарурлиги ҳақидаги ишораси кишини ҳушёр торттиради, чунки Махзумнинг «ул ҳаромзодалар андак сабабни айтиб дарҳол қамоққа олмоқдир ҳам тоймаслар» деган гапларида жиддий ҳақиқат бор. Бошқа бир ўринда ҳикоя қилинишича, Махзум масжидда ер ислоҳати хусусида амру маъруф қилиб, шарнат бўйича бировнинг мулкни олиш аҳли мўминларга ҳаромлигини айтгани учун эртаси кунёқ милиционер келиб оёғини ерга теккизмай олиб кетади, контрреволюционер сифатида қамалиб кетишига оз қолади.

Қалвак махзум бир неча ўринда шўро ҳукумати, фирқа ходимларига рўпара келади. Одатдагидек, улар билан мулоқатда Махзум овсарлиги туфайли бир қадар кулгили ҳолатга тушади, айни пайтда ўша кулгили ҳолатларнинг ўзида ҳодисанинг бошқа жиҳатларига имо-ишора, пичинг-киноя мавжуд. Масалан, кўчада кетаётган Махзум милтиқ кўтарган милиционерга дуч келади, уни «ўрус» деб ўйлайди, кейинроқ билса у рус эмас, мусулмон боласи, ўзининг қуйи маҳаллалик таниши экан, бу йигит тирикчилик тошдан қаттиқ бу замонда бола-чақанинг ташвиши билан милицияга ишга кирганига иқрор бўлади; Махзум унга «Яширинча бўлса ҳам номозинини ўқи, чўқингонингда ҳам ичингдан «худоё ўзинг кечир...» деб тур, қани бўлмаса бир «тажидди имон» қилайлик!» деганида бечора теваракка алаңлаб калима айтади. Эҳтимол, 20-йиллар шаронтида фидойи инқилобчилар назарида милиционер йигитнинг бу қилмиши мунофиқлик, шўро ходимига ҳолойиқ, хатти-ҳаракат бўлиб туюлар. Аммо унинг ҳадик билан теваракка алаңлаб калима айтишида енгил кулги билан барсбар нақадар самимият бор; устига устак одамларнинг виждон эрки, эътиқоди учун ҳадиксизрашга мажбур этган сиёсатга муайян муносабат ҳам бор. Унга ўринда Махзумнинг шундай сўзлари келтирилади: «Ул (милиционер — У. Н.) кетгандан сўнг мусулмонларнинг ҳолига ниҳоятда афсус қилиб йиғладим: — оҳ, — дедим,

бу кофир мусулмонларнинг бошига нималар солмади — дедим». Бу ўша давр сиёсати учун хийла кескин айбнома. Бироқ бу гапларни Махзум, яъни «мадраса хурофоти» билан мияси говлоғон», «овсар», «калвак», «қолоқ» одам айтгани учун биллипар-билинимас елдек ўтиб кетади, ўқувчи унинг оҳларига, кўз ёшларига унча эътибор бермайди, аммо булар сезгир китобхонни бирдан ҳушёр торттиради...

Улуғлардан бири вафот этади, марҳумнинг яқинлари Махзумни жаноза ўқишга таклиф этадилар. Маълум бўлишча, «марҳум ўзи ўшал паузабиллоҳ ҳақдини тоғонлардин эрди, аммо ботинда дини исломни дўст тутуб, кабзи руҳ асносида васият қилибдирларким, «агарчандики, махфий бўлса ҳам фақирни жаноза билан дафн қилингиз», деб...» Ёзувчи ҳодиса тафсилотини давом эттиради, Махзум тилидан бир қадар кулгили, аммо аччиқ ҳақиқат аён бўла боради: «ўзга улуғларининг қулоғига бу маънидин чизи хабар етмасин, деб» ўша маҳалланинг имомига ҳам буни билдирмайдилар, узоқ-яқин қавм-қариндошлар тўпланиб ярим тунда махфий тарзда жаноза ўқилади; эртаги кун учун эса ажиб бир тадбирга ҳозирлик кўриб қўйилади: «Эрта билан ўшал мансабдор партинайлар тушиб, мунзакон билан закуска қилиб, марҳумни кўмар эканлар...» Қарангки, 20-йилларнинг ўрталаридан бошланган, эҳтимолки, сўз санъатида илк бор Қодирий томонидан қаламга олинган бу хил таажжуб ҳангомалар ҳаётда кейинги йилларга қадар давом этиб келди, ҳатто бу хил кулгили аччиқ ҳақиқат грузин адиби Н. Думбадзеининг 1980 йили рус тилида эълон этилган «Абаднот қонуни» романида қаламга олинди.

Асарда ўз даврининг ақл бовар қилмайдиган ғаройиб зиддиятлари ҳақида йўл-йўлакай имо-ишоралар, қистирма гаплар кўп учрайди. Бир ўринда муаллиф Сўфи Оллоёрининг «Агар дарё тагида бўлса жойинг, Баҳона билла еткургай худойинг» деган байгини келтиради-да, парвардигорнинг бу ишоятдан аҳли куффор ҳам насибадор эканини айтади ва бунинг далили сифатида Махзум тилидан шуларни сўзлайди: «Ўзбекистон деб тасмня қилибдурлар, неча лак аҳли бедни умргузоронлик қилурлар ва яна ул қавми лоюфлихунлардин ҳар рўз ва ҳар шаб оташ ароба билан вакон-вакон сарупо бараҳна хўрду калон бул жанобларга азимат қилиб ва андак фурсатларда хўрактик ва пўшаклик бўлиб даражот ба даражот ўшал мағриби замин-

да умргуззоронлик қилғувчи фарангилардек кўпас бўлиб кетар эрканлар. Ваҳоланки, биз калимагў ақли мамлакатлар ул парвардигорининг чизи марҳаматига як рўз ташна ва як рўз гурусна бо ин ҳама шуким ва зикр илоҳийга забон гўёлик қилурмиз».

Бу кулгилн эътироф — 20-йиллардаги, ИЭП давридаги Ўзбекистоннинг, туб миллатга мансуб халқларнинг қисматига онд шафқатсиз аччиқ ҳақиқатининг ўзгинасидир.

Кўпчиликлка аёнки, «Қалвак махзум» 1923—27-йиллар давомида ёзилган. Бу йиллар мобайнида ҳаётнинг ўзида, қолаверса Қодирий қисматида, қарашида кўп жиддий ўзгаришлар содир бўлди; Октябрь инқилобидан берган эрк, ҳақ-ҳуқуқ бирин-кетин тортиб олина бошланди, ваъда қилинган нарсалар, кўтилган кўп ширин орзу умидлар саробга айланди, маъмурий қўмондонлик ҳокимиятининг таҳдид ва зулми кучайди: Қодирийдек шўро ҳукуматига, социализм ишига содиқ, ўзини «Маркс ва Лениннинг ҳароратли шогирди» санаган аллома адиб арзимас баҳона билан қамоққа олиниб «контрреволюцион ҳаракат»да айбланди, инсонлик шаъни, орзу умидлари топталди. Ҳаётдаги, адиб қисмати, қараши ва қалбидаги мана шу кескин драматик фожий жараён ёзувчининг ижодий тадрижда чуқур из қолдирди; буни жумладан, «Қалвак махзум»да ҳам кўрinish мумкин. Бошида кўпроқ жонли ҳаёт билан алоқаси узилган, қолоқ, овсар бир руҳоний устидан кулишга қаратилган асар бора-бора даврининг ижтимоий зиддиятлари ва иллатларининг фожий этувчи ўткир ламфлетга, асардаги бош ҳажвий персонаж эса «ҳажв субъекти»дан чикиб, давр қурбони, аяичли бир кимсага айлани боради. Асар охиридаги икки ҳолатга эътибор берайлик: бири — бюрократизмнинг фожий этувчи «қавондул умаро» ҳангамаси, иккинчиси ўша даврда ўртага ташланган «одамизоднинг ақли етмайдиган» «қинлоқда юзининг уғир!» шорининг асал маъносини ҳақидаги кинья-кесатиқларга тўла мулоҳазалар. «Қавондул умаро» бобида адиб салтанатини бошқаришида зolim подшоҳ ва амирлар, султон ва салотинлар, Худоёрхоннинг бек ва бекзодалари, Николай оқ подшоҳ мансабдорлари амал қилган «куҳна ва лекин пухта қондалар» «ушбу ҳуррият, мардикор, сарадеҳқон замона ҳукуматдорлари орасида ҳам» давом этаётганидан аччиқ истеҳзо билан кулади.

Кейинги пайтларда Октябрь инқилобидан кейин биз-

да олиб борилган аграр снѣсат ҳақидаги асл ҳақиқат бор овоз билан айтиляпти, кўплаб илмий тадқиқотларда, публицистик чиқишларда, жумладан, Александр Ципконинг «Принципларимиз мақбулми?» мақоласида («Новый мир», 1990, № 4) бундай аграр снѣсатнинг чин маъноси — асрлар давомида эл-юртнинг кийинтириб, боқиб келган барқарор деҳқон хўжалигининг маҳв этиш, талаш, деҳқоннинг олдий эрки, ҳақ-ҳуқуқи, шаънининг топташдан иборат бўлганлигининг ишончли далиллар билан очиб ташлайди; бугина эмас, бу снѣсатнинг назарий асослари, асл манбалари, фожий оқибатларининг ҳам кўрсатиб беради. Шунинг характерлики, оломон, кўпчилик қаламкашлар ўйламай-нетмай ҳеч сўзсиз бу снѣсатнинг қўллаб-қувватлаб, олқишлаб турган бир пайтда ҳушёр, виждонли пок адиблар бу хатарли ишнинг зиддиятли, кўнгилсиз жиҳатларига эътиборни тортган эдилар. А. Платоновнинг «Чевенгур», «Ҳавза» асарлари бу жиҳатдан мислсиз жасорат бўлди. Қодирий ҳаттоки А. Платоновдан сал бурун «Қалвак махзум» асарининг «Одамзоднинг ақли етмайдир», «Қишлоққа юзининг ўғир!» бачимаъни?», «Қишлоққа қонингнинг ўғир!» бобларининг ўша ҳодисаларга бағишлайди. Бу бобларда адиб ўзгача — хийла мураккаб кўпқаватли сериестехзо ифода услуб ва усулларининг қўллайди. Холис, бетараф комик ифодалар билан ёнма-ён ошкора памфлет тарзидаги публицистик талқишлар пайдо бўлади.

«Қишлоққа юзининг ўғир!» шiori маъносининг қидириш йўлидаги ҳангамалар ва бу шiorга берилган изоҳлар, яъни большевиклар шаҳарда амалга оширган ўзгаришлар ва энди қишлоқда рўёбга чиқармоқчи бўлган режалар шарҳи, одатдагидек, ўқувчининг ҳам кулдирадиган, ҳам кулдириб туриб ўйга толдиради. Мана улар:

«Энди қишлоққа юз ўғирингиз, яъни, югурингиз! Уларнинг ҳам бир ярим олачилик кўйлак ва лозимлардан баҳраманд қилингиз, яъни калтадум айлаингиз! Янги мактаблар очиб, эр ва қиз болаларнинг ўқиттириб, мактаб фойдасига йиғилган донларнинг шаҳарга келтириб уйингизга босиб олиб, муаллимларга ўз тишларининг қирини сўрдиригиз! Сигирларга ҳўкиз ва ҳўкизларга бузоқ, деб ном бериңгиз! Отлиқ кишининг эшакка ва эшакли кишининг отга миндиригиз! Қишлоққа қадам ранжида қилиб борғонингизда бообрў, оғзи катта шахсларнинг хоналарига меҳмон бўлиб, шул шахсларнинг маслаҳати билан бир тангалик солиқнинг ўн танга қилиб

йиғиб, ортиғини орада бўлиб олинғиз!..» Бу хилдаги аччиқ пичинг-киноялар — нақд «жамият қитиғига» тегадиган гаплар ўз даврида жамоатчилик орасида қандай таассурот қолдирган экан?! Айниқса «Сигирларга ҳўкиз ва ҳўкизларга бузоқ деб ном беринғиз! Отлиқ кишини эшакка ва эшакли кишини отга миндиринғиз!» деган заҳарханда иборалар ўша кезларда юргизилаётган беъмъни мудҳиш снѐсат ҳақида ўткир айбнома эмасми?!

Ёзувчи булар билан чекланмай яна давом этиб, танқид тиғини бундан ҳам кескинлаштириб данғалига «Қишлоққа юзиниғни ўғир!» деган чақириниғ асл маъноси қишлоқни талашдан иборат эканини, уни «Қишлоққа қопиниғни ўғир!» деб тушуниш мумкинлиғини таъкидлаб, кескин бир оҳангда мана буларни ёзади: «Қишлоққа юзиниғни ўғир!» бойчечаги ўрнига «Қишлоққа қопиниғни ўғир!» шпорини қабул қилиш ва ундан сўнғ ҳар биримизни қишлоқдаги катта мансабларга; масалан, ижрокўм, саркотиб, суд, ер-сув, шўъба, милсия бошлиғи, ҳўжалик, идора (аммо муаллим белгилаш яна ярамайдир, чунки бу дунёда шундай расво ва унумсиз ҳўнар йўқ!) ва бошқа амалларга белгилаб, бағдазон ҳар биримизнинг қўлимизга топилса қоп, топилмаса халта бериб қишлоқларга чиқоринш керак эди. Бу тақдирда ҳалиғи «қишлоққа юзиниғни ўғир!» шпори хоҳнохоҳ амалга ошиб, шаҳарда қолгон катта гўзимларни ҳам биз каминалар топиб тутқон жойда халталаримиз билан қишлоқ томонға табассум қилдиргон бўлар эдик».

Бу даъвонинг тасдиғи сифатида ўша кезлари бўлиб ўтган кичик бир воқеа келтирилади; Қўркўлдак суви устига кўприк солмоқчи бўладилар; бу кўприк ҳам деҳқонлар, ҳам пахтакўм идораси эҳтиёжига хизмат қилиши керак. Бироқ кўприк солишда «иштонсиз деҳқонлар» жонини жабборга бериб ишлайдилар, улар ноиложликдан пахтакўм эшиғига «ўн икки дона хари сўраб «шайан олюҳ» ўқийдирлар», пахтакўм эса уларнинг илтижоларига пописандларча «пописининиғ кулини черта-черта «Худой берсин!» жавобини қилади. Хулоса шуки, «пахтакўмдек бир идора ҳам антини четга буриб қопини кенг қилиб, қишлоққа ўғирди!»

Биз юқорида Калвак маҳзумини ҳам кулгилди, ҳам аянчли шахс, давр алғов-далғовлари қурбони, деб эдик. Асар охирига томон уни ҳажв қилишдан кўра унга нисбатан ачиниш, ҳамдардлик туйғуси ортиб боришини

эслатган эдик. Биламизки, «Калвак махзум» саргузашт-лари 1927 йили тўхтаб қолади.

Умуман Қодирий анча вақт ҳажвийетни тарқ этиб кетади. Ниҳоят, адиб 1935 йил 10 мартда «Ёш лешинчи» газетасининг адабий тўгарағидаги учрашувда, яна ўзининг ҳажвчилигини янгидан бошлаш тўлаги борлигини айтади. («Ёзувчи ўз иши тўғрисида» мақоласига қараңг.) Шу ниятда у аввало, чала қолган машхур «Калвак махзум» қиссаси устидаги ишнинг давом эттиради. Ҳабибулла Қодирийнинг эслашича, орадан ўн йил ўтиб, адиб 1936 йили яна Махзум тарихига қайтади, асарнинг аввал журнал ва газеталарда чиққан бобларини бир ерга жамлаб, каттагина — ўн икки ыарақли дафтарга жо бўлган хотима боби билан тўлдиради. Бу нусхани ёзувчи машхур туркишунор — филолог олим Е. Д. Поливановга таржимага беради, уни ўзбек ва рус тилларида китоб ҳолида чиқармоқчи бўлади. Афсус, бу нусха (эҳтимолки, унинг тайёр бўлган таржимаси ҳам бирга) ўша кезлардаги мудҳиш воқеалар тўзони нчра йўқолиб кетган. Ҳ. Қодирий янгидан ёзилган хотима бобини ўқиб, чиққан, ундаги Махзум саргузаштлари тасвири ўша пайтда 18 ёшда бўлган йиғит хотирасида яхши сақланиб қолган. Ҳ. Қодирийнинг айтишича, бу бобда Махзумнинг қишлоққа сафари ва у ердаги кўргиликлари ҳикоя қилинган. Махзум иш тополмай, рўзгор важдан, қийин аҳволда қолади. Ниҳоят, таниш-билишлар орага тушиб Тошкўргон қишлоғи масжидига имомликка тайинланади ва эшақда қишлоққа отланади; не-не орзу ҳаваслар ҳамда машаққатлар билан, қишлоққа етиб келиб бу ерда энди иш бошлаганида «ўрисча, кийиниб, соч қўйган» ёш бир қомсомол йиғит масжидга кириб домлага: «Ҳа, шаҳардагиларнинг миясини чиритиб бўлиб, энди қишлоқдагиларнинг миясини чиритгани келдингизми?» дея дағдаға, қилади. Домла ўзидек одамлар ҳатто қишлоқларда ҳам хор бўлганидан бениҳоя афсус чекади. Шу орада қишлоқда колхозлаштириш, кескин синфий кураш, қулоқларни синф сифатида тугатиш кампанияси бошланади, бой хонадонинда ётиб юрган Махзум тўс-тўполон пайти қўлга олиниб «синфий душман»лар қаторида ялангоёқ, ички кўйлак-лозимда ҳайдалиб қишлоқ шўросига олиб борилади. Сўроқ-текширувдан сўнг Қалвак оқланади, аммо энди у нотинч қишлоқда яшашдан воз кечади. Ҳ. Қодирий маълумотига кўра асар хотимаси «Калвак тоғам яна, Тошқанд шаҳрида эски бекорчилар. Энди

ниматчилик топилмаса бироқ қоровулчилик хизматиға ҳам розидирлар»,— деган сўзлар билан тугалланади (Ҳ. Қодирий. Отам ҳақида. 1983, 43—44-бетлар).

Ҳ. Қодирий хотирида сақланиб қолган ҳодисалар умуман асар руҳига, воқеалар ривожини мантиқига мос. Унда Махзумнинг бир қадар кулгиллик, аммо асос эътибори билан аянчли қисмати бу ерда муайян интиҳосига етади. Қиссанинг эълон этилган охириги бобларида шаҳарда туриб қишлоқ муаммоларни қаламга олинган бўлса, хотима қисмида муаллиф қаҳрамонини қишлоққа олиб боради, унинг аччиқ саргузаштлари ва ннгоҳи орқали энг кескин, драматик палла — коллективлаштириш даври ҳодисаларига ўз муносабатини билдиради. Қаттагина — ўн икки варақли дафтардан иборат йўқолган хотима бобининг барча тафсилотлари бизга қоронғи. Бирок бу тафсилотларнинг умумий руҳи хусусида тахмин қилиш мумкин. Модомики асарнинг эълон этилган охириги боблари бу қадар кескин тарзда битилган экан, ўз-ўзидан драмаларга тўла коллективлаштириш воқеалари ҳам шу йўсинда тасвир этилган, давр зиддиятлари, ҳийла кескин тарзда очиб берилган, ҳодисалар моҳияти теран таҳлил қилинган бўлиши табиий. Ҳ. Қодирий қисқача баён этган воқеалар тафсилоти, чунончи, «ўрнеча кийинган, соч қўйган» комсомол йигитнинг масжидга кириб қишлоқ қариялари олдида шаҳардан келган домлани, нима бўлганда ҳам четдан келган меҳмонни, кекса одамни менсимай ҳақорат қилиши, қишлоқдаги синфий кураш туфайли таҳликали ҳаёт, Махзумнинг синфий душманлар қаторида таъқиб қилиниши, қишлоққа сиғмай шаҳарга қайтиши — шуларнинг ўзиёқ хотима бобининг жиддий бир руҳидан далолат бериб турибди.

«Қалвак махзумнинг хотира дафтаридан» асаридаги шу хил ўринлар ҳозирга қадар адабиётшунослик эътиборидан четда қолиб келаётганлиги кечириб бўлмас бир ҳолдир. Бинобарин, шу хил ўринларни назардан соқит қилиб асарга ва ундаги етакчи персонажга берилган баҳолар ўта бир ёқлама ва юзакидир. «Тошпўлат тажанг нима дейди?» асарининг «таҳлил» ва «баҳоси» бундан ҳам ночор. Тошпўлат «ўтмишдаги қолоқ ижтимоий тузумнинг ярамас сарқитларидан қутила олмаган тубан кишиларнинг типик бир вақили», у «бекорчилик орқасида текинхўрликка ўрганиб, янги ҳаётдаги ҳамма нарсага нафрат билан қарайдиган бебурд чапани», асарнинг бош ғояси эса «эскини, салбийни инкор

этиб, фош қилиб янгиининг улугвор, ҳаётин, пўртанавор
одимларини тасдиқлаш ва олқишлаш»дан иборат деган
хулосалар қиссани юзакни мутолаа қилиш туфайли, ту-
тилган бир ёқлама тасаввурлар самарасидир. Қолавер-
са, бу ҳол чиннакам реалистик асарга ҳаётининг ҳолис,
ҳаққоний тасвири, ҳаёт ҳақиқати, ривожин ички зидди-
ятларининг ҳолисона бадийи тадқиқи деб эмас, нуқул-
гина унга «ғоявий қуроли» деб қараш, асарни мафкура-
вий мақсадлардангина келиб чиқиб баҳолаш оқибати-
дир. Шунинг учун ҳам «Қалвак маҳзум» таҳлилида
бўлгани каби «Тошпўлат тажанг»ни баҳолашда ҳам
ундан асосан феодал ўтмишни, ўтмиш сарқитларини
«фош этадиган», совет воқелигини эса «тасдиқлайдиган»
ва «олқишлайдиган» жиҳатларига эътибор қаратилади,
етаكчи персонаж Тошпўлат эса нуқул сарқитлар, ту-
банликлар тимсоли деб талқин этилади.

Такрор айтаман, «Қалвак маҳзум»да бўлгани каби,
«Тошпўлат тажанг»да ҳам бундай ҳолатлар йўқ эмас,
албатта. Дарҳақиқат, асар етакчи персонажи Тошпў-
лат характерида кўп нобоп зиддиятли жиҳатлар мав-
жуд: у болалигида яхши тарбия кўрмаган, мактабда
ёлчитиб билим олмаган, саводсиз-оми, маърифатдан
йироқ, ҳаётда йўлнинг топа олмаган, омадсиз одам.
У фақш ишлардан — нашавандлик, қиморбозлик, безо-
рдликдан ҳам тоймайди. Маърифатсизлик туфайли, у
кўп ҳолларда оддий турмуш чигалликларини етолмай,
ҳаётдаги ўзгаришлар, янгиликлар моҳиятини англаб
етолмай қийналади, кулгили, танг аҳволга тушиб қо-
лади. Хусусан налог қоғозининг, умуман налог сиёса-
тининг маънисига тушуинмай довдираши, бабоқ хўрозини
қувлаб мактабга кириб қолиб у ердаги янгича таъ-
лим-тарбия, ўқувчилар ҳақида ўзинча бадбий ҳаёлларга
бориши — шу каби ўй-ҳаёллари, бемаъни хатти-ҳара-
катлари билан чиндан ҳам у ўз-ўзини фош этади. Бироқ
асар персонажига баҳо бераётганда унга йўқ айб-
ларини тақаш, ҳажвий асар қаҳрамони экан деб жамини
ёмон хусусиятларни ёпиштиравериш тўғри эмас. Ай-
ниқса унга нисбатан айтилган «тубан кишиларнинг ти-
лик вакили», «бекорчи», «текинхўр», «ҳамма нарсига
нафрат билан қарайдиган бебурд чапани» деган айб-
лар асоссиз. Ёзувчининг ўзи бу образ характерида ҳос
етакчи хусусиятларни жуда аниқ таърифлаб берган.
Муаллифнинг фикрича, Тошпўлат — ишсиз, бири бит,
битти сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ёмон
йўлларга кириб қолиб тажангланган чапани. Тошпў-

латни тақасалтанг бекорчи, текнихўр деб бўлмайди, у ўзини ҳар хил соҳага уради, мардикор бозорига тушиб ёллашиб бировларининг хизматини адо этади — бироқ бу билан ўзини сира қосаси оқармайди; дўқончи барҳам беради, бир йил бурун тегишмонга аралашгани учун катта солиқ тағида қолади. «Нон ўрнига кесак тишлаб, ёз бўйи сув ичиб ишлаб оёғида битта чилим қовоққа эга» бўлади; касалланд ночор одам билан бировга мардикорликка ёлланиб, ҳамма ишни ўзи бажариб, олган ҳақини ночор шеригига нитом этиб ўзи қуруқ қолади... Хулласи, ўз ибораси билан айтганда, у «одамизод фарзандининг ғариби». Уни емаган сомса учун ҳақ тўлашига мажбур этганларида, тегишмончи деб солиқ солганларида айтган маъна бу кулгилли гаплари тағида фақир ҳақир одамнинг фигони яшириниб ётибди:

«...Нима, мен пул қоқбманми?

Чойчақасини ундан-мундан қилиб, таралласини тортиб юрган Тошпўлатнинг етти ярим сўлкавойни тағин қайси гўсхўрдан олсин, а? Бобоғимни сотиб берайми? Ёки сайратманми? Этигим бўлса-ку ўн беш кудан бери ғаровда, чопонини бўлса ўтган кун ўзинини олдинда уч сўлкавойга сотдим. Худой ҳаққи, галавам айнади...» Худди ўша ишсизлик, адолатсизлик, йўқчилик туфайли чин нажот йўлини тополмай аламиндан асабийлашади, наشاءандликка берилади, беданабозлик, ҳўроз уриштириш билан ўзини овуттиради, гоҳо гуноҳ ишларга қўл уради, йўлда кетаётган потаниш бегуноҳ одамнинг ёқасидан олади, мушкул аҳволдан, қалтис вазиятдан чапаниларча безорилик йўли билан чиқмоқчи бўлади. Бундай ўринларда Тошпўлатнинг ҳолати ва хатти-ҳаракатларидан ҳам куласиз, ҳам ичдан зил кетасиз.

Худди «Қалвак махзум»да бўлгани каби бу ерда ҳам муаллиф Тошпўлат саргузаштлари орқали сизни 20-йиллар ҳаётининг зиддиятли драматик ҳодисаларига, даврининг ўткир муаммоларига рўпара қилади. Тошпўлатнинг мардикор бозоридаги кўрганлари ва ўша топдаги аҳвол-руҳиятини эслайлик: «Қиссан кўтоҳ шуки... тунов кун мардикор бозорига тушкан эдим — қўлинг, қарасанг кетмон кўтарган хумсоларнинг арофат. Қўлинг ҳам қаторга кириб ўлтирдим. Ҳайтовур, мардикор бозоринини ижарага олган хумсо йўқ экан. Сенга ёлғон, худога чин, ука, одамзоднинг юзтаси тўққиз пул, ўз-ваги, тожиги, маччоси, қозоғи, қалмоғи... барча етмиш

икки жамаргасидан ҳам топасан. Боҳо олтига, одам оладиргон хумсонг бўлса анқо. Феълим айнади, вбй, камбагалчилиқни чиқаргонни дедим...»

Булар совет ҳокимиятининг еттинчи-саккизинчи йилларида Тошкентдек шаҳри азимда бўлаётган воқеалар. Ана фуқоранинг аҳволи, хилма-хил миллат, жамоага мансуб оддий меҳнат аҳлининг ҳоли, қадри! Буни кўрган, бошига ўша ғарибларнинг куйи тушган Тошпўлатдек фақир, чапани одам феъли аинмай, тажангламай, фақирликдан полимай тура оладими, ахир! Воқеаларнинг давоми яна ҳам аянчли, аянч тўла кулгили. Тошпўлат ҳикоя қилади: «Кетмонни тағимга қўйиб ўтирдим. Ёнимда бир безгак; рангпини қарасанг сариқ сумалак; бушнинг устига эҳи-эҳи қилиб йўталиб ҳам қўяди. Ҳа, дедим; касалинингни мардикор бозорида тортасанми, ака, дедим. Ёки бу ерни пошшоликни касалхонаси, деб ўйладимми, дедим. Эй, ука, деди, йўқчилиғи қурсин, жўжавирдек жонман, деди. Ўзи деҳқон фарзанди экан, бобойи деҳқон тоза қўллабтилар камбағални! Азбаройи худо, таъбим тирриқ бўлди. Бордикелдимни ҳисоблаб қараган эдим, чўлоқ кетмондан бошқа ҳеч гапим йўқ, ранги рўйига қарасан жуда увол. Сан кет, ака,— дедим. Ана шу букуи қанчаки ишласам саники бўлсин, касалинингни уйингда торт,— дедим. Безгак хумсонг марҳаматимга сира ишонса-чи. Индамадим. Қаҳрим билан мардикор бозоринг бўйича ёғрин бериб гурс-гурс одим тошлоб бир-икки ўтиб солдим. Ақли кўзида бўлгон бир хумсо савлатимга пўрт учди. Ҳа, дедим, ўн бир кунлик ишингни бир кунда бажариб берайми, ака, дедим. Етти оқтага гаплашдик. Безгачингни ҳам шу баҳога сўзлашиб ёнига келдик. Афти башарани кўриши билонақ хўжайиннинг кайфи учди. Ҳа, дедим, бу хўроз-ку, ака, дедим. Бунинг ранги ўзи туғма; ўнта наърашерингни ишини қилмаса ҳалол тузингни сол,— дедим. Бўлмади, хумсонг жудаям пих ёргон туллак экан. Аранг отанг яхши, опанг яхши билан бир сўлкавойга бахаял итарибман. Бордик. Хайтовур хўжайин жониворинг бизни ишга солиб ўзи бозорга жўнаб солди, касофатингни салқинга чўзилтириб ўзим кушод кетмоннинг оловини чиқардим. Хумсо асиргача егулигини еб ёткан ерида волдираб ётди. Кечқурун баминадор ўн икки оқтани олиб ўн бирини безгакка узотдим, бир оқтани ўзим нашамга олиб қолдим, хумсонг ҳали ҳам марҳаматимга ишонса-чи; нуқул, «ортик бердингиз», дейди-я; вбй сани эгам чақирсин, дийман.

..Кеча кетмонни ҳам олти яримтага сотиб юбордим. Нима, очингдан ўл дейсанми. Ахир уч кунгача киши иш тополмаса нимани ейдн?»

Қаранг, нақадар тиниқ, жонли, ўта шафқатсиз, драмаларга тўла лавҳа! Ёзувчи кулиб туриб ҳаётнинг мунгли, аянчли ҳақиқатини айтган, қойил қилиб айтолган. Бугина эмас. Бу лавҳада Тошпўлат характерининг туб моҳияти — қанақа одам экани жуда яхши очилган. Маълум бўляптики, у оми, чапани, безори, нашаванд, қиморбоз бўлса-да, унинг вужудида, руҳида кўп олижаноб хислатлар мавжуд. Ўз турмуши, аҳвали не ҳолатда-ю ўзини эмас, кўпроқ ўзига ўхшаш фақир фуқоралар қисмати ҳақида ўйлайди, ўйлаб эзилади; ғарибу мискин, ўта ночор нотаниш одам ҳолига ачиниш, унинг жонига оро киради. Кези келганда айтиб ўтай: Тошпўлатга дуч келган фақир, хаста мардикор деҳқон образи, унинг бадний ифодаси, талқини ёзувчининг муҳим бадний кашфиётидир. Юқорида айтиб ўтилганидек, Қалвак маҳзум талқинида ҳам мунгли садолар учраса-да, моҳият эътибори билан у комик образ, чунки унинг бисотида кулги, истеҳзо учун асослар етарли. Тошпўлат дуч келган мардикор деҳқон эса ўта ғариб, мискин бир кимса, унинг ҳолати, қисмати фақат мунгли — фожий — сентиментал йўналишдаги талқини тақозо этади. Қарангки, адиб мана шундай одам учун ҳам ҳажвий асар бағридан жой топиб бера билган. Гап шундаки, ёзувчи бу ночор одам ҳаётига Тошпўлат типигаги чапани нигоҳи билан қараб ўта мунгли ҳолат-ҳодисалар бағридан ажиб бир кулгили жиҳатларни топади. Бошқачароқ қилиб айтганда кулги йўли билан аянчли, фожий ҳодисалар моҳиятини очади. Тошпўлатнинг бу хаста ночор шахс билан чапаниларча муносабати, хийла-найранглар билан бу «ўтмас матоҳ»ни пуллаб ёллаши, қолаверса ҳаётга, одамларга, уларнинг марҳамату саховатига ишончини йўқотиб қўйган ғариб кимсанинг ғаройиб тапти одамга дуч келиб, ғалати аҳволга тушиб қолиши, ишга бориб кечга қадар ишламай салқинда «еб ётган ерида волдираб ётиши», Тошпўлат меҳнат ҳақининг кўпини унга ҳадя этганида гўё унда ўзининг ҳам ҳиссаси бордек нуқул «ортиқ бердингиз» деб туриши — шу каби кулгили ўринлар мунг тўла ҳодисага қандайдир «енгилик» — ўзгача руҳ бахш этади. Аслини олганда бу ердаги кулгида «енгилик»нинг ўзи йўқ, кулгили бўлиб туюлган ҳолатлар аянчли истеҳзоларга тўла.

Шу лавҳадан ҳам кўриниб турибдики, Тошпўлат асло тубан, ишқмас, бекорчи такасалтанг эмас, танида куч-ғайрат, кўнглида эзгулик, шижоат тўлиб-тошиб ётибди, аммо ўша ночор муҳитда куч-ғайратини ишга сололмай, ўз меҳнати, куч-ғайратининг нафийи-самарасини кўролмай сарсон-саргардон; ишсизлик, бинобарин фақирлик орқасида нима қиларини билмай гаранг-тажанг, аламзада. Айниқса, ҳаётдаги ажиб жумбоқларини — тенгсизлик ва адолатсизликларини кўрганда куфурлиги ортади; ҳиссиз бюрократ мансабдорлар, шундай оғир замонда «камбағалнинг бошини силаш»ни ҳаёлига келтирмайдиган, юрт ободончилиги ҳақида қайгурмайдиган, фақат ўзини, майишатини ўйлайдиган бадавлат кимсалар, олифта кийиниб юрадиганлар кўзига бало бўлиб кўринади, ўзига ўхшашларнинг фақир яшашига, сарсон-саргардон юришига фақат шулар айбдор деб билади. Шунинг учун ҳам уларга дуч келганда асабийлашади, безорилиги тутади. Ночор ўзини овутиш учун нашавандликка ружу қилади.

Асарда Тошпўлат бисотини бундан ҳам ёрқинроқ очиб берадиган, даврнинг шафқатсиз ҳақиқатини, аянчли драмасыни янада кескинроқ кўрсатадиган бошқа бир лавҳа бор. Бу лавҳада ёзувчининг бояги ноёб бадний кашфиёти — мунгли, аянчли ҳодисаларини ҳам кулги — аянчли истехзо билан ифодалаш санъати янада ёрқинроқ намоён бўлган: Тошпўлат Салим сўтак деган таъининикига томсувоқ ҳашарига боради. Салим ҳам қосаси сира оқармай келаётганлардан. Унинг оилавий аҳволни ҳам кулгили, ҳам ночор. Тошпўлат ҳикоя қилади: «Анави йил Тожи ямоқчининг қизига уйланган эди. Хотинчаси тозаям ташлаб берибди. Қарабманки бешта гўдак! Ҳа, дедим бу чувринди баччаларни қаёғдан йиғиб олдинг, хумсо, дедим. Салим сўтагини кулади. Ҳа, дейди, ҳаммаси ҳам худой берган қулбаччаларнинг, Тошпўлат, дейди. Вой, дедим, вой, ўйламай иш қилгон одам фарзандига, дедим. Битта арпа саватинг борми, Салим, дедим. Бўлса, дедим, қама ҳамма жўжаларингни, пуллаб берайинчи мен сенга, дедим. Худой ҳаққи, Салим сўтакка жудаям оғир бўпти: ёнингни ковласанг оғзини очади, гўдаклари тушкур!..»

Икки фақир, соддадил дўстнинг ҳазил-мутоба билан айтган гапларини эшитиб туриб, Салим сўтакнинг, бешта норасида гўдакнинг ночор ҳолига боқиб, айниқса, гўдакларнинг ённи ковланда оғзини очишларини кўриб эт-этинг увишиб кетади. Очиғи, шу пайтга қадар

адабиётимизда 20-йиллар ўзбек турмушининг, жўжа-
бирдай фақир ҳақир деҳқон ҳаётининг бунақа ёрқин,
аянчли, шафқатсиз манзараси ифодасини кўрган, ўқи-
ган эмасман!

Ёзувчи қисқагина қилиб Салимнинг шу ҳолга ту-
шиш тарихини ҳикоя қилади. Авваллари Салимнинг
«иши йирик: тағйда от-араваси, ёнида чойчақаси го-
топ» бўлган; пул топиб ақл йўқотган бу байдан мўмин
бир «наҳс босқон билан шерик бўлиб» амиркош пахта
экади, «фабрикошчи ўрусвой» билан битим тузиб, ун-
дан беш-ун сўлкавой пул олади. Кузда ёмғир уриб бе-
риб ҳосил нобуд бўлади-ю қарзга ботади, «войвояги
бола очиб, киши билан жўжаларига от-аравани сотиб»
едиради, энди у ҳам Тошпўлатга ўхшаб бекорчи, иш-
сиз, на қиларини билмай ҳайрон. Уша дамда Тошпў-
латнинг: «Ҳа, дедим, бўлар иш бўпти, энди нашангни
бахузур чекавер, Салим, дедим. Монови жўжаларининг
бўлса, дедим, худо йўлига қўявер, дедим»,— дея берган
«далда», «маслаҳати» даврининг шафқатсизликларига
нисбатан шафқатсиз киноя-кесатиқ бўлиб эшитилади.

Мана шу аянчли вазият асносида дард устига чиқ-
қон, деганларидай яна бир кўнгилсиз ҳодиса юз бера-
ди — фақир одамнинг фақир дўстлари унинг жонига
оро кириб томини суваш учун ҳашарга тўпланганида —
қизгин иш пайтида олифта бир мансабдор пайдо бў-
лади, «Салом йўқ, алик йўқ, ҳорма — бор бўл ҳам қўл-
тигда» сакун сурийтиради, Салимни одамлар кучидан
фойдаланаётганликда айблайди; бу оддий халқ удуми,
меҳр-оқибат эканини тушунишни ҳам нстамайди; «Ҳа-
шар ишлаб ухлоғонга машҳар кун азоб ўлмас, Тайбас
қилиб шароб ичсанг яна сенга ҳисоб ўлмас»,— деган
китоб сўзлари эслатилганида унга қулоқ ҳам солмай-
ди, ҳашарчиларни, улар қатори Тошпўлатни ҳам хатга
солиб тергов учун давлат маҳкамасига боришга маж-
бур этади. Салим сўтак бу ишлардан жон-понини чиқади,
безгаги хвруж қилиб мансабдорга нима деганини бил-
май қолади. Тошпўлат эса одатдагидек, бу ишлардан
тажанг, «шу замоннинг оқибатидан хафа» бўлади...

Бу ерда гап сиёсатга бориб тақалмоқда. Асардаги
тўғридан-тўғри давр сиёсатига оид баъзи характерли
ҳодисалар тафсилотида диққатингизни тортсам. Ишсиз-
ликдан, фақирликдан, адолатсизликдан бора-бора Тош-
пўлатнинг тоқати-тоқ бўлади, адолатсизликларга қар-
шй ўзича «исён» кўтаради, совет идораларига бориб,
ер ислоҳати қилиб фуқароларга ер улашган ҳукумат-

даи савдогарлар дуконийи тортиб олиб ўзига ухшаш-
ларга бўлиб беришларийи сўрашга қатъий жазм этади,
сыйдиқатлардан «мол олиб бирини икки қилишни хуб
билимиз» дея гердаяди, ўзини биллагон қилиб кўрсата-
ди. Қизийи шундаки, шу хилдаги фаоллиги, жангари-
лиги билан у дарҳол эл назарига тушади. Сайлов кам-
паньиси пайтида саккизта камбағал уни ўраб олиб
«Сени улуғ сайлаймиз!» дея ундан розилик сўрайди-
лар.

Шу ўринда пичинг-кинояларга, нозик имо-ишоралар-
га тўла зиддиятли ғаройиб ҳодисалар қаламга олина-
ди; бурунги «оқ соққа, қора соққа сайловни» пайтидаги
казо-казоларининг, қозн-домлаларининг таъмагирларча
саховати, пул улашйшлари эслатилади; эндиги сайлов-
да улар ҳақсиз, улар уйга қамалиб устидан қулф со-
либ олишган. Бу гал камбағал меҳнаткаш халқийи
сайловни, энди катта мансабларга фақиру ҳақирлар
сайланиши, ҳа, Тошпўлат каби кечаги ялангоёқ, оми,
чапани, «юк орқалайдиган», «хўлеган», безориликдан,
«ганак топилса эрмак» деб қимор ўйнашдан ҳам той-
майдиган кимсалар давлатни бошқариши лозим! Энг
ачинарлиси шундаки, амалда бундай ишлар бўлган.
Аммо Тошпўлатда андак андиша, инсоф бор. «Шу қўл
кўтардиминан усталчасига ўлтирсам» дейди-ю, одам-
ларининг маломатидан чўчийди, бундай масъулиятли
лавозимга ўзини нолойиқ санайди; бу соддадил фақир
одам фуқаропарвар жамиятнинг фуқаропарвар сиёса-
тидан ажабланади, «шу замонангини борди-келдисига
тушунолмай» яна тажанг бўлади. Ахир ўшандай сиёсат
туфайли, гарчи фақиру ҳақир, меҳнаткаш халқ ораси-
дан чиққан бўлса-да, ўзи мутлақо тажрибасиз, ғирт
оми, маърифатсиз одамлар мўътабар мансабларга кў-
тарилиб ўзини ҳам, эл-юртнинг ҳам не-не кўйларга сол-
мади, ахир! Хушёр адиб Тошпўлат билан алоқадор
бояги ҳодисаларни қаламга олиш билан ўз вақтида гўё
жамоатчиликни шундай кўнгилсиз ҳодисалардан огоҳ
этаётгандай бўлади. Ёзувчи Тошпўлат сингари фақиру
ҳақирлар ҳолига қанчалар ачинмасин, уларга ҳамдард
бўлмасин, уларнинг ҳам «орқасига офтоб тегаётгани»-
дан қувонмасин, барибир, ҳали улар масъул вазифа-
ларни бажаришга, давлат ишларининг бошқаришга тайёр
эмаслигини сезиб, тушуниб туради. Шунга кўра у қа-
тор қаламкаш ҳамкасблари каби ўша йиллари шўро-
лар замонасида содир бўлаётган бу хилдаги янгилик-
ларни ўйламай-нетмай ҳар боб билан маъқуллаш, оқ-

лаш, олқишлаш йўлидан бормай, бу хил жараёнларни ҳолис туриб, зиддиятлари, мусбат ва манфий томонлари билан бор ҳолнича гавдалантиради, жанр имконияти доирасида ҳалол бадний таҳлил этади. Ҳодисалар бағридаги ички, табиий зиддиятлар, яъни шакл билан мазмун орасидаги номувофиқлик эса ёзувчи кулгиси учун битмас-туғамас асос-манба бўлиб хизмат этади.

Хулласи калом, Абдулла Қодирийнинг машҳур ҳажвий асарлари — «Қалвак маҳзумнинг хотира дафтари-дан», «Тошпўлат тажаиғ нима дейди?» қиссаларининг мазмун — мундарижа доираси мавжуд тасаввур — қарашларга қараганда анча кенг, ёзувчи кулгиси бешиҳоя сержило. Энг муҳими, реалист адиб 20-йиллар совет воқелигининг кўп нозик жиҳатларини, ўша даврда юз бераётган характерли тарихий жараёнларининг ички зиддиятларини ғоят зийраклик билан илғаб ололган, ҳалоллик ҳамда фавқулодда маҳорат билан бадний ифода этишга эришган.

ИСТИҚЛОЛ ҚАЙҒУСИ

(«Ўтган кунлар»нинг маъно ва бадиият жиолари)

«Ўтган кунлар» тўғрисидаги гапни аввало романнинг адабий танқидчиликдаги баҳоси, талқини, тарихидан бошлашга тўғри келади. Гарчи бу хусусда кўп гапирилган, ёзилган бўлса ҳам романдан сўз очилганда мазкур масалани четлаб ўтиш асло мумкин эмас. «Ўтган кунлар»нинг баҳоси, талқини масаласи бу фақат шунчаки бир асар, биргина ёзувчи устидаги гап эмас. Бу борада йўл қўйилган хатолар, чалкашликлар айрим адабиётшунос, ёзувчиларнинг хатосидангина иборат деб бўлмайди. «Ўтган кунлар»га муносабат мисолида мизлий адабиётимизнинг, адабий танқидчилигимизнинг кейинги ярим асрлик ривож, тадрижини, мамлакатимиздаги адабий-маънавий сиёсат, ижтимоий-сиёсий муҳитнинг характерини, чекланган ва зиддиятли томонларини, танқидий тафаккурдаги даққилик қандай кўнгилсиз оқибатларга, фожиаларга олиб келишини яққол кўриш мумкин. Уша даққи қарашлар асорати ҳатто ҳозирги кунларга қадар ўз таъсирини кўрсатмоқда.

20—50-йилларда адабиёт фанида вужудга келган нохуш вазият фақат адабиёт оламига кириб қолган тасодикий, малакасиз майда шахсларнинггина эмас, йирик истеъдод соҳибларининг ҳам чалғитди. «Ўтган кунлар»дек подир асар М. Шейвердин сингари истеъдодсиз қаламкашлар, С. Ҳусайн каби тажрибасиз, бебурд мунаққидлар томонидан нотўғри баҳоланган бўлса, унчалик хатарли эмас эди. Аммо, надоматлар бўлсинки, Ойбек, Ғ. Ғулом А. Мухтордек улкан адиблар ҳам ўша машъум муҳит таъсири ва тазйиқи остида бу шоҳ асар ва унинг муаллифига нисбатан адолатсизлик қилдилар. Шунинг назарда тутиб «Ўтган кунлар»нинг танқидчиликдаги баҳоси ва талқини устида сўз борганда «танқиддан тубан» ишларни атайин четлаб ўтиб, фақат истеъдодли адиблар, йирик адабиётшуносларнинг айрим қарашлари билан мунозара олиб боришга жазм этдик.

Ойбек «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» (1936) тадқиқотида «Ўтган кунлар» романи таҳлилига кенг ўрин беради. Ойбекнинг «Ўтган кунлар» хусусидаги мулоҳазаларини ўқиганда хушёр китобхон тадқиқот муаллифи уларни қоғозга тушираётганда зиддиятли бир ҳолатни кўнгилдан кечирганлигини сезиб туради. Бир томондан, Ойбек инсофли бир инсон, истисодли ёзувчи сифатида «Ўтган кунлар»да кашф этилган бадний ҳақиқат, адибнинг мислсиз санъати олдида таъзим қилади. Айни пайтда ўн йиллик ўқиш, ўзлаштириш, ўзи эгаллаган марксча-ленинча дунёқараш, давр, сиёсати унни Қодирий бадний ҳақиқатига бошқача кўз билан қарашга мажбур этаётгандай бўлади. Натижада қалбнинг мафтун этган Қодирий ҳақиқати замонаси тақдим этган ақидалар билан тўқнаш келади, муаллиф чор-ночор ҳукмрон расмий мафкура йўлини тутати. Ҳукмрон мафкура ақидаларига кўра, тарих фақат синфларнинг курашидан иборат. Ойбек шу қарашдан келиб чиқиб ёзди: «Синфлар мавжуд бўлган жамиятларда, синфий кучларнинг муносабатлари қандай бўлмасин, синфий кураш формаси ва унинг кескинлиги қай даражада бўлмасин, ижтимоий ҳаётнинг асосини синфий кураш ташкил этади. Тарихий даврнинг тўғри картинасини чиқиш, ҳаёт ҳақиқатини очиш учун ёзувчи тарихий давр проблемаларига синфларнинг кураши нуқтан назаридан қараши лозим». (Ойбек. Асарлар. Ўн томлик, 9-том, 253-бет.)

Кўриниб турибдики, бу гаплар ўтмишга, тарихга ёндашишнинг бир йўли, бирор шахс ёки гуруҳнинг шунчаки мулоҳазаси, қараши эмас, балки қатъий ҳукм, қонун-қонда тарзида айтиляпти. Бу ерда энди бошқача мулоҳаза, қарашга асло ўрин йўқ. Бундай концепция наздида тарихга ҳар қандай бошқача ёндашув ҳақиқатга, қондага ҳилоф, тарих ҳақиқатидан чекиниш саналади. Ўз-ўзидан равшанки, «Ўтган кунлар» ҳақиқати асло бу қолипга тушмайди. Чунки «Ўтган кунлар»ни ўқиганда, синфлар кураши эмас, «яхшилик идеяси билан ёмонлик идеясининг кураши каби бир ҳол сезиладий» (260-бет). Ойбек назаридан, гарчи романда феодализм давридаги турмуш тартиб ва қоидаларининг ҳаддан ташқари адолатсизлиги фош этилса-да, эскирган урф-одатларнинг чиркин ва зарарлиги, айниқса уларнинг оила қуриш ва «эркин» муҳаббатга фожиади таъсир кўрсатиши образларда бадний акс этган бўлса-да, социал синфий зиддиятлар яхши очилмайди, хонлик

даври ҳаётининг конкрет тарихий мазмуни, синфларнинг кураши ўз ҳаққоний ифодасини топмайди; шахслар ва уларнинг яшаш, истилоли ва фазолиятлари синфий туқнашувлардан анча четда содир бўлади.

Ҳаётда синфий курашлар мавжудлигини асло инқор этмасан ҳолда тарихни фақат синфлар курашидангина иборат деб қараш ва ҳар қандай асардан албатта синфий курашнинггина ифодалини, асар конфликтини синфий кураш асосига қуришни қатъий талаб этиш ўринсиз эканини бугунги кунда исботлаб ўтиришга ҳолат йўқ. Қарангки, 30-йилларда Ойбекдек истеъдод соҳибни ҳам шундай талаб билан чиққан. Адибнинг романдаги образларга ёндашув принципи, қолаверса, бадиий адабиётда тип ва типиклик тушунчалари ҳақидаги қарашлари ҳам бошдан-оёқ худди уша синфийлик руҳи билан йўғрилган. Унингча, тип биричи гада социал-синфий гуруҳнинг асосий чизгиларини ўзида муқаммал ва яққол акс эттиради; шу вақтдагина ёзувчи ҳаётини ҳақиқатини тўғри кўрсатган бўлади (259-бет). Шу қарашдан келиб чиқиб, ҳар бир тип — қаҳрамон образи аввало қайси синфга мансуб эканини, унинг синфий асосини белгилашга, чуқурчи Отабек, Юсуфбек ҳожини, Қутидор, Ҳасанали, уста Олим ва бошқаларда улар мансуб бўлган синфларнинг «типик» хусусиятлари қанчалик ҳаққоний ифода этилганини аниқлашга ҳаракат қилади. Табиийки, тадқиқотчи бу образларда ўз тасаввурдаги «типик» белгиларни тополмайди, шу асосда уларнинг ҳаққоний, ҳаётини эҳсанлигига шубҳа билдиради.

Ойбекнинг эътирозича, «Ўтган кунлар»да қаҳрамонлар синфий табақаларнинг социал моҳиятини эмас, ёзувчининг «гуманистик ахлоқий, сиёсий-ижтимоий идеалларини» ифода этадилар; мусбат образларни беришда ёзувчи маълум нуқтан, назарни, ахлоқий-эстетик эътиқодларни, гузаллик принципларини ўйлаб чиқарилган одамларда тажассум эттиради; ёзувчи уларни «ўз ахлоқий умумгуманистик идеали идиға кўмиб, уларнинг ижтимоий онгининг объектив равишда ривожланишини пайада қолдиради» (261-бет). Тадқиқот муаллифи ўз фикрини янада қескинлаштириб ёзади: «Ўтган кунлар»да савдогарлар тоифаси аксарият мусбат гуруҳни ташкил қилади... Уларни бир ёқлама бўрттириб тасвирлашда ёзувчи дунёга қарашининг торлиги очик кўрилади» (264-бет). Унингча, Отабек, Юсуфбек ҳожини ва бошқа савдогар табақа намояндаларини «Ўтган кунлар»да социал кучининг ҳақиқий сиймосини атрофлича

тўла ифода этажак бир равишда эмас, балки уларнинг айрим томонлари романтик равишда бўрттириб акс эттирилади; улар яхшиликнинг рамзи каби кўрсатилади, бутун ёмонликни гавдалантирган феодал тузилиш ар-бобларига қарши қўйиладилар (260-бет). Отабек образи «давр тараққиёти тенденциясини тўлиқ акс эттирувчи социал тип даражасига кўтарила олмайди»; ёзувчи Отабекнинг «маънавий сиймосини идеаллаштиради, уни яхшилик, тозаллик символли каби кўрсатади...» (264-бет) ва ҳоказо.

Синфий ёндашув концепциясининг мутаассибларча тор, ўжарлигини қарангки, ўтмишда, шу ақидага таянган Ойбекдек адиб ҳам «Ўтган кунлар»га мавзу қилиб олинган «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари»да синфий рақобатлар билан баробар, муайян ижтимоий гуруҳлар ичида табақаланиш, улар орасида ҳам зиддиятлар бўлганлигини, юқори табақага мансуб илғор фидойи шахслар феодал тузумнинг қолоқ ва қора кучларига қарши турганлигини, юрт истиқболи ва истиқлоли ҳақида қайғурганлигини, улар ижобий қаҳрамон сифатида кўрсатишга лойиқлигини асло тан олмаси келмайди. Аслида роман муаллифи бундай мусбат кучларни сираям идеаллаштирган эмас, балки ҳаётда қандай бўлса, ўшандайинча — кучли ва ожиз томонлари, зиддиятлари билан кўрсатган. Масаланинг бу томони ҳам инobatга олинмайди. Отабек, Юсуфбек ҳожини социал аҳволни жиҳатдан савдогарми — бўлди, бошқа гапга ҳожат йўқ, уларни даврнинг илғор фикрли кишилари, мусбат қаҳрамонлар тарзида бериш мумкин эмас, улардан фақат савдогарларга хос «типик» хусусиятларини излаш лозим. Шундай талаб қўйишнинг ўзинёқ ҳақиқатдан, реализм принципларидан чекиниш эмасми?!

Синфий ақидапарастликка амал қилган адиб романдаги уста Олим каби оддий меҳнаткаш халқ, ҳунармандлар образига муносабатда «принципиаллик»ни янада оширади. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» тадқиқоти муаллифи даъвосига кўра, модомики уста Олим ҳунарманд — косиб табақасига мансуб экан, у албатта фақирлиқ ҳақири, оч-яланғоч яшаши керак, романда эса, аксинча, хон, бек ва бошқа амалдорлар томонидан талланган, оғир меҳнат ила толган даромадини кўпини солиқларга берган косиблар турмуши аслидан жуда ошириб кўрсатилган; автор у вақтларда косиблар турмушининг характерли моментларини тўғри чиқиш ўрнига кам-кўстисиз, фаровон ҳаёт тақдим этган. «Ушнинг

моддий ҳаёти тўла-тўқис,— дея ажабланади муаллиф,— палов қилиш учун хурмада ёғи, ўрада сабзиси тайёр. Мусаллас ҳам хумда қайнаб ётади. Унинг қайғуси маънавий соҳада» (267-бет). Аслида уста Олимдек моҳир, тадбиркор косиб одамнинг палов қилиш учун хурмада ёғи, ўрада сабзиси бўлиши ажабланарли ҳол эмас. Шунга асосланиб косиблар турмуши тўғри берилмаган, ошириб-кўрсатилган, кам-кўстенсиз, фаровон ҳаёт тақдим этилган деган хулосага келиш ўринсиз деб ўйлайман. Уша оғир замонларда ҳам тадбиркор, меҳнаткаш кишилар уста Олим даражасида рўзгор тебратганига, одамдек яшаганига ишончимиз комил. Қолаверса, уста Олим турмуши камтарона, ҳоксор бир одамнинг турмуши. Бу турмуш тасвирида ҳеч қанақа ошириб-тошириш йўқ. Асардаги ҳар бир персонаж тақдирини, қисматидаги фожияларни, қаҳрамоннинг ҳар бир қайғусини албатта ижтимоий зиддиятларга олиб бориб тақашни талаб этавериш ҳам ўринсиз. Уста Олим «феодал хонлик тузиллишининг босимида, тазйиқидан озоддир», «унинг қайғуси маънавий соҳада» деган эътирозлар ўқувчига эриш туюлади. Аввало асарни синчиклаб ўқиган одам уста Олимнинг давр, тузум тазйиқидан бутундай озод эмаслигини, ҳаётда бундай тазйиқларга печа бор дуч келганлигини яхши билади, баралла ҳис этади. Унинг маънавий фожиясига келсак, тўғри, севгили Саодатнинг ўлми, устанинг оилавий турмушдаги омадсизлиги ижтимоий турмуш шароити билан бевосита боғланмаган, бунга ҳожат ҳам йўқ. Зотан инсон ҳаётида ҳамма замонларда айни шундай ижтимоий тузум тазйиқидан ҳоли фожиялар, бахтсизликлар ҳам мавжудки, реалист ёзувчи бунни тасвирлашга тўла ҳақли.

Ойбекнинг Қодирий тарихий романларига, хусусан «Ўтган кунлар»га изчил синфий позицияда туриб кескин танқидий ёндашиш сабаби фақат давр, расмий мафкура тазйиқли оқибатигина бўлмай, ёзувчининг ўша кезлардаги руҳий-ижодий фаолияти, шаклланган эстетик принциплари билан ҳам боғлиқ. «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» ёзилган пайтларда Ойбек яқин тарихий ўтмишдан ҳикоя қилувчи «Қутлуг қон» романи ҳаёли билан банд эди. Тадқиқот муаллифи Қодирий романлари билан мунозара олиб борар экан, «Ўтган кунлар» бадий ҳақиқатини, адиб тутган йўлни рад этар экан, гўё ёзилажак романининг ижодий принципларини баён этаётгандай, бўлғувси ўз романи қонуниятлари, мезонлари билан «Ўтган кунлар»га ёндашаётгандай.

туюлади. Дарҳақиқат, ёзувчи «Утган кунлар»да рад этган жиҳатларни «Кутлуг қон»да тасдиқлашга интилади. Роман автори тарихий ўтмишга изчил синфий позицияда ёндашади, асар конфликтини, синфий рақобат ва қурашлар асосига қуради, ҳар бир, персонажда у маъсуб бўлган ижтимоий-синфий табақа, гуруҳга, хос «типик» белгиларни мужассамлаштиришга тиришади, бой-бадавлат кишиларни тесқаричи қимсалар, салбий қаҳрамонлар, меҳнатқаш халқ вакилларини эса — жафоқаш, тараққийларвар, қишлар, бинобарин ижобий қаҳрамон сифатида беради; меҳнатқаш ҳаёти почор, уларнинг ҳар бир, бахтсизлиги, қайғуси албатта давр, ижтимоий, тўзум босими билан боғланади ва ҳоказо.

Модомики, Ойбек инқилоб, арафасидаги ҳаётга шу тарзда ёндашган экан, у бунга ҳақли. Ҳаётда шундай ҳодисалар, бўлган, адиб, асосий эътиборин ҳодисаларнинг синфий томонига қаратган. Бироқ бу бадний адабиётда турмуш ҳақиқатига ёндашишнинг бирдан-бир ҳамма ёзувчилар, амал қилиш лозим ва мажбур бўлган йўриқ эмас. Бошқа бир истеъдодли ёзувчи айни ўша инқилоб арафасидаги синфий рақобатлар, хийла таранглашган замон, давр, воқеалари, ижтимоий кучлари ҳақида ўзгача, нигоҳ билан, боқиб, давр ҳақиқатининг бошқа томонларини очиб, бериши, бу борада «Кутлуг қон» билан бемалол ижодий мусобақа қила оладиган асар яратиши мумкин. Тарих фанида, публицистикада Октябр инқилоби арафаси, революция даври, совет ҳокимиятининг дастлабки йилларига доир кейинги йилларда маълум бўлган кўпгина фактлар, янги-ча илмий талқинлар, ҳам, буни тасдиқлаб турибди. Эҳтимол Ойбек қаби тарихга «синфий ёндашиш» принциpigа амал қиладиган яна бир, ёзувчи, «Утган кунлар»да акс этган давр, воқеалари, ҳақида «Кутлуг қон» типига бевоҳита синфий рақобатларни, акс эттирадиган роман ёзиши мумкин. Бунга, ҳеч қим қарши, эмас. Бинобарин Қодирий, «Утган кунлар»да, танлаган йўлга эътироз билдириш бадний, ижоднинг оддий қонуниятини, ёзувчининг оддий ижодий эрки-ҳуқуқини, руҳий эркинлигини менсимаслик, рад этиш демакдир.

Бу ерда мен Қодирий, аниқроғи унинг тарихий романлари хусусида фақат биргина одам, истеъдодли ва инсофли адиб. — Мақсуд Шайхзоданинг дил сўзларидан бир парча келтириш билан чекланаман. «Абдулла Қодирий, — дейди у, — ўзига яқин бўлган қардош халқлар адабиётлари, хусусан озарбайжон, татар, рус адабиёт-

лари тажрибаларидан фойдаланиб биринчи ўзбек романи — Европа адабиёти мезонлари билан ўлчанадиган роман яратди. Абдулла Қодирий бу романлари билан фавқулодда истеъдод соҳиб, йирик асарлар устаси эканини исботлади. Бу романлар инқилобгача бўлган Туркистон халқини, тарихий шароитни яхши биладиган одам томонидан завқ-шавқ билан гўзал бир шаклда яратилган. Романлар ана шу жиҳатлари билан жуда катта бадний ва тарбиявий аҳамиятга моликдир...»

Бундай самимий илиқ баҳолар қаршисида бояғи дағдағалар ўз таъсир кучини йўқотади, Қодирийнинг оқланишига, икки йил ўтиб «Ўтган кунлар»нинг халққа қайтарилишига йўл очди. «Ўтган кунлар» талқини тарихида янги даврни бошлаб берди.

Гарчи роман ўша кезлардан эътиборан қайта ҳаётини бошлаган, 60—80-йиллар давомида асосан ижобий баҳолашиб келинган бўлса-да, у ҳақдаги баҳс-мунозаралар сира тўхтаган эмас. Айниқса ромanning бош ғоявий мазмуни, асосий пафоси, аҳамияти, замонавий қиммати ҳақида, умуман ижобий йўналишда бўлса-да, хилма-хил фикрлар билдирилди. Аёнки, чинакам санъат асарини ҳар бир давр ўзича баҳолайди; давр руҳи ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб ундан янги-янги маъно топишга ҳаракатлар бўлади. Бу жараён кўпинча асарни конъюнктура мақсадларини кўзлаб баҳолаш, утилитар тарзда тушунишдек сўллик касалликлари билан бирга кечади. «Ўтган кунлар» талқинида ҳам айни шундай ҳолатларга дуч келамиз.

Шунини характерлики, янги этапда Қодирий ҳақида ёзилган деярли барча илмий ишларда авваллари «аксиниқилобий миллатчилик ғояси», «буржуа миллатчилик қарашлари» билан суғорилган асар деб қаралган адиб романлари энди қора ўтмишни қоралашга, инқилобни тасдиқлаш ва улуғлашга хизмат этадиган асарлар сифатида баҳолана бошланди. Бундай қараш фақат Қодирий романларига эмас, 20-йилларда яратилган тарихий мавзудаги барча стук асарларга нисбатан ҳам қўлланиладиган бўлди. Таниқли адабиётшунос И. Султонов ёзади: «Совет адабиёти революциядан аввалги ҳаётни тасвирлашга мурожаат этар экан, унда ҳукм сурган эксплуатация ва зулмни фош этиб, социалистик революциянинг чуқур одампарварлик ва адолатпарварлик характерини очиб беришга ва социалистик тузумни мустаҳкамлашга хизмат қиларди» (И. Султон. Асарлар. Тўрт томлик, 2-том, 355-бет). Адабиётшунос

олим «Ўтган кунлар» асосида «феодализм давридаги социал тартибларнинг ва шуларнинг бир томони бўлган «одат»нинг адолатсизлиги ва бемаънилиги гоёси» ётади деб ҳисоблайди.

Яна бир йирик адабиётшунос Ҳ. Ёқубов ҳам асарда «феодал тартиблари ва одатларининг норасо ва побоплигига таъқидий муносабатда бўлиш етакчи ўрни» эгаллашини уқтиради. Олим «Ўтган кунлар»нинг 1974 йилги нашрига сўнгги сўз тариқасида ёзган «Йирик санъаткорнинг тўнғич романи» мақоласида асарнинг «замонавий аҳамияти» доирасини бир мунча кенгайтириб, уни инқилобдан кейин амалга оширилган бир қатор ижобий тадбирлар билан боғлаб мана бундай дейди:

«Ўрта Осиё республикаларида халқ хўжалиги социализм қуриш асосида қайта тикланаётган, бу улкан вазифани муваффақиятли амалга ошириш учун миллий чегаралаш ўтказилаётган, хотин-қизлар озодлиги ва уларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқлилиги кескин қилиб қўйилган йилларда ёзилган бу романда бош қаҳрамоннинг оилавий ҳаётга, муҳаббатга, хотин-қизларга муносабатининг белгилаш пафоси ва юртининг бирлиги учун қайғуриш пафоси замонавий аҳамиятга эга эди. Ёзувчи ўтмишнинг «энг кир, қора кунлари»да ҳам муҳаббат эркинлиги, социал адолат орзуси яшаб келганини ва бу ҳилда интилишларнинг ижтимоий-тарихий ва миллий илдизларини топишга ҳаракат қилади». («Ўтган кунлар», 1974, 392-бет.)

Бошқа бир адабиётшунос М. Қўшжоновнинг «Ўтган кунлар» пафоси, замонавий аҳамияти ҳақидаги қараши И. Султонов билан Ҳ. Ёқубов фикрларидан бир оз фарқ қилса-да, моҳият эътибори билан уларга ҳаммоҳанг. Олим ёзади: «Романининг гоёвий ва бадний жиҳатдан ўзига хослиги шундаки, Абдулла Қодирий ўтмишда, қарийб революция арафасида зулмат ва жаҳолат ўзининг «пўлат» чангали билан бутун жамиятти, ҳатто имтиёзли синф вакилларини ҳам бўғиб ташлаганини кўрсатди. Уларнинг сал-пал прогрессив фикр юридадиганларини эса барча инсоний ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум қилиб, оғир фожиаларга дучор этиб қўйганини тасвирлади. Романи ўқиб шундай ҳулосага келасизки, модомки имтиёзли синф вакилларига ҳаёт шу даражада бешафқат экан, оддий меҳнаткаш халқ эрк, ҳақ-ҳуқуқлар ҳусусида ўйлаши ҳам ортиқча. Мана романдан келиб чиқадиган муҳим социал маъно!» (Ижод масъулияти, 1981, 185-бет).

«Ўтган кунлар» баҳси ҳақидаги гапларни бир, оғз тўхтатиб, бу роман билан деярли бир вақтда яратилган, ўтмишдан олиб ёзилган бошқа бир асар — Фитратнинг «Абулфайзхон» драмасининг пафоси, замонавий аҳамиятига онд мулоҳазаларни эсга олайлик. Олим, шоир, таржимон Жамол Камол («Абулфайзхон» — тўнғич тарихий драма» мақоласида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил 14 апрел): «Хўш, «Абулфайзхон» қандай мақсадларни кўзда тутиб яратилди?» деган савол қўяди ва одатдагидек бу саволга жавобни Бухородаги инқилобий ўзгаришлардан қидиради. Мақола муаллифи уқтирганидек, дарҳақиқат бу драма ёзилган пайтда Бухорода халқ жумҳурияти эндигина барпо этилган, лекин тахтдан ҳайдалган амр ҳали чегарада тиш қайраб турарди. «Ана шундай шаронгта, — деб ёзди у, — кенг меҳнаткашлар оммаси кўзи ўнгида амрлик тартибнинг моҳиятини баралла фош этиш қалам аҳли олдида турган муҳим вазифалардан эди. Садриддин Айний «Бухоро манғит амрлари тарихи», «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» деган очеркларида масалани илмий-тарихий йўналишда ёритиб берди. Абдурауф Фитрат эса бу вазифани санъаткорона амалга оширди».

Мақола муаллифи драманинг пафоси, аҳамияти ҳақида узи-кеси қилиб дейди: «Абулфайзхон» мураккаб шаронгта, лекин чуқур ўйлаб, моҳирона битилган драма. Фитрат гоят усталик билан тарихий материални инқилобий воқеликни улуғлашга бўйсундирди... «Абулфайзхон» тарихий мавзуда битилган ҳозиржавоб замонавий асар ва у инқилобий даврга хизмат қилди, деб бемалол айта оламиз».

Кўриниб турибдики, Жамол Камолнинг «Абулфайзхон» хусусидаги мулоҳазалари гарчи «қайта қуриш» даврида айтилган бўлса-да, бу тур асарлар ҳақида «турғунлик йиллари»даги қарашлар руҳи билан йўғрилган. Ҳолбуки «қайта қуриш» даврига келиб ҳатто И. Султоновдек адабиётшунос ҳам «Ўтган кунлар»нинг «замонавий» аҳамияти, моҳияти ҳақида бутунлай бошқача — «замонавий» фикр билан чиқди. Адабиётшунос олим «Ўзбек совет адабиёти тарихи» дарслиги (1990) учун ёзган «Абдулла Қодирий» бобида «Ўтган кунлар»нинг ёзилган замонаси билан алоқасининг баъзи томонларини тушуниш учун 20-йилларда мамлакатимизнинг маънавий ҳаётида мавжуд бўлган баъзи негатив — салбий ҳодисаларни ҳам ҳисобга олиш зарурлигини уқ-

тиради. Дарҳақиқат, олим айтганидай, бу вақтга келиб ҳаётнинг ленинча демократик нормаларини рад этган сталинча янги бюрократия системаси аллақачон шаклланган эди; бу даҳшатли система томир ёйган сари ҳаётнинг турли соҳаларидаги кишиларни, ижтимоий гуруҳларни бир-бирларига қарши қўйиб, улар орасида суъбий равишда низо яратди... «Ўтган кунлар»даги халқни душман гуруҳларга — «қора чопон» ва «қипчоқ»ларга бўлиб улар орасида низо солиш воқеасида И. Султонов худди асар яратилган 20-йиллар билан алоқадор жиҳатларни кўради. «Бу, 20-йилларда сталинча бюрократия томонидан авж олдирилган бўҳтончилик ҳамда чақимчиликнинг акс-садоси, бешафқат, жасуропа танқиди, бу ҳалокатли системага қарши дадил исён эди»,— дейди қатъий қилиб («Ўзбек совет адабиёти тарихи», 1990, 163-бет).

Шу тариқа олимнинг ўзи «социалистик революция»нинг чуқур одампарварлик ва адолатпарварлик характерини очиб беришга ва социалистик тузумни мустаҳкамлашга» хизмат этадиган дея баҳоланган асар энди «ҳалокатли системага қарши дадил исён»га айланади.

Айни шундай параллелларни, «замонавий» маънони авваллари фақат ўтмишни қоралаш, баралла фош этиш, инқилобий воқеликни улуғлаш, тасдиқлашга, «инқилобий даврга», «социалистик революциянинг чуқур одампарварлик ва адолатпарварлик характерини очиб беришга ва социалистик тузумни мустаҳкамлашга» хизмат этадиган асарлар деб қаралган 20 йилларда яратилган бошқа етуқ асарлардан, жумладан Фитрат ижодидан, аниқроғи унинг «Абулфайзхон» драмасидан ҳам топиш мумкин.

Ҳамид Исмоилов «Абдурауф Фитратнинг қора бахти» мақоласида («Литературная газета», 1991 йил, 3 апрел) адиб ўша йиллари яратган «Шайтоннинг таърига исёни» поэмаси, «Абулфайзхон» пьесаси, «Бедил» эссеси, «Қиёмат» фантастик ҳикоясида тоталитаризм, фикр бир хиллиги, яқка шахс ҳокимлиги тартиботининг бошланишини пайгамбарона башорат қилганлиги ва шафқатсиз фош этганини таъкидлайди ҳамда «Абулфайзхон» персонажларидан бирининг: «Ҳоқонимизга маълумдирким, подшолик қон билан суғорилатурғон бир ёғочдир. Қон оқиб турмаган ерда бу ёғочнинг қуриб қолиши аниқдир» деган сўзларини келтириб ўтади.

Авваллари «Ўтган кунлар» нуқул феодал оdatнинг «адолатсизлиги ва бемаънилиги», «норасо ва нобопли-

ги»ни, «чиркин урф-одатлар ва онлавий бидъатлар»ни аёвсиз фош этувчи роман деб қаралар эди. Истеъдодли ёзувчи Хайриддин Султонов Абдулла Қодирий санъати ҳақидаги мақолаларида бу қарашга зид фикрни илгари суради. Унингча, халқимиз характериға хос андиша, уят, ор-номус, виждон тушунчалари Қодирий романларининг маънавий устунлари саналади; А. Қодирий инсон шарафининг гултожи бўлмиш андиша, ор-номус, уят каби муқаддас туйғуларни одамзод қалбидан абадий маскан тутишини орзу қилган. Ёзувчи Қодирий қаҳрамонларига хос андиша деган тушунчаларнинг кундан-кунга биздан узоқлашиб, орадан кўтарилиб бораётганлигидан афсусланади. «Турмушимизда юз берган ва юз бераётган барча фожиаларнинг асосий сабабларидан бири ҳам эҳтимол шундадир,— деб ёзади у «Андиша» мақоласида.— Хусусан ошкоралик замонида беандиша кимсаларнинг тамаъ ва манфаатга қурилган саъйи ҳаракатлари туфайли бу қадимий туйғу қарийб ўтмиш сарқитига айланиб қолди» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил, 8 декабр).

У Хўш, нега шундай? Бир вақтлар, 20—30-йилларда аксинчиқилобий, миллатчилик ғояси, буржуа-миллатчилик қарашлари билан йўғрилган саналган роман 50—60-йилларга келиб инқилобни улугловчи, тасдиқловчи, социалистик революциянинг чуқур «одампарварлик ва адолатпарварлик характерини» очиб беришга хизмат этадиган асар деб баҳоланди, эндиликда эса ундан инқилоб даври зиддиятларига ишоралар қидириляпти; феодал ахлоқини, одатини қораловчи, фош этувчи ҳисобланган асар, бугун юксак инсоний ахлоқий фазилатлар — қадриятлар мадҳияси сифатида баҳоланаяпти.

Бу ҳол, бир томондан, адабий танқидчилик, умуман танқидий тафаккуримиз ривож, тадрижи йўлидаги ожизликлар, зиддиятлар, қолаверса ижобийлик томон ўзгаришлар аломати, оқибати бўлса, иккинчи томондан, чиннакам санъат асари, хусусан баркамол реалистик асарда акс этган ҳаёт ҳақиқатининг сержилолиги, маъно доирасининг кенглигидадир. Биз узоқ йиллар асарга кўпроқ тор, бир хил мезонлар, расмий ҳукмрон мафкура, синфийлик позициясидан туриб ёндашдик, баҳолаб келдик. Уша тор мезонлардан йироқлашганимиз сари ўзимизни эркинроқ қўйиб асарда акс этган ҳаёт ҳақиқатига холис назар ташлашга интильганимиз сари унда хилма-хил маъно жиоларини, кўпинча ав-

валги тасаввурларга энд ҳолатларни кўриб ҳайратга тушмоқдамиз.

Масаланинг яна бир чигал томони бор. Адабиётдаги жамки ҳодисалар синфийлик, партиявийлик принципи, революция, социалистик жамият манфаати нуқтаи назаридан баҳоланадиган бир даврда асар, унинг бош пафоси ҳақидаги бор ҳақиқатни рўй-рост айтиш имкони йўқ эди. Баъзи адабиётшунослар ҳаққоний, юксак бадний, аммо ҳукмрон мафкура қилинганга тушмайдиган нодир асарларни нима қилиб бўлса-да, ҳимоя қилиш, халққа қайтариш, «замолага хизмат қилдириш» мақсадига гоҳо «ҳийлан шаърий» усулларини қўллашга мажбур бўлганлар, асардаги энг муҳим нуқталарни атайин четлаб ўтганлар ёки кўриб кўрмасликка олганлар. Асарлардан социалистик мафкурага, социалистик реализм методи талабларига мос келадиган жиҳатларни топишга ҳаракат қилганлар. Шахсан менинг ўзим ҳам 70-йилларни «Ўтган кунлар» теварагида борган, бу қутлуғ романи бадном қилиш учун бошланган мунозара чоғида, Қодирий «синфий курашни тушуниш ва ифода этиш масаласида» баъзи ўтмишдошларига, масалан Муқимий даражасига етолмади (Ҳ. Абдусаматов) деган даъволар айтилаётган бир пайтда «Ўтган кунлар» «социалистик реализм асари» эканини, унда тарихни синфий тушуниш ва ифода этиш мавжудлигини исботлашга уринганман. Ҳозирга келиб бунақа баҳслар хийла чучмал, бачкана кўринади, «Ўтган кунлар» ўшандай ҳимояларга муҳтож эмаслигини бугун ҳамма билади.

Хўш, «Ўтган кунлар» романининг асосий бадний-ижтимоий пафоси нимадан иборат? Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида муаллифини шундай асар ёзишга, «мозийга қайтиб иш кўриш»га нима мажбур этди? Улуғ адиб романи учун кўп асрлик тарихимизнинг муҳим паллалари, беҳисоб воқеалари, сон-саноксиз ёрқин сиймолари орасидан айни кейинги «хон замонлари»ни мавзу қилиб танлади? Кейинги «хон замонлари»ни нега «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари» деб атади? Бундай саволларни кўндаланг қилиб қўявериб, уларга одилона жавоб бериш, айланма йўللар ахтариб ўтирмай бор гапни яширмай дангал айтавериш пайти келди.

Езувчига илҳом берган, қўлга қалам олишга мажбур этган омиллар, асарнинг яратилиш пайтидаги муаллифининг руҳий ҳолати, ижтимоий-маънавий ҳаётда тутган мавқеи, позицияси романининг гоёвий-бадний пафосини белгилашда муҳим аҳамият касб этади. «Ўтган

кунлар» яратилган давр ўзбек халқи учун миллатнинг эрки, озодлиги, истиқлоли, жаҳон тараққиёти, мамлакатлари қаторидаги ўрни масаласи ҳаёт-мамот аҳамиятига молиқ масала эди. Абдулла Қодирий Октябрь тўнтарилишидан буруноқ собиқ Туркистондаги тараққийпарвар зиёлилар изидан бориб, улар сафида туриб она юртининг, миллатнинг аҳволи, истиқболи ҳақида ўйлай бошлаган, кўпгина маслақдошлари каби у ҳам халқ тутқунликда, жаҳолатда яшаётганлигини, эл-юрт жаҳон тараққиётидан, маърифатдан орқада қолганлигини англаб етган, ўзича пажот йўлини қидираётган эди; ўзи ёзгандек, унда истибдодга нафрат ғоят кучли эди. Дастлаб, 1917 йилги феврал, сўнг Октябрь инқилоби адибга катта қувонч ва умид бахш этди; «Николайнинг тахтдан йиқилиб ҳуррият бўлғонига хурсандчилигим албатта дунёга сиғмас эди ва сиғмаслиги табиий эди», деб ёзди у. Адиб большевикларнинг ваъдаларига, Шарқ озодлиги, мазлум Туркистон меҳнаткашлари содати ленинизм орқасида вужудга чиқишига астойдил ишонди, Октябрь инқилоби эрк берди, жасорат берди, онг берди, ҳақ берди, деб қувонди. Халқининг эрки, озодлиги, мустақиллиги, маънавий, маданий-иқтисодий равнақи йўлида енг шимариб ғайрат билан курашга отланди. Аммо шу муқаддас йўлнинг бошидаёқ донишманд адиб катта ваъдалар билан амалиёт орасида кескин зиддиятлар рўй бераётганини, ёвуз мустамлакачилик сиёсати моҳият эътибори билан ўзгармай қолаётганини, балким у мупофиқона ашаддий тус олаётганини, эл орасида бузғунчилик, фитна, синфий, мафкуравий адоват авж олдирилиб биродаркушлик уруши бошланиб кетганлигини, ғофил халқ янги ўзи хон — кўланкаси майдон кимсаларининг маиғаати йўлида курашаётган фидойи кишилар қаттиқ қаршиликка учраётганини, қатагон этилаётганини, қисқаси халқимиз учун янгидаи истибдод, мустамлакачилик даври бошланаётганлигини ўз кўзи билан кўраётган, чуқур ҳис этаётган, бу ҳақда жиддий бош қотираётган эди. Туркистонда ташкил топган биринчи миллий мустақил давлат — Қўқон Мухториятининг яқсон этилиши кўплаб илғор зиёлилар каби Қодирийнинг ҳам ҳушёр торттирган бўлиши табиий.

Мустамлака, истибдод, тутқунлик, қуллик учун кўпинча биз босқинчи зобитларнигина айбдор деб қоралаймиз. Ҳолбуки қарамлик, тутқинлик учун аввало қарам бўлган халқнинг ўзи, эл-юрт тепасида турган ваҳ-

намолар айбдор. Ўз қадрини билган, эрки, помуси, шаънини муқаддас санаган, эрки, мустақиллиги йўлида бир тану бир жон бўлиб бирлашган, жаҳон тараққиёти йўлини тутган халқни ҳеч қандай куч енга олмайди, бундай халқ ёт зобитлар олдида асло бўйин эгмайди, кишан киймайди, таслим бўлмайди. Минг афсус, ўтган асрнинг ўрталарида халқимизда худди шу фазилатлар хира тортиб қолган эди. Аввало собиқ Туркистон жаҳон тараққиётидан орқада қолиб кетган, юртнинг раҳнаمولари дунёда, ҳатто ён қўшнисини Россияда нималар бўлаётганлигидан беҳабар, давлат идора усуллари эса ўта қоқоқ, эл-юртнинг бирлигига путур етган эди. Юрт остонасида қаттол босқинчи турганини билгани ҳолда хону беклар бирлашиб халқни юрт ҳимоясига сафарбар этиш ўрнига тор манфаат, мансаб-мартаба йўлида ўзаро уруш, бир-бирларини қириш, талаш билан овора эдилар; эл орасидан чиққан илғор фикрли кишиларнинг сўзини, фиғонини эшитадиган зот йўқ эди ўлкада...

Мана шундай бир шароитда мудҳиш фалокат рўй берди, муқаддас, шавкатли Туркистон тупроғи Чор Россияси зобитлари оёғи остида топталди, халқ тутқинликка гирифтор бўлди. Октябр инқилоби туфайли ярим аср Чор Россияси истибдоди азобини чеккан халқ олдида узоқ йиллик орзу — тутқинликдан озод бўлиш, ўз эркига, миллий мустақилликка эришиш имконияти туғилгандай бўлди. Илғор фикрли зиёлилар ўша кезлари бундай имкониятни рўёбга чиқариш учун гофил халқни уйғотиш, унга ўзлигини, миллий қадриятларини англатиш, уни улуг мақсадлар сари сафарбар этиш лозим деб билдилар. Қодирий «Ўтган кунлар»га қўл урган пайтда маслакдошлари Чўлпон ва Фитрат каби ана шундай фикрда эди. Бу адибларнинг ўша кезлари вақтда матбуотда чиққан кўплаб мақолалари шундан далолат беради. Жумладан, Абдурауф Фитрат катта билим, зўр ҳаяжон билан ёзган «Туркистонда руслар» мақоласида маслакдош адибларнинг қарашлари, фикр-туйғуларини жуда яхши ифодалаган. «Бир кишининг миясига чоғирнинг қандай таъсири бор эрса, бир миллининг миясига дахи салтанат ва маданият ичгусининг шундайни таъсири бордир,— деб ёзади Фитрат 1917 йил кузида битилган ўша мақоласида.— Салтанат, бойлик ва маданият ичгулари бизнинг миямизни бузди, бизни маст этди, қўлимиздоғи салтанат қиличи билан маданият дафтарини бир ёнда қўйиб, сафоат чолғула-

рини олдиқ. Урдиқ, чолдиқ, ичдиқ, йиқилдиқ, ёндиқ ва шунлар учун бир-биримиз билан урушдиқ.

Мана шул чоғларда эдиким: Русия давлати бизнинг ўлкаларимизни келиб босди...»

Мана шундай алам-ўқинчлар «Ўтган кунлар» муаллифининг қўлига қалам тутқазган омиллардан бири эканини сир эмас!

Адиб бу романи орқали «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари» — юртни мустамлака балосига гирифтор этган кейинги «хон замонлари» ҳақида сўз очиб тарихининг бу аянчли ҳақиқатидан халққа сабоқ бермоқчи бўлади.

Романининг ижодий тарихидан биз ҳали беҳабармиз. Роман қўл ёзмаларни сақланмаган, романининг яратилиш жараёни ҳақида ишончли тарихий ҳужжатлар ҳозирча йўқ; «Ўтган кунлар»нинг 1926 йилги биринчи нашрига ёзилган кичкинагина сўз бошидаги асар мавзусига онд «мавзунини мозийдан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгиладим» деган бир оз пардали жумлалар кўп нарсадан, адибнинг асл муддаосидан далолат бериб турибди. Асар ёзила бошлаган 1919 йилдан то у алоҳида китоб ҳолида чиққан 1926 йилга қадар ўлкада жиддий ўзгаришлар рўй берди, ижтимоий-сиёсий вазият ўзгача тус олди, жумладан, эл-юрт мустақиллиги ғояси «эскириб» замона зайлига, янги мустабид ҳокимият мафкураси ва сиёсатига энг келиб қолди, бора-бора миллий мустақиллик ҳақида сўз очиб, ҳатто Чоризмнинг мустамлакачилиги сиёсати тўғрисида гапириш ҳам ғоявий-сиёсий хато, миллатчилик кўриниши сифатида қарала бошланди; эл-юрт бирлиги, равнақи, миллат мустақиллиги учун курашган одамларни йирик асарга қаҳрамон қилиб олиш — улар ҳақидаги бор ҳақиқатни айтиш — ёзувчи учун турган битганин ғурбат, мусибат экани ўз-ўзидан равшан. Дошишманд адиб буни олдиндан сезмаслиги, билмаслиги мумкин эмас эди. Бунини сезган, билган муаллиф «Ўтган кунлар» устидаги иш жараёнида ўз ижодий режа-ниятларига кўпгина таҳрирлар киритган бўлиши, эл-юрт ғамин билан юрган, юрт бирлиги, истиқлолни ишига жонини тиккан Юсуфбек ҳожини, Отабек ҳақидаги ҳамма гапларини тўла айтиш, қоғозга туширишга қийналгани шундоқ сезилиб туради. Романда худди ўша қаҳрамонлар ижтимоий фаолияти тўғрисида гоҳо узилишлар, ноизчилликларнинг мавжудлиги сабабини эҳтимол шундадир. Бироқ 20-йил-

лар шаронтида романда айни шу хусусдаги мавжуд ижтимоий мотивларнинг, ифода, талқинларнинг ўзи ҳам адибнинг мислсиз жасоратидан далолатдир. Асар шу ҳолида ҳам халқнинг миллий-сиёсий онгини шакллантиришда, ўзлигини англатишда бениҳоя катта аҳамият касб этди.

Бошда айтилганидек, «Ўтган кунлар» романининг маъно-мундарижа доираси ғоят кенг, унда хилма-хил ижтимоий, маънавий муаммолар кўтарилган. Улар ичида, менингча, энг муҳими юртинг, миллатинг тақдир, мустақиллиги масаласидир. «Ўтган кунлар» романига қадар ҳам, асар ёзилган пайтда ва ундан кейин ҳам ҳеч ким ўтган асрда миллат тақдир учун ҳаёт-мамот аҳамиятига молик тарихий ҳодисаларни, ўлканинг мустақилликдан маҳрум бўлиб мустамлакачилар олдида таслим бўлишига олиб келган омилларни Қодирийчаллик чуқур, таъсирчан бадний таҳлил этган асар йўқ.

Асарда худди ўша — ижтимоий-сиёсий ҳодисаларнинг бадний талқинини кўздан кечирайлик.

Асарнинг илк бобларидаёқ унинг асосий ижтимоий-бадний руҳи аён бўлади. Асар бош қаҳрамони Отабек Марғилонда Зиё шохичининг уйидаги зиёфатда ўзининг (бинобарин ёзувчининг) юрак дардини аён этади. Отабек зиёфатда Россия сафари хотираларини гапирганда ўтирганлар, ҳатто Марғилоннинг энг олдинги одамлари ҳайратдан лол бўлиб қоладилар. Чунки ўша кезлари чет элларга, Европа шаҳарларига, ҳатто ён қўшниса Россияга бориб савдо қилувчилар Туркистонда оз, шунинг учун Марғилоннинг энг олди кишилари ҳам руслар тўғрисида аллақандай ҳаёлий ривоятлар эшитиб юрган. Отабек ҳам рус сафаридан бурун ҳамсуҳбатлари каби тасаввурда бўлган. У ўтирганларга дейди:

«Шамайга бормасдан илгари ўз ҳукуматдорлигимизни кўриб, бошқалар ҳам шундайдир, деб ўйлар эдим, ...лекин Шамай меним бу фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен ўруснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худди бир ўйинчоқ бўлганлигини иқдор этишга мажбур бўлдим.

Бизнинг идорамиз букунги тартибсизлиги билан кетаберса, ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди. Шамайда эканман, қанотим бўлса, ватанимга учсам, тўппа-тўғри хон ўрдасига тушсам-да, ўруснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласа-да, барча элга ёрлиқ ёзиб ўруснинг

ндора тартибни дастуруламал этишга буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрусники билан бир қаторда кўрсам... Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлаганларим, ошиққанларим ширин бир хаёл эмиш! Бу ерда сўзимни эшитувчи биров ҳам бўлмади, бўлсалар ҳам: «Сенинг арзингни шу хонлар эшитадими, шу беклар ижро қиладими?» деб, мени маъюс қилдилар. Илгарироқ мен уларнинг гапига бовар қилмай юрсам ҳам, сўнгидан тўғри сўзини айтганларини билдим. Дарҳақиқат мазористонда: «ҳай-ю алал-фалоҳ» хитобини ким эшитар эди!» («Ўтган кунлар», 1974, 18—19-бетлар).

Чор Россияси истилоси олдида собиқ Туркистондаги аҳвол ана шундай эди: ҳукмдорлар, хону беклар дунёдан, дунёдаги ўзгариншлардан, янгилликлардан беҳабар ғафлатда, юрт бамисоли улкан қабристон, бир-иккита дунё кўрган, юртга нажот нисаб орзуларини, юрак дардларини айтса, уни тинглайдиган кишилар йўқ ҳисоб, истиқлол қайғуси уларнинг тушига ҳам кирмаган. Отабекнинг дардини, дилдан чиқариб айтган сўзларини, армон-ўкинчларини эшитиб, Зиё шохичидек виждонли одам хушёр тортиб, изтироб билан: «Бизнинг бу ҳолга тушинишимиз ўз феъли бадимиздан!» деса Ҳомиддек жоҳил кимса пинагини бузмай: «Худо кофирнинг бу дунёсини берган!» дея ўзини, ўзгаларни овутмоқчи бўлади.

Уша мажлисда Отабек Россия тараққиётининг сабаблари хусусида ўз тахмин-мулоҳазаларини айтади: «Менимча, ўруснинг биздан юқоридалиғи унинг иттифоқидан бўлса керак». Туркистон инқироzi сабабини эса худди ўша ўзгаларга хос иттифоқнинг йўқлигида деб билади; «бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўзаро низойимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман» деган хулосага келади. У афсус-надомат билан ўша кезлари ўлкада юз бераётган низоларни эслатади: «Ораминда бу қўрқинч ҳолатга баҳаққи тушунадиган яхши одамлар йўқ, билъақс бузғунчи ва низочи унсурлар томир ёйиб ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадилар. Бу кунги қорачопон ва қипчоқ низоларини сизга бир тимсол ўрнида кўрсатайин: ўйлаб кўрилсин, бу низолардан бизга қанчалик фойда ва қипчоқ оғайниларимизга нима манфаат ҳосил бўлмоқда?! Фақат бундан фойдаланувчилар икки халқ орасига адоват уруғини сочиб юргувчи бир неча нгвогар бошлиқларгинадир» (19—21-бет).

Ёзувчи бундай парокандалик фақат эл-юртнинг кун-

дан-кунга орқага кетишига сабаб бўлаётган омилгина эмас, балки юртни ҳалокатга, ўнглаб бўлмас мислсиз кулфатларга, жаҳаннамга олиб бориши мумкин бўлган ҳодиса сифатида баҳолайди. Отабек ўзинча нажот чораларини излайди. Унингча, модомки «ўз ғарази йўлида истибдод орқали эл устига ҳукмрон бўлгувчилар йўқотилмас эканлар — бизга нажот йўқдир, магар шундай ғаразчиларни, улар ким бўлсалар ҳам, иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтқазिश нажотимизнинг йўлидир!» (20-бет).

Отабек, шунингдек Юсуфбек ҳожининг шу хилдаги сўзларини, ижтимоий позициясини назарда тутиб келинган пайтларга қадар қатор адабиётшунослар «Юсуфбек ҳожини ҳам, Отабек ҳам ўз синфининг туб манфаатларидан ташқари чиқа олмайди», улар инқилобий ўзгаришлар тарафдори эмас, балки ислохатчилардир, хонлик тузумига қарши эмас, «инсофли хон» тарафдоридир» деб, бунини «асарнинг жиддий камчилиги», ёзувчинини дунёқарашидаги ожизлик, «ёзувчининг фикрининг торлиги» сифатида изоҳлаб келди. Бундай қараш илмий манбалардан ўрта мактаб дарсликларида ўтиб, улар орқали минглаб ёш авлод онгига сингдирилди (Қаранг: «Ўзбек совет адабиёти», 1987, 168-бет). Ҳолбуки реалист ёзувчинини сохта «инқилобийлик»дан қочиб тарихий ҳақиқатни ўз ҳолича руй-рост кўрсатган.

XIX аср ўрталаридаги Туркистондаги ижтимоий-сиёсий ҳодисалар тасвиридан инқилобий руҳ қидириш бемаъниликдир. Ўша кезларда Отабек, Юсуфбек ҳожининг тараққийпарвар кишиларнинг ислохчилик ташаббуси билан чиқишлари катта жасоратдир. Бу қаҳрамонларнинг синфий чекланганликда айблаш, бунини «ёзувчининг фикрининг торлиги» сифатида изоҳлаш адабиётшуносликдаги фикрий торлиқнинг бир кўринишидир. Муаллифдан, ўрта мактаб дарслигида даъво қилинганидек «жамият тараққиёти тарихидаги антагонистик синфлар курашини, эксплуатация қилинувчилар билан эксплуататорлар орасидаги муросасизликларнинг тўла-тўқис ифода этишни талаб этиш ҳам ўринсиздир. Ҳаётда ўша кезлари шундай зиддиятлар бўлганлигини инкор этмоқчи эмасмиз. Қодирий тарихда «синфлар кураши» мавжудлигини, аминманки, роман ёзилган пайтларда жуда яхши тушунган. Ўша кезлари у олиб берган қизгин ижтимоий-сиёсий фаолнияти, ёзган ўнлаб публицистик мақолалари бунини тўла тасдиқлайди. Ёзувчинини XIX аср ўрталарида Туркистонда синфий курашдан ҳам

муҳимроқ ва жиддийроқ зиддият, яъни бир бутун турк эли орасидаги ўзаро низолар, адоватлар, халқни, она юртни ҳалокат ёқасига тортаётган фикрий қолоқлик, жаҳолат изтиробга солади. Қарангки, шу зиддият, муаммолар Октябр тўнтарилишидан кейин ҳам бизда ўткирлигича қолмоқда эди. Адиб китобхон эътиборини романи орқали шунга тортмоқчи бўлади.

Отабек ва Юсуфбек ҳожиларнинг ислоҳчилик руҳидаги гапларига таяниб Қодирийни ҳам ислоҳчиликда айблаш қип-қизил нодонликдир. Романини синчиклаб ўқиган одам ислоҳчилик ғояси оқибати нималар билан тугаганини яхши билади. Роман воқеалари ривожини кузатсангиз, қаҳрамонлар ўйлаган нажот йўли қисман тантана қилиб, юрт бошига гоҳо яхши одамлар келади, чунончи Қўқонда бузғунчи Мусулмонқул, Тошкентда золим, калтабини Азизбек ҳокимиятдан четлатилади, Азизбек ўрнига Нормуҳаммад қушбеги тайинланади. Унинг даврида ўринсиз киши ўлдиришлар, вақтсиз ҳам ўринсиз солиқ солишлар, беҳуда ўрда исрофотлари, бўлмагур тақлиқлар ва ортиқча диний такаллуфотлар бирмунча эпга олинади; инсбний осойишталик қарор топади, Азизбек истибдодида эзилган Тошкент халқи эркин нафас олади, савдо-сотиқ, экин-текин ва касби-кор кўтарила бошлайди, одамлар жонланади... Қизик, ёзувчи яхши бекнинг яхши ишларини батафсил тасвирлаб, жонли лавҳаларда кўрсатиб ўтирмай улар ҳақида шунчаки ахборот бериш билан чекланади. Демак, ёзувчининг асосий мақсади ислоҳчилик ва унинг яхши самараларини кўрсатиш, ташвиқ этиш эмас. Асосий муддао — ўша ёзувчига тиичлик бермаган эл-юртни ҳалокатга олиб келган омилларни, зиддиятларни очиш, бадиний таҳлил этиш. Зотан, Мусулмонқулни саройдан четлатиш билан юртдаги асосий зиддият барҳам топмайди, Нормуҳаммаднинг ҳокимлиги, адолатли сиёсати узоққа бормайди. Яна ўзаро низо, адоват, бир халқнинг икки уруғи орасига қутқу солиш, беҳуда қонлар тўкиш бошланади...

Хуш, нега шундай? Бунинг илдизлари қаерда? Нега халқ тараққийпарвар, адолатпарвар ислоҳчи раҳнамо-ларни охиригача ҳимоя қилмайди, қила олмайди? Нега халқнинг бир уруғи иккинчисининг қонини тўкади? Адиб мана шундай аламли саволларга жавоб излайди.

Асарни ўқиганда, ундаги ижтимоий-сиёсий ҳодисалар жараёни ва талқини билан танишганда шунга амин бўламизки, халқ катта қудратга эга; Чўлпон айтмоқчи,

«Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир, Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир...» Афсуски, халқдаги мана шу имконият ҳар доим ҳам юзага чиқавермайди ёки бу қудратли куч улў мақсадларга сафарбар этилмайди. Халқ алданиши, ўзидаги хавфли оловни, исёни, ўрни ўзига, ўз манфаатига қарши қаратиши ҳам, шу оловда хонимонини куйдириб кул қилиши ҳам мумкин. «Ўтган кунлар»да мана шу шафқатсиз ҳақиқат мардона бир оҳангда моҳирона ифода этилган. Роман муаллифи алам-изтироб билан шуни қайд этадики, Туркистон эли ҳали халқ, миллат сифатида шаклланиб улгиргани йўқ. Халқда сиёсий онг етишмайди. Темир Қўрагон, Улўбек, Бобур каби буюк давлат арбобларининг ворислари бўлган хону беклар боболари анъаналарини — юртни бошқаришдек машаққатли ва масъулиятли вазифани адо этишга лаёқатсиз, уларда донишмандлик, тadbиркорлик уқуви йўқ, доно одамларни яқинига йўлатмайди, уларнинг ҳақ гапига, маслаҳатига қулоқ тутмайди. Юрт ғамини ўйлайдиган доно одамларнинг аҳволи мушкул, раҳнамоларга ҳақ гапни айтиш бефойда эканини билиб эзиладилар. Шўрлик соддадил халқ ўзаро низоларга, беҳуда қон тўкишларга, адолатсизликларга кўникиб кетган.

Тошкент ҳокими Азизбек Қўқонга қарши бош кўтаргани, қўқонликлар эса бунга қарши Тошкент устига юриш бошлагани маълум бўлади. Ғоят таҳликали хабар. Бироқ халқ бунга бутунлай бепарво. Ёзувчи ҳам алам, ҳам нимкесатик билан «Бу воқеага ҳеч ким ажабланмади ва бунда фавқуллодлик кўрмади» деб ёзди ва дарҳол бунинг сабабини изоҳлайди: «Халқ бунга ҳақли эди, chunki бундай тинчсизликларни энди кўра-кўра жуда ҳам ўрганиб қолган, букуни бўлмаса эртага ўзининг ботир бошчисининг, офтобачисининг, хуллас, ким бўлса ҳам беклардан бирининг шундай тинчсизлик чиқаришига «мумкин ва бўладиган» ниш деб қарар эди» (35-бет).

Бироқ, оз бўлса-да, хушёр, очик кўзли, ўткир зеҳнли куюнчак одамлар ҳам бор, улар бу совуқ хабарга лоқайд эмас. Отабек шундайлардан. Муаллиф ёзди: «Аммо Отабек бу хабарга совуққонлик билан қарай олмас эди ва қарай олмади. Бу хабарни эшитар экан, еб тургани оғзида, ютгани бўғзида қолди: ўзининг очик кўзи, ўткир зеҳни орқали бундай ўзбошимчалик орқасидан мудҳиш, фалокатли манзаралар кўрар, халқини қўрқинч жар, тегсиз жаҳаннам ёқасида, йиқилиш

олдида топар эди-да, сесканиб «ўзинг сақла, тангрим!» дер эди. Бу хабарни эшитгандан сўнг гангиб эсини йўқотди, яраси янгиланди» (35-бет).

Дарҳақиқат, Отабек кутган фалокат юз беради. Тошкентга юриш бошланади. Етмиш йиллик аччиқ тарих сабоқларидан бугун шунинг англаб етдик: халқ тепасига чиқиб олган мустабид ҳар хил ҳийла-найранглар, тарғиб-ташвиқотлар орқали халқ онгини заҳарлаб, гуноҳ ишларини савоб деб ишонтириб, халқни гуноҳ ишларга сафарбар қилиши, алданган халқ эса ўз навбатида қонхўр жаллоднинг ёки қаллоб, подон, ношуд-потагон кимсани даҳо деб кўкларга кўтариши, унга топиниши, унинг сохта ғояларини, қабилх мақсадларини йўлида ҳаётинини, жонини-жаҳонинини фидо этиши мумкин экан. Ленин, Сталин, Брежнев ҳақидаги бор ҳақиқат аён бўла бошлагач, бунга яна бир карра имон келтирдик. Бироқ улуг зот Қодирий очик кўзи, ўткир зеҳни билан ҳали мамлакатимизда бундай мислсиз фалокатлар рўй бермасдан туриб, янги мустабид ҳокимият эндигина оёққа туриб келаётган бир пайтда «Ўтган кунлар» романи билан мана шу фалокатдан халқни огоҳ этган, ўтмишимизнинг аччиқ ҳақиқатини сабоқ қилиб кўрсатган эди.

Қарангки, Тошкент қамали арафасида халқ кечагини қонли қиличнинг фуқаро устида юргизиб турган Азизбек ёнида жанг қилишга аҳд қилади; унинг тиги зулми билан қора қонига беланган ўғлининг, отасининг, онасининг, оғасининг мазлум гавдаси тупроқ остида ҳали чириб битмай туриб, букун халқ яна Азизбекка, ўша қонхўрга ўз қони билан ямин этади; Азизбекнинг то ўзининг бир томчи қони қолгунчалик ҳимоя қилмоққа онт ичади.

Шу ҳодисалар тасвирида кичик, аммо ғаройиб бир лавҳа, ноёб бадний топилма бор. 60-йилларда машҳур кинорежиссер М. Роммининг «Одний фашизм» деган ҳужжатли фалсафий фильми катта шов-шувларга сабаб бўлган эди. Ўша фильмда таъсирчан бир эпизод мавжуд: қонхўр Гитлер минбарда, у «оташин» путқ сўзлайди, майдонни тўлдирган оломон уни олқишлайди, минбарга яқин турганлар фюрерга талпиндилар, фюрернинг «илтифоти»га сазовор бўлганлар, қўли унга етиб борганлар қувончдан кўзда ёш билан энтикадилар. Юртига, ўз бошига мислсиз балолар келтираётган одам шаклидаги махлуққа оломон ана шундай топинди!.. Фильм муаллифи алам ва кесатиклар билан бу

ҳодисага шарҳ бериб ўтади. Шу эпизодни танқидчилар кино санъатида буюк топилма деб ёзган эдилар...

Фильм автори «Ўтган кунлар»ни ўқигани ёки йўқми билмайман, 20-йилларнинг бошларида ёзилган бу романда айтилган ўшандай лавҳа бор. Азизбек буйриғи билан ўрда тагига Тошкент халқи йиғилади. Бу йиғинда уламолар ҳам бор, фузало ҳам бор, шаҳарнинг ҳар бир синфидан одам ҳозир. Шунда мана бу ҳодиса рўй беради: «Азизбек ўрда қоровулхонасидан туруб фуқарога салом қилди. Азизбекнинг саломига мушарраф бўлгувчиларнинг кўзларидан ёшлар оқмоқда эди...» (36-бет).

Ана сизга алданган шўрлик халқнинг ҳоли! Энди буёғига қаранг: ўрда дарбозасида икки «гуноҳкор» — қипчоқ гавдаси осилиб турибди. Азизбек устамонлик билан ўзининг «адолатли иши»га халқни ишонтиради: «Мен буларни сиз қорачопон фуқаром томонидан ўч учун ўлдирдим, сиз қорачопон оғайниларнинг қипчоқ қўлида шахид бўлган қариндошларингизнинг руҳларини шодлантирмоқ учун ўлдирдим!» (36-бет). Сўнг халққа: «Ёки бу ҳаракатим адолатдан эмасми, фуқаро?» деб савол беради. Авом халқ бу макрга лаққа тушиб «Адолат! Хўп қилгансиз, тақсир! Қипчоқларнинг жазолари шундай бўлмоғи керак!» дея жавоб қайтаради. Устамон Азизбек халқнинг ўз домига илинганига тўла ишонч ҳосил қилғач, ўз вақтида келгувчи хатарларнинг олдини олиб қўйиш чорасини кўради, бу «хотисона хизмати»га қарши қипчоқлар қасдига тушиши мумкинлигини эслатади. Шунда оломон «Бир томчи қонимиз қолгунча йўлингизда жон берамиз! Қипчоқларда ҳад бўлмаймики, биз тирик турган жойда сизнинг бир тола мўйингизни ҳам қилсинлар!» Бундай ҳикмат ва бирдамликка жавобан Азизбек: «Раҳмат, фуқаро! Орқамда сизнингдек фуқаром турганда менга ҳеч бир қайғу йўқдир» дейди (37-бет).

Халқни лақиллатиш, қабилхоналарга сафарбар этиш «сиёсати»ни бу қадар аёвсиз фош этган, халқ руҳиятидаги ожизлик, мутелик ва унинг фожий оқибатини бунчалик ёрқин ифодалаган асар ўзбек адабиётида яратилган эмас! Шу воқеаларнинг шоҳиди бўлган Юсуфбек ҳожининг: «Ана, ўғлим, бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулишни ҳам!» деган аламли сўзлари ҳали-ҳали дилларни ўртади.

Ёзувчи бу билан чекланмайди. Ғаразли тарғибот билан онги заҳарланган, ўз халқига қарши курашга от-

ланган оломоннинг жанг майдонидаги «жонбозликларни», «душман»ни ер тишлатгани хусусида гурур билан сўзлашларини кўриб оломоннинг ҳолига дод дегингиз келади! Жанг майдонида бегона эмас, бир юртининг одамлари, бир халқнинг икки уруғи; бир томонда даҳшатли манзара: қўрғон остлари бошсиз ва иштондан бошқаси тўналган инсон гавдалари билан тўла. Бу очик мазористонни Тошкент мудофаачилари минг турли шодликлар ичида томоша қиладилар. Шундан кейинги мудҳиш лавҳаларни ўқиш оғир, жуда оғир! Мана улар:

«Қўрғон устидаги қаҳрамонлардан биттаси кула-кула бир саркардани отиб ўлдирганигини сўзлаб — «Падар лаънатини ўзим хўбам отдим-да, отининг устидан уч газ кўтарилиб йиқилди!» дейдир. Тагин биттаси ўликлар ичидан киминдир кўрсатиб — «...ана, ана, ҳов ана! Уша қипчоққа ўқ тегиб ўлиб-ўлолмай, юриб-юрولмай инграб ётган экан, қиличчи билан бошини шартта кесиб, белндаги олтин камари ва устидаги кимхоб пўстинини олиб чиқдим!» дер. Ҳар ким бу кунги урушдаги ўзининг эрликлари билан, қўлга туширган олтин камари, ёқут кўзли узуги, совсар пўстини, кумуш қилчи қиличи ва бошқа ўлжалари билан мақтанади» (80-бет).

Шу даражага бориб етган халқни, ўз қардошини қойиб қилиб ўлдиргани ҳақида кула-кула сўзлаган, ўқ тегиб ўлиб-ўлолмай, юриб-юрولмай инграб ётган қипчоқнинг бошини шартта кесиб бор-будини шилиб олган кишиларни, жангда кўрсатган ўз «эрликлари» билан мақтаётган гофил бандаларни кўриб туриб, уларни алақачон ер ютиб кетмаганига ажабланамиз! Бунақа ҳақ эртаги кечми, албатта тубсиз жарга, жаҳаннамга қулашни муқаррар эканига имон келтирамиз.

Бу гумроҳ оломонга энди гап кер қилмайди, тирик одамнинг таъна-дашномлари таъсир этмайди. Энди оддий тасвир, армон-ўқинчлар, ўпка-гиналар иш бермайди. Ёзувчи ўзгача йўл излайди, «даҳшатлар тепаси» — кесилган бошлар таъна-дашномларини изҳор этади:

«Уч-тўрт юз инсон бошидан тургизилган бир тепа!

Қаричга келадиган узун соқоллар, бошдаги хун олуд сийрак сочлар, бўзарган юзлар, қонга беланиб, ярим очик ҳолда қорачиқ ўрнини кўрқинчи бир оқлик босган кўзлар дунёга ва шу ҳаётга лаънат ўқигандек қарайдилар, айниқса бир бош, эҳтимолки ҳали йигирма йилни ҳам ўтмагандир, мурти ҳам чиқмаган! Хун олуд қуюқ қошлари остидаги ярим очик кўзлари киминдир излагандек қарайдир... Ярим очик ирилари ичидаги оқ

тишлари билан тилини ғарчча тишлаган-да, гўё шу турмушда, шу замонда туғилгани учун «аттанг ўқийдир» (81—82-бетлар).

Энг даҳшатлиси — бу кесилган бошларнинг дунёга ва шу ҳаётга ўқиган лаънатиши, шу турмушда, шу замонда туғилгани учун билдирган аттанг — афсус-надоматларини уқадиган, бундан таъсирланадиган, эзиладиган, ўйга толадиган кимса йўқ!

Ниҳоят, Азизбек халқ мадади билан Тошкент мудофаасида қўқонликлар устидан ғолиб чиқади. Тошкент беклиги «мустақиллик»ка эришади. Азизбек энди мустақил ҳукмдор, Тошкент ва атрофининг хони, ҳоқони! Хўш, буёғига нима бўлади? Халқининг қони, моли эвазига эришилган мустақиллик халққа нима берди, мустақил бекнинг мақсади нимадан иборат? Мана у: «Энди духоба ва атласлар устидагини ўтирмаққа қаноатланмай, ўз шаънига, ўз қудратига мувофиқ тожлар, тахтлар ясатмоқчи, ўзининг эски маҳрамига кўнгли тўлмай, бошқа бир ўйинчи, ашулачи, ҳусндор бир маҳрам топмоқчи ва ўзининг бу машҳур маҳрами билан ер юзига донг, шухрат чиқармоқчи» (105-бет). Ана унинг савия-даражаси, ер юзига донг, шухрат чиқариш воситаси! Шўрпешона гўмроҳ халқ шу одамининг шундай бачкана мақсадлари деб жон бериб, жон олишди, бир томчи қони қолгунча йўлнингизда жон берамиз, деб олт ва бу сўзиде туриб берди! Биз «Ўтган кунлар»ни кўпроқ халқимизга хос яхши фазилатларини, мўтабар удумларимизини, халқ орасидан чиққан пурли сиймоларини ардоқловчи, кўз-кўз қилувчи асар сифатида баҳолаймиз. Бу, бир томондан, тўғри, асарда шундай жиҳатлар мавжуд. Шу билан баробар, бу роман халқимиз тарихидаги мудҳиш ҳодисаларини, халқ онги ва табиатидаги ожиз жиҳатларини, қабоҳатларини мардона туриб кўрсатиши, бу борадаги шафқатсиз ҳақиқати билан ҳам тенгсиз романдир.

Романда бошқа бир муҳим ҳақиқат ҳам ифодаланган. Агар халққа одил ва оқил арбоб раҳнамолик қилса, уни ўз ортидан эргаштира олса, халқ танидаги чексиз куч хайрли мақсадларга хизмат қилиши ҳам мумкин. Яна улуғ шоир Чўлпон сўзлари билан айтадиган бўлсак, шундай мақсадда «Халқ кўзгилса куч йўқдирким, тўхтатсин, Қувват йўқким, халқ нестани йўқ этсин. Халқ неёни салтанатини йўқ қилади, тож-тахтин, не-тибдодни емиради...».

Орадан кўп ўтмай Азизбек юзидаги ниқоб йиртил-

ди, у ўзининг асл мақсадини рўёбга чиқариш, уруш туфайли бой берилган хазинани тиклаш учун жабрдийда халққа солиқ солади, халқдан солиқ ундиришни динonatли арбоб Юсуфбек ҳожига топиради. Эҳтимол, Ҳожини ўрнида итотгўй, диннатсиз одам бўлганида тарғиб-ташвиқ билан бу сиёсатни оқлаши, халқни авраб солиқ тўлашга кўндириши мумкин эди. Аммо Юсуфбек ҳожини бундай қилолмайди, бўлаётган адолатсизликлардан паймонасини тўлган Ҳожини халқни Азизбекка қарши исёнга даъват этади. Бу доно тadbиркор арбоб халқнинг кўнглига йўл топади. Халқ табнатиға хос гаройиботини қарангки, кечагина Азизбекка бир томчи қонни қолгунча йўлнингизда жон берамиз, деб онгичан ва бу аҳдда қаттиқ туриб уни ҳимоя қилган ўша халқ бугун унга қарши кўзғолади, «севикли» бекни тахтдан қулатади, «Сен бизларга нима ишларини қилмадинг?» дея унга таъна тошларини ёғдиради. Ўша «садоқатли» оломоннинг талабини билан Азизбек икки оёғидан арқон билан боғлаб отнинг човига судратма қилинади. Қизик, яқингинада Азизбек ёнида туриб кўқонликларини қирган, ўз қирғинидан ҳузур қилган шу халқ, энди Азизбекнинг от оёқларини остида судралиб кетишини ҳузурлап томоша қилади.

Романда тасвирланган бундай гаройиб зиддиятли воқеа-ҳодисалар шунчаки хусусий характердаги мозийда бир бор содир бўлган ҳодисалар эмас, балким бу кўҳна дунёда неча бор такрорланган ва ҳамон такрорланаётган ҳолатлардир. «Ўтган кунлар» чиққандан буён ўтган салкам етмиш йиллик тарихимизда неча марта бунинг гувоҳи бўлдик: кечагина доҳий, раҳнамо, ҳаммамиз учун суюкли деб бошга кўтарган арбобларини эртаси бадном этиб ерга уриб, тарихдан номини ўчириб ташлашга уринганлар шу халқнинг ўзи — сиз билан бизлар. Қисқаси, Қодирий «Ўтган кунлар»да ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг шундай бир бадний моделини кашф этганки, бу фақат мозийдаги муайян тарихий ҳодисаларнинг реал ифодаси, бадний тадқиқни бўлиб қотмай, халқ табнатидаги мангу ожизлик, зиддиятлардан инсониятнинг огоҳ этувчи доно сабоқдир.

Роман муаллифи эл-юртнинг ижтимоий-сиёсий таъазул сабабларини бадний тафтиш этишини давом эттиради. Қипчоқ ва қора чопон адовати ёнига яна бир иллат — маҳаллийчилик касофати кўшилади. Тошкентлик мансабдорлар орасида кўқонлик Нормухаммадга қарши иғво, фиқсу фасод тарқатувчилар бош кўгара-

дилар. Нормухаммаднинг Тошкент ҳақи учун қилиб турган хайрли ишларини кўра билан туриб шундай қабих ишга қўл урадилар. Уруғчилик билан маҳаллийчилик қўшилиб катта бир фалокатга йўл очишини сезган Ҳожи бу хавфнинг олдини олиш учун бутун куч-қувватини, ақл-заковатини ишга солади. Романдаги ижтимоий-сиёсий ҳодисалар тадрижи тасвирида муҳим бир ҳақиқат аён бўла боради. Мички адоват, зиддият, тапаззул кучая борган сари ташқи хавф, истило ва истибод шунчалик яқинлашади. Бу ҳолини ҳам жуда озчилик — очик кўз, ўткир зеҳн эгалари — Ҳожи ва Отабекларгина юракдан ҳис этадилар ва бу хатардан гофил амалдорларни огоҳ этадилар. Ҳожи уларга қарата дейди: «Биродарлар! Урис ўз ичимиздан чиқадирган фитна-фасодни кутиб дарбозамиз тағида қўр тўкиб ётибдир. Шундай маҳшар каби бир кунда биз чин ёвга берадирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсак, ҳолимиз нима бўладир. Бу тўғрида ҳам фикр қилувчимиз борми? Кучимизнинг кофир қўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?!» (283-бет).

Шу сўзларни айтаётган пайтдаги Ҳожи ҳолатига эътибор беринг: у ўзини тутолмай кўз ёшисини оқ соқолига қуюди. Шундай оқил, босиқ одам дит-дилдан йиғлаб кўз ёшлари билан сўзида давом этади: «Мана, биродарлар! Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазиган фурсатда сизга иккинчилар тобут чопадир. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқини кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга етган кўраман!.. (283-бет. Бу кўчирмалар романининг 1926 йилги нашри матни асосида тикланди — У. П.). Агарда дунёдан ўтаётган бир кексангизнинг маслаҳатига қулоқ берсаларингиз, бу фикрингиздан қайтинг, биродарлар. Илло Юсуфбекни ўладига чиқариб, бу шум ишингиздан мени ташқарида ҳисоблангиз!»

Хатарли фалокатни дит-дилдан ҳис этган, фалокатнинг олдини олиш мумкинлигини тушунган, аммо бунинг чораси йўқлигини билган, фикри тор кўру кар, подон, жоҳил кимсалар қуршовида эканини, қалб фиғонлари, кўз ёшлари уларга қор қилмаётганини сезган одамгина шу аҳволга тушиши мумкин. Даврадагилар бу сўзлардан хушёр тортиш ўрнига Ҳожини ваҳимачига, кўкнори ичган одамга чиқарадилар. Демак, Чоризм истилоси олдида Ҳожи сингари истило хавфини аниқ сезган, ҳукмдорларни бундан огоҳ этган хушёр, доно

сниймолар бўлган, аммо уларнинг огоҳлантиришлари беҳуда кетган. Юсуфбек кабилар понлож ҳафсаласи бир бўлиб дунё ишларидан этак силтасига мажбур бўлганлар. Юсуфбек ҳожини Отабек каби тараққийпарвар кишилар фожиясининг бош сабаби ана шунда.

Тарих тажрибаси шундан далилат берадики, тараққийпарвар кучлар ўзини четга олсалар, гафлатда қолсалар, дунё ишларидан этак силтасалар қора кучларнинг даври даврини бошланади, гуноҳ ишларга кенг йўл очилади. Ҳожини галямис мансабдорлар даврасидан ўзини ташқарига олиб гафлатда қолганида, дунё ишларидан кўнгли совуб юрганида Тошкентда аввалгилардан мудҳишроқ жиноят юз беради, қипчоққа қирғин бошланади. Тошкентдаги даҳшатли воқеаларни ёзувчи авваллари ўзгалар — Ҳожини ёки Ҳасанали кабилар орқали гавдалантирган эди. Бу сафар бу қонли лавҳаларга Отабекни рўпара қилади. Эҳтимол, паймонаси тўлиб кетган Ҳожини ёки бунақа хуирезликларини кўравериб кўникиб қолган бошқа бирор одам мазкур қонли воқеаларга дуч келса, у қадар ҳаяжонланмаслиги мумкин. Ёзувчи бу даҳшатли ҳодисани айни Отабек — навқирон, оқил, эл-юрт қайғусида юрган, озми-кўми ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиغان, ўта таъсирчан, қабоҳатларга мурасасиз, инсофли, диннатли бир одамни гоҳи орқали ифода этиши тасодифий эмас. Муаллиф бу билан рўй берган ҳодисаларнинг даҳшатини бор бўйича китобхонга етказишга эришса, иккинчи томондан, шу ҳодисаларга муносабатда Отабек қарашидаги, руҳиятидаги ижтимоий-сиёсий йўналиши силсиласи, тадрижи энг олғий нуқтасига кўтарилади, муайян интиҳосига етади. Умуман шу ҳодисалар тасвирига бағишланган «Қипчоққа қирғин» боби романдаги ижтимоий-сиёсий йўналишнинг кульминацияси, мантиқий якунидир.

Ёзувчи китобхонини ҳам, қаҳрамонини ҳам мана шу энг кескин дақиқаларга тайёрлаш учун ўзига хос усул қўллайдди. Шаҳарда қипчоққа қирғин уюштирилган кунин эрталиб Отабек яқин дўсти билан шаҳар ташқарисига сайрга чиққан. Гўзал табиат қучоғида ором олиб, турмуш ташвишларини бир дам унутиб кечқурун шаҳарга қайтиб, шаҳар дарвозасига қадам қўйиши биланпоқ боши танидан олинган кишилар гавдасига йўлиқадди. Бошда бу ҳолга тушунолмай сабабини суриштирадди. Шаҳарда қипчоққа қирғин бошланганини, қипчоқ зоти бўлса суриштирмай молдай сўйилгани маълум бў-

ладн. Отабек йўлда давом этади, одим сайин боши кесилган мурдаларни кўради... Ниҳоят, даҳшату ваҳшат пичида уйига келиб Ҳасаналига йўлиқади. Ҳасанали мислсиз раҳмисизлик ҳақидаги ҳикоясини бошлайди: «Худди қиёмат бўлди! Бечоралар нима гуноҳ қилдиларинки? Уйида ҳалол касбини қилиб ўтирганларигача тутиб сўйдилар... Эй, бечоралар, қандай гуноҳларни бор экан? Йигитлар тутиб келтириб турадир, жаллод бош кесиб борадир... Бу ногаҳоний қазодан эсларни чиқиб кетган бечоралар йиғлашадилар... Айниқса, бир бўёқчи... худди хум ёнидан тутиб келганлар — қўли бўёқ... Эй, худо, мен нима гуноҳ қилдим, деб йиғлайдир... Чиндаб бўлмади, дўконни ёпиб қочдим, кўплар ҳам қочдилар... Тагин бир...» (296-бет).

Отабекда бу ёғини эшитишга тоқат қолмайди, бекнинг юраги эзиллиб оқиб даражасига етади. Бу ҳодисалардан ўзини йўқотар ҳолга келади, кечки овқатни ҳам емай, отаси билан ҳам учрашмай «гўё шу йиртқишлар дунёсидан яширингандек оқ кундаёқ тўшагига ётиб, кўрпасига бурканиб» олади. Отабекнинг ўша кезлардаги руҳий ҳолатини бундан аниқроқ, таъсирчанроқ ифодалаш қийин бўлса керак.

Отабек бир оз ўзини тутиб олгач, эртаси отасига рўпара келади. Отасига дуч келганда илк бор фарзандлик одобини бузиб отага салом бермайди, чунки ўз отасини қипчоқ қирғинига алоқадор деб ўйлайди. Кеча кўрган, эшитган даҳшатлар ҳам биру, ўз отасини бу ишларга «алоқадор»лиги дард устига чиққон. Шу ҳаёл айниқса уни эзади. Кеча оқшом тилсиз-забонсиз бир ҳолда йиртқишлар дунёсидан яширингандек тўшагига бурканиб олиш сабаби ҳам бир чекаси, шундан. Отага саломсиз рўпара бўлган ўғилни кўриб буёғига нима бўларкин деб энтикиб турасиз. Исон руҳиягининг моҳир билимдонни ўша топдаги оқил ота билан яхши тарбия топган етук фарзанд орасидаги ўта кескин ва поэтик муносабатлар, улар кўнглида кечган тинч ва нафис туйғу, ўй-хаёлларни мислсиз маҳорат билан қоғозга туширади. Ҳар қанча қаҳр-ғазаб ўтида ёнамасин Отабек, барибир, биринчи бўлиб сўз очолмайди, одоб юзасидан ота юзига тик қараб «гуноҳи»ни юзига солишга журъат этмайди. Орада узоқ жимлик ҳукм суради. Ниҳоят, биринчи бўлиб ота гап бошлайди. Сўнг Отабек тилга кириб кечаги қонли воқеалар, бу ишларда отасининг иштироки хусусида имо-ишоралар қилади. Фаросатли ота дарҳол буни тушуниб рўй берган воқеалар

нинг тафсилоти, бу ишларга ўзининг алоқаси йўқлиги, имкон қадар бу хатарнинг олдини олишга урингани, бироқ иложсиз қолгани ҳақида батафсил гапириб беради.

Хўш, бу қирғинлардан мақсад нима? Яна шу савол қўзғолади. Жавоб аён: Бу қирғинни уюштирганлардан биттаси мингбоши бўлмоқчи, иккинчиси Нормухаммаднинг ўринга минмакчи, учинчиси яна бир шаҳарни ўзига қарам қилмоқчи. Хон эса Мусулмонқулга бўлган адоватини қипчоқни қириб аламдан чиқмоқчи. Уларда бундан бошқа мақсад йўқ. Ота бола суҳбатида Юсуфбек ҳожини дилидаги асосий дардини айтади. Ҳожининг дил сўзлари бу одам умри, фаолиятининг муайян якунидир, умри давомида тўплаган тажрибаларидан чиқадиغان бош хулосасидир, келгувчи авлодлар олдидаги армони, узридир, келгувчи авлодларга қолдирган аччиқ сабоғидир. Мана у: «Мен кўп умримни шу юртининг тинчлиги ва фуқаронининг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим. Иттифоқчилигини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияти йўлдан бир-бирини еб, ичган мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди. Биз шу ҳолда кетадирган, бир-биримизнинг тегимизга сув қуюдирган бўлсак, яқиндирки, ўрне истибдодни ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғатар ва биз бўлсак ўз қўлимиз билан келгувчи наслимизнинг бўйига ўрус бўйинтуруғини кийдирган бўлармиз. Ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлига тутқин қилиб топширғувчи — биз кўр ва ақлсиз оталарга худонинг ланъати албатта тушар, ўғлим...» (301-бет. Бу кўчирма романининг 1926 йилги нашри матни асосида тикланди — У. Н.).

Бу ёнига нима бўлганлиги маълум! Энди романининг бош ғоявий пафоси, ёзувчининг китобхонга айтмоқчи бўлган асосий ва энг зарур гапи нимадан иборат экани бир қадар англашилгандир. Юсуфбек ҳожини қалбидан вулқондек отилиб чиққан бу дард-алам тўла фарёд, ёзувчи дилини ўртаган аччиқ ҳақиқат бугунги кунда, ўлка салкам бир ярим аср давом этган истибдоддан сўнг мустақиллик остонасига қадам қўйган ғоят масъулиятли кунларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Аксинча бу сўзлар аччиқ тарих сабоқлари, халқни бўлғувчи хатарлардан огоҳлантирувчи бонг бўлиб янграйдди. Ҳозирги кунда кўпгина ҳушёр, виждонли адибларини

мизининг қалб сўзлари, жумладан шонра Ҳалима Худойбердиеванинг «Йиги» шеъридаги мана бу сатрлари Юсуфбек ҳожини, Отабек, бинобарини буюк адиб Қодирийнинг дил ҳайқириқларига ҳамоҳангдир:

Олтевлон ола бўлиб олдирган халқ меники,
Гоҳ ичди заҳар, тилда бол турган халқ меники,
Тиг тартиб ўз отасин ўлдирган халқ меники,
Ераб, қай ажлодимнинг қўли кир, деб йиғладим.
...Бирлашмадинг, Қўқону, Узган бўлдинг, Уш бўлдинг,
Фитна пичоқларида талон, лахта тўш бўлдинг,
Қўё-қелли бўлмадэн қўш мазор-а, қўш бўлдинг,
Худо, тўзгин элимини бирлаштир, деб йиғладим.
Бирлашмадинг, кетма-кет боло келди, ўт келди,
Тоғдай йиғитни солиб, дониллаб тобут келди.
Сув бўлиб оқдик, кўздан жала келди, хут келди,
Худо, тўзгин элимини бирлаштир, деб йиғладим.
Шукур, бугун озод сен, аммо тарқоқ сен, ёт сен,
Тарқоқми сен, инсонни азал-абад барбодсен.
Жўровоз бўлмаса якка-якка мунг, доя сен,
Худо, тўзгин элимини бирлаштир, деб йиғладим...

Агар биз романининг асосий пафосини, ундаги етакчи қаҳрамонларининг бош ҳаётий, ижтимоий-сиёсий масалак-матлабини назарда тутадиган бўлсак асар хотима-сида Отабек қисмати хусусида айтилган гапларга — рус босқини бошланганда биринчилардан бўлиб зобитларга қарши жангга отлангани, Авлиё ота устидаги чор аскарлари билан тўқнашувда қаҳрамонона урушиб шаҳид бўлгани тўғрисидаги гапларга асло ажабланмаймиз. Юсуфбек ҳожини бу кезларда кексайиб қолган, дунё ишларидан этак силтаб кетган эди. Навқирон Отабек эса ота ишини давом эттириб, эл-юрт гами, мустақиллиги йўлида жон фидо этди.

Бу ҳол Отабекининг роман бошида Россия, унинг ўша кезлари Туркистондагига инсбатан илгор туюлган тартиботлари ҳақида айтган илқ гапларига зид эмасми, деган савол туғилади. Асло зид эмас. Чунки Отабек ўз юрти, ўз элининг чин фарзанди, аммо унинг эл-юртга меҳри мутаассибликдан ҳоли; у ўз ўлкасини жаҳоннинг тараққий этган мамлакатлари қаторида кўришни, улар тажрибаларидан баҳраманд бўлишини истайди. Бироқ у ватанпарвар, миллатпарвар ўғлон сифатида она юртининг бошқалар, ҳатто тараққий этган давлатлар томонидан истило этилишини, юрти зобитлар оёғи ос-

тида тонталишини асло нстамайди. У шу юрт даҳлеизлиги, истиқлоли йўлида кўксини қатқон қилиб жон фидо этган экаи, бунда ҳеч қанақа ғайритабиийлик йўқ. Бу — умуминсоний туйғу. Ҳар бир оигли, виждонли, ўз қадрини билладиган, ўзини эл фарзанди, юрт фуқароси санайдиган одам ўшандай вазиятда Отабек йўлини тунини табиий.

Романининг стакчи қаҳрамонлари Отабек ҳам, Юсуфбек ҳам жон ҳам гоёлар одами, эл-юрт ташвиини, истиқболни гамида юрган, юртни ҳалокатдан араб қолни чораларини излаган, бу ҳақда аниқ-равшан ўз дастурига эга бўлган, уни амалга оширишга баҳоли қудрат интилган ва пировардида иложсиз қолган кишилардир. Ётмиш йил давомида бизда кўпдан-кўп коммунистик гоёвийлик руҳи билан чулганган қаҳрамонлар образи яратилди. Ҳозирга келиб бу образларнинг аксарияти ўз қадр-қимматини йўқотди. Бундан юрак олдириб қўйган адабиётчи-танқидчилар умуман адабиётда, образда гоёвийлик хусусида сўз очинишга ҳам тиллари бормайдиган, «гоёвийлик»дан чўчийдиган бўлиб қолдилар. Жаҳон адабиёти дурдоналарини эсланг, улардаги машҳур адабий қаҳрамонлар борки, барчаси гоёлар одамику, ахир! Бутун гап қаҳрамон ташийдиган, амал қилладиган гоёнинг қандайлигида. Бизда яратилган асарлардаги коммунистик гоёни ташийдиган қаҳрамонларнинг чуви чиқиб қолниш, қадри кетниш сабаби шундаки, ёзувчилар зўр бериб ўтказган, ҳимоя қилган, тарғибташвиқ этган гоёлар сохта, ғайринисоний бўлиб чиқди. Ажабки, коммунистик гоёлар руҳида тарбияланган адабиётшунослар назарида сохта коммунистик гоёларни ташувчи қаҳрамонлар яхши, адабиётимизнинг ютуғи, «Ўтган кунлар» қаҳрамонлари таянган эл-юрт, миллат тақдир, истиқлоли билан боглиқ ҳаққоний юксак эзгу гоёлар эса ёмон, ёзувчи фикрининг торлиги бўлиб кўринди.

Коммунистик гоёлар билан суғорилган қаҳрамонлардан фарқли ўлароқ «Ўтган кунлар»даги гоёвий қаҳрамонлар ўзларининг табиийлиги, ҳаётийлиги билан ажралиб турадилар. Юсуфбек ҳам чин дилдан менда «виждон бор, дин бор, диёнат бор» дер экаи, унинг бу сўзларига тўла ишонасиз. Отабек ҳам, Ҳожин ҳам кўп ўрнида ўз гоё-маслакларини ошкора изҳор этади.

Шуниси характерлики, романда қаламга олинган кўп ҳаяжонли воқеа-ҳодисалар ифодаси пайтида мумкин қадар ўзини четга олиб, холис турган адиб қаҳра-

монларнинг асл ғоя, маслак-мақсадлари устида, миллат, юрт тақдир, шу миллат фарзандларининг ўз қўл-лари билан ўзлари учун чоҳ қазинган ҳақида сўз борганда муаллиф ўзини тутолмай қолади, ҳис-ҳаяжонларини, армон-ўқинчларини бараблла тўкиб солади. Бундай ўринларда тасвир ва талқин ошкора публицистик тус олади, муаллиф сўзлари билан персонажлар нутқи орасидаги фарқ-чегара йўқолади. Аммо булар ўқувчига асло сезилмайди, буларнинг барча-барчаси ўта табиий, ҳаётий, самимий. На Отабек, на Юсуфбек ҳожини сўзларида, хатти-ҳаракатларида бирор ўринда бўлсин сох-талиқ, атайинлиқни кўрмайсиз. Бу борада ҳам Қодирний тажрибаси, санъати ҳамон адибларимиз учун ўр-нак.

Энди романдаги адибни ўйга толдирган, қийнаган бошқа муҳим масалалар — оилавий-маиший, маънавий-ахлоқий муаммолар талқинига ўтайлик. Аслида романда ижтимоий-сиёсий масалалар билан маиший-ахлоқий муаммолар айри ҳолда эмас, бир-бирлари билан туташ-ган-чатишган ҳолда берилган. Биз таҳлил учун қулай бўлсин деб уларни айри ҳолда текшираётимиз. Худди ижтимоий-сиёсий масалаларда бўлгани каби романинг бошидаёқ ёзувчининг оилавий-маиший, маънавий-ахлоқий соҳадаги бош концепцияси аён бўлади. Роман боши қаҳрамони Отабекнинг ҳали уйланмагани, ота-оналари уни уйлантириш тараддуудида экани ҳақидаги маълумот баҳонасида Отабек ҳузурида асар персонажлари Раҳ-мат билан Ҳомид орасида онла кўрини, уйланиш, ишқ-муҳаббат хусусида қизғин баҳс бўлиб ўтади. Бу икки шахснинг онла хусусидаги қарашлари бир-бириникидан кескин фарқ қилади. Раҳматнинг фикрича, уйланишдек нозик бир иш дунёда йўқ; уйланган хотиннинг таъби-нига мувофиқ келса, бу жуда яхши, йўқса мунчалик оғир-ган дунёда бўлмас! Ҳомид эса бу борада тамомла бош-қача ўйлайди: «Хотинга мувофиқ бўлиш ва бўлмаслик-нинг унча кераги йўқ... Хотинларга «эр» деган исмининг ўзи кифоя... хотин деган эрга мувофиқ бўлса бас».

Раҳмат баҳсини давом эттириб дейди: «уйланишдаги ихтиёримиз... ота-оналаримизда бўлганликдан, оладир-ган келинлари ўғилларига ёқса эмас, балки унинг ота-оналари ўзларига ёқса бас. Бу тўғрида уйланишчи йи-гит билан эр қилувчи қизнинг лом-ним дейишга ҳақ ва ихтиёрлари бўлмай, бу одатимиз маъқул ва машруъ ишлардан эмасдир» (II-бет).

Ҳомид фикрича, уйланиш — ота-она учун бўлиб,

улардан ранжиб юрншининг ўрни йўқ; хотиннинг кўнглинигга мувофиқ келмас экан, мувофиқини олиб, хотинни икки қил; буниен ҳам келишмаса, учинчисини ол; хотиним мувофиқ эмас, деб зорланиб, ҳасратланиб юриш эр кишининг иши эмас.

Раҳмат ўз сўзида қатъий: «Хотин кўпайтириб, улар орасида азобланишининг нима ҳикмати бўлсин?.. Бир хотин билан муҳаббатли умр кечирмак, менимча, энг маъқул иш». Раҳмат энди умумий мулоҳазалардан аниқ далил-исботга ўтади, тоғаси Ҳомидга писанда қилади: «Масалан, икки хотинлиكنинг биттаси сизми? Уйингизда ҳар кун жанжал, бир дақиқа тинчлигингиз йўқ».

Ҳомид ҳақ гапга дош беролмай чапаничасига шаллақиланкка ўтади: «Сенингдек йиғитлар учун, албатта битта хотин ҳам ортикчалик қилади!.. Кўп хотин орасида азобланиш ўзи нима деган сўз? Қамчинингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қилоласан! Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалга тўйгунимча йўқ, аммо хотинини учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас!» (12-бет).

Эътибор беринг, оила, муҳаббат устидаги бундай кескин баҳс нега бегона одамлар эмас, балки яқин кишилар — тоға-жияилар орасида бўляпти? Қаранг, тоға билан жияи уйланиш, оила қуриш хусусидаги қарашлари жиҳатидан икки қутбда турибдилар. Романдаги оплавий-майший воқеалар, саргузаштлар тадрижини кузатсангиз, бу борадаги энг кескин зиддиятлар, можаролар персонажлар шахсий ҳаёти билан боғлиқ фожиалар асосан худди ўшандай яқин одамлар қарашлари, ҳаётний ақидаларидаги тафовутлардан келиб чиқади: Отабек — Ўзбек ойим — Юсуфбек ҳожини, қисман эр-хотини Мирзакарим қутидор ва Офтоб ойим, опа-сингил Зайнаб ва Хушрўй қарашларидаги келишмовчиликлар туфайли Отабек — Кумуш — Зайнаб бахти, умри хазон бўлади. Тўғри, Отабек — Кумуш — Зайнаб бахти, умрининг заволи топишида Ҳомид типидagi нобоп муҳит етиштирган нобоп кимсаларнинг, тубан шахслар айби билан юртда вужудга келган потинчиликларнинг ҳам таъсири, зуғуми катта. Аммо асар қаҳрамонлари ҳар қанча чингал, мушкул, даҳшатли бўлмасин, давр тўзонлари, талотумларидан омон ўтадилар, Ҳомидлар қазиган чоҳлардан эсон-омон чиқадиладар. Бироқ оиладаги «арзимас» можароларга чора тополмай хуноб бўладиладар, яқин одамлар ҳозирлаган ош — оғу туфайли ҳалокатга дучор бўладиладар. Бунда ҳам муҳим ҳаётний ҳақиқат

мавжуд. Худди ижтимоий-сиёсий борада халқ табиатидаги ожизлик, беқарорлик, юртдаги парокандалик, бирдамликнинг йўқлиги мамлакатни даҳшатли чоҳга, ҳалокатга олиб боргани, халқни тутқинликка мубтало этгани каби, онладаги, яқин одамлар онгидаги тафовут, зиддиятлар, қолоқ қарашлар яқин одамларнинг оромини олиб бахтсизлик ва мусибатларга йўл очаётганлигини ёзувчи романда донишмандлик ва фавқулодда маҳорат билан кўрсатади.

Қодирий етук реалист ёзувчи сифатида ижтимоий-сиёсий масалалар каби онлавий-маншый муаммолар талқинида ҳодисаларнинг ҳаётий манбалари, илдиэларига алоҳида урғу беради, ҳаминша ҳодисаларни ички зиддиятлари, мураккабликлари билан идрок этади. Бу борадаги қарашларнинг ҳар хил йўллар билан, гоҳ образлар қисмати орқали ҳолис, объектив тарзда, гоҳ эса ошкора публицистик йўсинда изҳор этади. Бир ўринда даврнинг маънавий-ахлоқий ҳолати қиёфасига таъриф-таъсиф бериб тўғридан-тўғри ёзади:

«Халқимиз таъбирича, бу замонлар «мусулмонобод» бўлса-да, бироқ бу тантанали таъбирини бузиб қўядеган ишлар ҳам йўқ эмас эди. Хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча эди. Ўғирлик қилган учун қўл кесиладир ва ё дорга осиладир. Зонн билан зониялар ҳам пештоқдан ташланадирлар, ичкилик ичган учун қирқ дарра уриладир. Ранс афанди мулозимларига дарра кўтартириб, намозсизларин текширар, фарзи айинин билмаганларин урдирар эди. Иш шунчалик позик бўла туриб ҳам ўғриллар ўз тирикликлари орқасидан қолмайдилар. Эш ака билан Тош аканинг уйлари орқасидан тешилиб моллари ўғирлана берадир. Пештоқдан қопга бўғилиб ташланмоқ учун фоҳишалар ҳам егишиб турадилар. Бутун умрида пешонаси сажда кўрмаганлар ҳам кўн, аммо фарзи айиннинг бош томонидан тўрт-беш жумланини ҳар ким қийналмасдан сайрай олар эди. Кўп кишининг уйларида мусаллас билан бўзалар хумлаб қайнаб ётса, иккинчи томонда расмий суратда ичкилик сотиш билан тириклик қилувчилар ҳам йўқ эмас эдилар. Тошкентнинг Чуқур қишлоқ деган ерида очилган ва ҳаминша рустамнамо кишилар билан айқириб ётган бўзахоналар ҳам йўқ эмас эди» (217—218-бетлар).

Биз сўнгги йилларда ҳаётда илдиэ отиб кетган жинойатчилик, маънавий-ахлоқий бузилиш сабабларинини кўпинча миллий қадриятлардан чекиниш, диний ақида-

ларин — имон-эътиқоднинг оёқ ости қилиниши билан
изоҳлаётирмиз. Бу, бир жиҳатдан, тўғри. Аммо «Утган
кунлар» муаллифи таъкидлаганидек, «мусулмонобод»
замонлар ҳам бу жиҳатдан дорилмомон замон бўлган
эмас. Ушша даврларда ҳам бу таптанали таъбирини бу-
зиб қўядиган ишлар бўлиб турган. Бу ишлар, бир то-
мондан, қора кучлар — ёлғиз ўз шахсий манфаати йў-
лида бир-бирини еб-ичган мансабпараст, дунёпараст ва
шуҳратпараст муттаҳамларнинг қолоқ, маданиятсиз,
жоҳил, чапани кимсаларнинг айби, қилмиши оқибати
бўлса, иккинчи томондан, умуман яхши одамларнинг
табиатидаги ожизлик, зиддиятлар самарасидир.

Романда муаллиф ошкора ёвуз кучлар — Азизбек,
Мусулмонқул, Худоёр, Ниёз қушбеги, Ҳомид, Жаннат,
Содиқ, Мутал кабиларни кўпроқ ташқи томондан ку-
затади, уларнинг руҳиятига кириб ўтирмайди; улар-
ни — мансабпараст, дунёпараст, шуҳратпараст, мутта-
ҳам, қолоқ, жоҳил, чапани — эл-юртнинг ҳалокатга олиб
бораётган, одамлар бахтига зомин бўлаётган кимсалар
сифатида қоралаш, фош этиш билан чекланади. Ёзувчи
булар эл-юрт қисмати учун хавфли-хатарли кучлар эка-
нини қайта-қайта таъкидлайди. Адибнинг бутун диқ-
қат-эътибори, ёзувчилик маҳорати, санъати кўпроқ ях-
ши одамлар тани-жонидан, табиатидан жой олган ожиз
жиҳатларга, тушунини, тушунтириш мушкул бўлган ға-
ройиб жумбоқларга қаратилади. Ўзбек ойим, Зайнаб,
Хушрўй характер ва руҳияти жиҳатидан ҳам ёзувчи,
ҳам китобхон учун гаройиб жумбоқ; ҳатто Юсуфбек ҳо-
жи, Отабек, Қутидор, Офтоб ойим ҳам муайян даража-
да жумбоқ. Ўзбек ойимни қўя туринг, нега Юсуфбек
ҳожидек донишманд одам кўра билла туриб Ўзбек ойим
ёнини олади, ўгли майлига зид равишда уни иккинчи
бор уйлантиришга розилик беради? Нега дунё кўрган,
оқ-қорани яхши ажрата оладиган, онла, ишқ-муҳаббат
хусусида ўз қатъий қарашни, эътиқодига эга Отабек
ота-она нонидан чиқолмайди? Нега Кумуш ҳам Ота-
бекнинг иккинчи уйланишига рози бўлади? Қутидор
билан Офтоб ойим нима сабабдан аввалги шартларидан
қайтиб ёлғиз қизларини Тошкентга кетишига — Ҳожин
хонадонига кундош ёнига боришига кўнадилар? Зай-
набдай бўз-баёв аёл қандай қилиб Кумушнинг қотили-
га айланди? Кумушдек фариштадай майин-мулойим аёл
табиатида не сабабдан илжиқлик, торлик, рашк ҳисси
пайдо бўлиб қолди? Не сабабдан қатъиятли, баркамол

йингит Отабек кундошлар орасида бора-бора мурасасоз одамга айлана борди?..

Ёзувчи романда шу каби саволларга жавоб излайди. Қаҳрамонлари табиатидаги шу каби ожиз жиҳатлар, зиддиятлар, ўзгаришларнинг ҳаётий, маънавий-руҳий сабабларини санъаткорона таҳлил этади. Персонажлар табиати, руҳиятидаги зиддиятлар, сирли-сехрли жумбоқларининг ўта поэтик, моҳирона бадийий тадқиқи ва таҳлили жиҳатидан «Ўтган кунлар» жаҳон реалистик адабиётининг нодир намуналари билан бир қаторда туради. Энг муҳими, ёзувчи Ўзбек ойим, Зайнаб, Хушрўй каби зиддиятли характерлар талқинида, Ҳожин, Отабек, Қутидор, Офтоб ойим хатти-ҳаракатларидаги ожизлик, зиддиятли жиҳатлар ифодасида асло уларни бутунлай қоралаш, фош этиш йўлидан бормади, балки уларни тушуниб қалам тебратади. Зотан реалистик асарининг, аниқроғи етук реализмнинг муҳим хусусиятларидан бири инсон боласининг, бандан ожизнинг қалбини, бисотини тушуниш, англашга интилишдан иборатдир. Инсон боласининг бирор айби учун қоралаш осон, уни тушуниш эса бениҳоя мушкул. Қодирий «Ўтган кунлар»да, эҳтимолки, ўзбек адабиёти тарихида биринчилардан бўлиб шу мушкул вазифага қўл урди ва бу вазифани хусусан Ўзбек ойим, Зайнаб, Хушрўй образлари тасвири ва талқинида қойилмақом қилиб адо этди.

Гапини Ўзбек ойим образи талқинидан бошлайлик. «Ўтган кунлар»даги кўп персонажлар тасвири ҳақида кескин танқидий гап айтган Ойбек Ўзбек ойимга келганда, ёзувчининг бу образ тасвиридаги реалистик маҳоратига тан беради, уни «энг жонли, реалистик чизиқлар билан кўрсатилган шахс» деб атайдн, унинг бутун ҳаракати, бутун қилмишлари характерини очишга хизмат қилишини таъкидлайди.

Ўзбек ойим устида гап борганда кўпроқ унинг чала-думбул табиатли аёл экани, бу аёлзода аёлининг ўзига хос гурури, ўткирлиги, ўжарлиги, ўз орзуси йўлида яккаю ягона ўғли Отабек бахтига зомин бўлгани, қолаверса биринчи галда шу чала-думбул табиатли аёлининг қилмиши туфайли ҳам Кумуш, ҳам Зайнаб ҳаёти хазон бўлгани, икки оила бошига оғир кулфатлар тушгани ҳақида гапирамиз, бу аёл хоҳиш-истакларининг табиийлиги ва қонунийлигини ҳаминша ҳам эътиборга олавермаймиз.

Биламиз: Ўзбек ойим эрига ўткирлиги, бугина эмас Тошкент хотинларига ҳам ўткирлиги билан машхур; ўзга хотинлар унинг соясига салом бериб, тўйларида, азаларида, қисқаси, тиқ этган йиғинларида уйлари-нинг тўрини унга атайдилар, қиз чиқарадиган, ўғил уйлантирадиган, суннат тўйи қиладиган хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим кенгашидан ташқари бошламайдилар... Мана шундай аёл ўғил уйлантириб, орзу ҳавас кўраман, деб тағли-жойли қиз қидириб турганида ўғли ота-она райисиз Марғилонда нотаниш қизга уйланиб олганини эшитгач, қандай аҳволга тушини ўз-ўзидан равшан! Онанинг жаҳл устида: «Энди менга бундоғ ўғил керак эмас... Оқ сутимни, оққа, кўк сутимни кўкка соғдим... Энди Тошкентга келмасин у ўзбошимча бетийиқ!» деб бақириб-чақирришлари, йиғлаб-сиқтаб дарду ҳасратини бошига кийиб олишини, ўғли Марғилондан келганида саломига алиқ олмай ундан юзини ўгириб ҳурпайиб туришини кўрганимизда ҳам асло бу аёлдан койинна олмаймиз; гурури, шайи оёқ ости қилинган, бу доврўғли аёлга осон эмаслигини биллиб турамиз. Қарангки, ўша тигиз дақиқаларда Отабек ҳам, Юсуфбек ҳожини ҳам Ўзбек ойимга бирор нарса дейишга тиллари бормайди.

Орадан бир йилча фурсат ўтади. Отабекнинг Марғилон билан боғланиб қолганига, яккаю ягона ўғил қўлдан чиқиб кетаётганига она асло тоқат қилолмайди. Нима қилиб бўлмасин Отабекни Тошкентдан уйлантириш пайига тушади. Юсуфбек ҳожини чала-думбул табиат хотинининг ўжарлик билан пала-партиш қилаётган хатти-ҳаракатларидан кулса-да, уни бу борада шошлмасликка, ақл-мулоҳаза билан иш кўришга ундаса-да, Отабекнинг эркин севгисига қарши бўлмаса-да, барибир, Ўзбек ойимнинг хоҳиш-истагига ҳам кескин қарши бормайди. Отанинг мана бу сўзлари масаланинг моҳиятини, мураккаблигини англашга ёрдам беради:

«Ўғлим, сен онанинг гапига аччиқланма. Ул ҳар нарса деса, фақат Марғилондан уйланиганига қарши-лигидан айтадир. Аммо мендан сўрасанг, Марғилондаги на қудамиз ва на келинимизни ҳеч бир ваз билан жамсита олмайман, балки бизга қуда бўлмоққа энг мувофиқ кишилар эди, балли, ўғлим, дейман. Сенинг тилиб-тиничининг, ўсиб-унишининг учун қувонмаган ота-она сўққа ҳисобланмайди. Сен бунга яхши ишон. Аммо бизнинг ҳозирги баъзи бир раъйларимиз сенга ёттишиб келмас экан, бунга ҳақнинг ҳам бор, лекин иккинчи

тарафдан бизни ҳам ҳақсиз ташлаб қўйма, ўғлим. Бизнинг сендан бошқа умиди йўқ. Дунёда кўриб ўтатурган барча орзумиз, ҳавасимиз фақат сенгагина қараб қолган. Биз худди таолога минглаб шукр айтамизки, сен бошқаларнинг фарзандидек эсли-хушли бўлдинг: кишилардек сен билан ифтихор қилмасак-да, сен орқали хижолат чекмасимизга ишондик. Айниқса, онангнинг сенинг туфайли кечиратурган умидлари тобора ўртиб боради. Бу кун онанг сенинг олдинга тиз чўкиб ва онанг кўнгли учун мен ҳам орага тушиб сендан сўраймиз: сен ўз хоҳишини йўлдан уйлانган экансан, рафиқанг сенга муборак бўлсин. Эслилик даъвосида юрган ота-онанг тилаги, албатта, шундан бошқа бўлмас. Шу билан бирга, сенинг сабаби вужудинг бўлган бир киши ўз ҳаёти ичида боласи орқали бир орзу-ҳавас кўрмакчи... Унинг бу орзусига ҳақ берасанми, йўқми, яна ихтиёр ўзингда...» (138—139-бетлар).

Ҳожин гапларида маънавий, асоси шу қадар кучлики, Отабек унга нима деб жавоб қайтаришга қийналиб қолади. Ёзувчи Отабекнинг ўша пайтдаги ҳолатига изоҳ бериб: «Юсуфбек ҳожин юқорида ўтган гапларни қуруқ ва асоссиз сўзламаган, балки шу турмушнинг руқия ва асосини бир даража айтиб ўтган, Отабек эса буни шу муҳитнинг бир ўғли бўлиб эшитган эди. Тўғридан ҳам у дадаси томонидан сўзланган ҳалиги қонунга қарши чиқиш учун лозим бўлган кучга молик эмас, бас кучсизлигининг натижаси эса сукут эди»,— деб ёзади (139-бет).

Шу хил ҳолатларни назарда тутиб айрим танқидчилар Отабекни (қолаверса Юсуфбек ҳожини) пассивликда айблайдилар, у муҳитга сезиларли таъсир кўрсатувчи «қаҳрамон» эмаслигини афсусланиб таъкидлайдилар, буни асарнинг жиддий камчилиги санайдилар. «Характернинг муҳитга кўрсатадиган актив аке таъсири етарлича бадний тадқиқ этилмади,— деб ёзди Ҳомил Ёқубов «Йиринк санъаткорининг тўнғич романи» мақоласида.— Отабекнинг муҳитга, «оқим»га қарши бориши мавруди билан ҳатто ҳаёти қил устида турган кезларда ҳам ҳақ гапларни айтавериш билан чекланади ёки ташаббуснинг жиловини яқин кишилари (хизматкори Ҳасанали, отаси Юсуфбек ҳожин, онаси Ўзбек ойим)га топширишга кўнадики, бу персонажлар билан алоқадор сюжет ривожини ҳам охири пировардида, социал муҳитнинг маълум томонлари мазмунини ифода қилайдилар. Адолатсиз муҳитнинг зарбаларини турткилари-

ин ея бериб эсанкираган, ўжар, қаҳри қаттиқ воқеликнинг шиддатли қуюнига дучор бўлган Отабекнинг шахсий бахти узил-кесил чилпарчин бўлади, умидсизликка тушади...» («Ўтган кунлар», 1974, 393—394-бетлар).

Тасаввур қилинг, агар ёзувчи Отабекни «шу муҳитнинг бир ўғли» сифатида отаси айтган қонунларга «қарши чиқиш учун лозим бўлган кучга» эга бўлмаган шахс сифатида эмас, бошқача — муҳитга кескин қарши чиқадиغان социалистик реализмнинг одатдаги фаол қаҳрамонига айлантирганида, таъқидчи талаб қилганидай «характернинг муҳитга кўрсатадиган актив акс таъсири»ни етарлича бадий тадқиқ этганида нима бўларди? Яхшиямки, буюк адиб бунақа сохта йўлдан бормаган, акс ҳолда «Ўтган кунлар»дек подир реалистик асардан жудо бўларди. «Ўтган кунлар»нинг энг катта ютуғи, Отабек, Ҳожин каби ижобий қаҳрамонларнинг муҳим фазилати уларнинг «шу муҳитнинг бир ўғли» сифатида берилганлигидадир. Уларнинг кучлилиги, улўғлиги, бахти ҳам, ожизлиги, бахтсизлиги ва фожияси ҳам ҳаёт ҳамда қалби драмалари манбаи ҳам «шу муҳитнинг бир ўғли» сифатида кўрсатилганлигида.

Уша бояги лавҳага, ўша топдаги Отабек руҳиятига қайгайлик. Ота сўзларидан кейин Отабек сукутда. Аммо унинг қалби зиддиятли туйғулар оғушида. Отабек, бир томондан, шундай орзу-ҳавас учун бола ўстирган ота-она кўнглини олмоқчи, отаси айтган хижолат чектирмайдиган ўғиллардан бўлмоқчи; иккинчи томондан, унинг кўз олдига Қумуш, у гўёки вафосиз, ваъдасиз деб қичқираётгандай бўлади. Бунинг устига Отабек бу ишни бўлғувек келинга — «бир бечорага кўра-била туриб жабр ҳам хиёнат» деб билади ва бу парса ҳам уни эзди. Уша топда Отабек бу ҳақиқатни ота-онасига айтишни қалб бурчи деб санайди: «Ўғлинигизнинг вужуди билан орзунгизни қондириш осон бўлса ҳам, келинигиз қаринисда мени бир жонсиз ҳайкал ўрнида тасаввур қилингиз!» дейди у қатъий қилиб.

Уша топда Отабек бундан ортиқ «жасорат» кўрсатиши мумкин эмас. Бу жасоратнинг акс таъсири ифодаси ҳам фавқулодда ҳайратомуз, ҳам ўта ҳаётий-табiiий. Шу гапларни эшитганда Юсуфбек Ҳожин ялт этиб хотинига қарайди, ўғлининг сўзи тўғрилигини, қалтисини юз бераётганлигини вужуди билан англайди; аммо бир мулоҳаза юзасидан «истиқболнинг қоронғу ишларини» ҳозир мулоҳаза қилиб кўришдан ўзини тияди. У ўғлига қарата дейди: «Жуда тўғри айтасан, ўғлим,

бирок онаининг бир мулоҳазасизлигига бошдаёқ мен лабимни тишлаб қолган эдим. Ҳозирда ҳам шу ҳолда қолмоққа мажбурман... Биз ҳозир андишанинг бандаси, мен эмас, онанг бировни ишонттириб қўйган; бизнинг онладан лафзсизлик чиқиши менга маъқул кўринмай-дир» (140-бет).

Эҳтимол, Ҳожин айрим танқидчилар орзу қилган муҳитга фаол таъсир кўрсатадиган қаҳрамонлардан бўлганида андишанинг бандаси бўлиб ўтирмас, масалани шартта ҳал этиб Отабекни мушкулотдан халос қилиб юборган бўлармиди?! Бу одамнинг — бу образнинг бутун жозибаси уни «шу муҳитнинг бир ўғли» — одами эканида; бу андишали одам ўша топда бошқача иш тутишини тасаввур этиш қийин. Ҳожин бояги гапларни юксак маъсулият ва ички бир дард билан айтаётганлигини биллиб турамиз.

Ўзбек ойини ҳам шу муҳитнинг одами, аммо у тамомла бошқача, чала-думбул табиатли шахс. Ўша тигиз драматик ҳақиқатларда у Отабекнинг дарду дунёсини ҳам, Ҳожин қалбида кечаётган андиша, қийноқларни, бўлғувчи хатарли ишлардан хавотирни ҳам мутлақо тушунишга, ҳис этишга қодир эмас. У нима бўлса ҳам ўз орзуси рўёбга чиқаётганидан, ўғли Тошкентдан уйланишга рози бўлаётганидан хурсанд. Отабек юрак ютиб алам билан ўзини бўлажак келини қаршисида «жонсиз ҳайкал» эканини айтганида бу думбул табиат она «Майли, болам, бу ёқин ҳозир сен ўйламай қўй!» дейди. Умуман бу аёл «ўз хоҳишига тескари келган ҳақиқатни кўрмайдирган қизиқ бир табиатга мўлик» шахс. Ўз ҳақиқатига тескари келган ҳақиқатни кўра олмаслик, ўзгалар, хусусан янги одамлар қалбидаги дарду аламларни хоҳиш-истакларни, драмаларни, рўй бераётган, рўй бериши эҳтимолли бўлган кўнгилсиз воқеаларни, фожиаларни сезмаслик, ҳис этмаслик ҳам катта фожа. Отабек, Ҳожилардан фарқли ўлароқ, Ўзбек ойини фожиаси — унинг чала-думбул, ўжар, басир табиатидан келиб чиқадиган фожа.

Қизиғи шундаки, мана шундай ўжар, басир, чала-думбул табиатли аёлни — мулоҳазасиз хатти-ҳаракатлари билан Ҳожини ноқулай аҳволга солиб қўйган, ўғлининг бахтига зомин бўлган, келини Кумуш, бу ёқда Зайнаб турмушининг хазон бўлишига йўл очган Ўзбек ойинини ёзувчи асло «қаҳр-ғазаб» билан фош этиш, қоралаш йўлини тутмайди, аксинча, боя айтилганидек, уни тушуниб қалам тебратади. Бу масаланинг бир то-

моя. Иккинчи ёқдан, нима бўлганда ҳам Ўзбек ойим — барибир, она; табиятидаги барча зиддиятларига, ожиз томонларига қарамай, у ўзбекининг мағрур, танти онаси! Ҳар қанча гуноҳкор бўлмасин, ўта андишали адиб уш қоралашга тили бормаيدн. Айни пайтда ростгўй, реалист ёзувчи унинг ножўя қилиқлари, хатти-ҳаракатлари, гуноҳларидан бутунлай кўз юмолмайдн; у ҳақда нндамай ўтолмайдн. Бу масалада ёзувчига халқона ҳаётбахш юмор ниҳоятда қўл келади. Бу образ тасвири бошдан-оёқ ажиб сержило — ҳам киноя-кесатиқларга, ҳам ардоқ — меҳрга тўла юмор билан йўғрилган. Шу сержило комик тасвир орқали Ўзбек ойимнинг фазилатларини ҳам, ожиз томонларини ҳам, фожиясини ҳам — барча-барчасини кўриб, ҳис этиб турамыз.

Шунинг муҳими, Ўзбек ойим қотиб қолган характер эмас; воқеалар жараёнида, муҳит таъсирида мана шу ўжар аёл онгида, характерида ҳам муайян ўзгариш содир бўлади. Кўп тафтишлардан, сўраб-суриштиришлардан кейин Отабекнинг Кумушга бўлган севгиси, Кумуш ҳақидаги бор ҳақиқатлардан огоҳ бўлгач, бошда унда ўзгариш юз бермагандек сезилса ҳам, лекин руҳан анча бўшашиб қолади. Марғилонлик келин ота-оналари билан ўз хонадонига келаётгани дарагини эшитгач, аввалги гина-қудуратларини унутиб, қудаларини муносиб кўтиб олгани тараддудига тушади, ўз уйини, хонадонидagi энг кўркем хонани бир вақтлар орқаворатдан «анди» деб ҳақоратлаб юрган марғилонлик келиннга раво кўради. Марғилонлик келиннга илк бор дуч келганда унинг қадди-бастига маҳлиё бўлиб, меҳри жўшиб уни маҳкам сиқиб қучоқлаб олади, юзидан шапшап ўпиб айланиб ўргилади, Кумушга тикилиб-тикилиб нима учундир йиғлайди... Мана шу «иоаниқ» йиғида ўта аниқлик мавжуд, шу хатти-ҳаракатда Ўзбек ойимнинг фожияси, ўзи қилиб қўйган гуноҳини савқи таъбиий тарзда ҳис этиши, тушуниши ярқ этиб кўзга ташланади. Ўзбек ойим энди беихтиёр Зайнаб қолиб Кумуш томонига ўтади. Кумуш ўлимидан кейин Отабекни тушуниб, унинг хоҳиш-иродасига мутлақо қаршиллик кўрсатмайди... Булар мумкин қадар Ўзбек ойимнинг гуноҳини енгиллаштиради.

70—80-йиллар давомида ўзбек шоирлари Зайнабга бағишлаб кўплаб шеърлар битдилар. Уларнинг деярли барчасида бу «қотил» аёлни тушуниб қалам сурлаган, бу бахти қора аёлга ҳамдардлик изҳор этилган. Зайнаб образи талқинида ёзувчининг чиндан ҳам инсон

руҳи муҳандиси, инсон қалбини, дардини тушуниш, ҳис этиш бобида тенгсиз санъаткор эканига яна бир карра тан берамиз.

Дарҳақиқат, Зайнаб ҳам ёзувчи, ҳам китобхон учун энг суюқли шахс — Кумушнинг қотили. Ўзбек ойим-ку билиб-билмай, оқибатини ўйламай гуноҳ ни қилиб қўйган. Зайнаб эса билиб туриб Кумушга заҳар беради. Гуноҳкор одам ҳақида, қотил ҳақида тушиниб, ҳам-дардлик билан қалам тебратиш ўзбек адабиётида биринчи ҳодиса. Ғарб реалистик адабиётида, чунончи, Толстой, Достоевскийлар ижодида бу анъана бор эди. Ўзбек адабиётида Қодирий миллий замида туриб бу борада биринчи қадамни қўйди. Ёзувчи Отабек билан Зайнабнинг никоҳдан кейинги муносабатлари тасвирланоқ ихтиёренз никоҳ, жавобсиз муҳаббат қурбони бўлган бу аёлга инсбатан ачиниш уйғотади. Зайнаб келинлик удумига кўра одоб билан ўриндан туриб Отабекка чой узатганида кўевидан илтифот ўрнига дакки эшитиши келинчак учун нақадар ҳақорат эканини биламиз. Бунинг устига кўевнинг ёш келин ёшига ойлаб йўламай ўзини олиб қочиб юриши аёл учун хўрлик эканини билиб Зайнаб ҳолига ачинамиз. Айни пайтда Отабекнинг ҳолини ҳам англаб турамыз. Бошида Зайнаб буларни ўзига қаттиқ олмайди. Муштинлар, муте аёл бундай хўрликларга чидайди. Аммо хўрликлардан бора-бора унинг ҳам кўзи очила боради. Қечикиб бўлса-да, совуқ муносабатларининг тўб сабабига тушуниб, ала-мидан иложсиз ўртанади. Отабекка «Сиз уйланишдаёқ уни севиб олгансиз, мени бўлса, мен ота-онангизнинг орзуларича!» дея кўзига жиқ ёш олади. Бу гаплар, бу кўз ёшлар фақат китобхонни эмас, Зайнабга инсбатан «жонсиз ҳайкал» Отабек кўнглини ҳам тўғёнга солади. Ёзувчи Отабекнинг шу топдаги ҳолати ҳақида тўхталиб «Отабек оғир ҳолга тушди, бу тўғри сўз уни тамом эсанкиратди ва бу ҳақиқатга қарши бориш, яъни ёлғонлаш яна оғир эди» дейди (313-бет).

Энди Отабек билан Зайнаб ошкора гапга кўчадилар. Зайнаб ўзига инсбатан совуқ муносабатлардан шикоятлар қилади, Отабек ўзини оқлашга тирлиниб баҳоналар ахтаради, мезожи занф эканини писанда қилади, Зайнаб бу омонат баҳонага ишонгиси йўқ. Энди у дилда бор ҳасратини, дардини тўкиб солади. Уша топда изҳор этилган қалб сўзларида, хатти-ҳаракатларда бу аёлнинг бутун бир асарга арзугулик ҳасрат, ар-

мон, фиғонлари, фожияси ўз ифодасини топган. Мана ўша лавҳа, ўша кўнгил фиғонлари:

«Зайнаб ишонар-ишонмас унга қаради.

— Тўғри сўзламадингиз...

— Ишонмасангиз ўзингиз билдинг, лекин ҳақиқат гап шу, сиздан узоқда юришимнинг сабаби ҳам шунда.

— Ишонганимда ҳам бу ҳол ташқарида ётиб юришингиз учун катта сабаб бўлолмайдир. Чунки мен фақат шунинг учун сиздан ўпкаламайман, — деди ва кўзини тўлдириб Отабекка қаради. — Менга сизнинг мезо-жингиз керак эмас... Ўзингиз!.. — деди ва йиғлаб ёлборган ҳолда Отабекининг қучоғига ўзини ташлади... Отабек Зайнабнинг шу қадар юрак дарди борлигини биринчи марта билар эди. Бечора Зайнаб — жонсиз ҳайкални ўпиб қучоқлар ва ёлборар эди» (314-бет).

Жавобсиз севги аламида қоврилган, аёллик шаъни таҳқирланган қалбнинг бундай фарёдини эшитиб бу шўрлик келиннинг кўзини тўлдириб Отабекка қараб туришини, йиғлаб-ёлвориб севмаган одам қучоғига ўзини ташлашини, «жонсиз ҳайкал»ни ўпиб, қучоқлаши ва ёлборишини кузатиб туриб китобхон ўзини қўярга жой тополмай қолади. Реалист ёзувчининг санъаткорлиги, инсон руҳиятининг муҳандис экани мана шундай тигиз, гложевиз вазиятлар, руҳий ҳолатларнинг шу тарздаги беқисс тиниқ, таъсирчан ифодасида айниқса ёрқин намоён бўлади.

Реалист ёзувчи инсонни тушунишга ҳаракат қилар экан, инсон шахси, табиатидаги ўзига хослик, туғма табиий ботиний хусусиятларни таъкидлаш баробарида, ундаги ижобий ёки салбий хусусиятларнинг юзага чиқишида, ҳаракатга келишида ташқи омилларнинг — муҳит, шароитнинг таъсирини ҳам кенг тадқиқ ва таҳлил этади. Боя кўриб ўтганимиздек, ташқи муҳит таъсирида Ўзбек оғимдек ўжар аёл ҳам ўзгаради; кундошлик муҳитида бўш-баёв, муте Зайнаб секин аста «ҳақи»ни таниб қасоскорга айлана боради, Кумушдек беозор, фаришта аёлда ҳам «бир қизғончиқлик» ҳисси уйғонади, Зайнабга рашк қилади, Отабекка терс гаплар айтади; қатъиятли Отабек эса ҳам Кумуш, ҳам Зайнаб кўнглини оламан деб кўнгил раъйига зид иш тутадн, муроса-созлик йўлига тушади... Романда галати бир диалектик жараёни кузатамиз; нобон вазият нокомил одамларнинг номақбул хатти-ҳаракатлари туфайли вужудга келади, нобон вазият ёмон одамларни қутиртиради, умуман яхши, беозор одамлар танидаги мудраб ётган шайтонни

уйғотади. Шайтоний майллар эса гоҳо қутириб уни гуноҳ ишларга ундайди. Зайнаб мисолида биз бунга тўла ишонч ҳосил қиламиз.

Бўш-баёв Зайнаб жавобсиз севги аламлари гирдобда қундошлик балоси муҳитида Қумушга инсбатан ёвга айлана борган бўлса ҳам, у ҳали қотиллик қилиш даражасига етмаган эди. Эҳтимол, эгачиси Хушрўй унинг кўзини очмаганида, ўзига-ўзлигини англатмаганида бир умр ёнди-бидилар ичида Қумуш билан муро-са қилиб ўтаверган бўлармиди. Демак, Зайнаб кўнглига ғулғилла солган Хушрўй ҳам муайян даражада Қумуш ҳалокатига сабабчи. Бироқ ёзувчи бу аёлни ҳеч қасрда ошкора қораламайди, аксинча ҳалис туриб унинг синглиси Зайнабдан кескин фарқ қиладиган сажия-характерини таърифлайди, ички ва ташқи қиёфасини чизади, энг муҳими, унинг ўзига хос ҳаёт, яшаш фалсафасини очади.

Биз ўзбек аёллари ўтмишда ёппасига забун, ожиза-нотавон, итоткор-муте, ҳақсиз-ҳуқуқсиз, «ичкари»нинг қули бўлган деб одатланганмиз. Қодирий «Ўтган кунлар»да, шунингдек, бошқа асарларда ўтмишдаги айни шундай аёллар образини яратиб билан баробар, шу қарашга эид, тамомла бошқа тиндаги аёллар — ўзлигини, ўз ҳақ-ҳуқуқини таниган, ўзлигини тўла намоён эта оладиган аёлларимиз образини ҳам берган. Йўқ, улар эртак ва достонлардаги эрлар билан баробар турадиган шижоатли, курашчи афсонавий романтик қаҳрамонлар эмас, реал миллий муҳит, шароит доирасида ўзлигини намоён қила оладиган ўта табиий, жонли реалистик образлардир. Романдаги эрига ўткир, мағрур Ўзбек ойим каби шаддод Хушрўй образи ҳам адабиётимизда ноёб ҳодиса. Хушрўй ҳам ўзининг реалистик кучи жиҳатидан Ўзбек ойим образидан асло қолишмайди.

Худди Ўзбек ойим образи талқинида бўлгани каби ёзувчи дастлаб Хушрўйнинг фавқулодда сажия-характери, тўғма ботиний хусусиятларини батафсил таъриф-тавсиф этади. Хушрўй болалигиданоқ шаддот, айтганини қилдирадиган бўлиб ўсган. Ота-онаси ҳам, танти акаси ҳам унинг раъйини олмай бирор иш қилолмайдилар. Унинг эрга тегиши ҳам ўзига ўхшаш фавқулодда бўлган; бошда келган совчиларни қувиб хайдайди, сўнг ота-она раъйига қараб эмас, ўз хоҳиши бўйича бўлғувин куёв билан олдиндан тил бириктириб эрга чиқади. У ҳам синглиси Зайнаб каби биллиб туриб хотин усти-

га эрга теккан. Аммо у Зайнаб каби «писмиқ» эмас, у чодирдан чиқмасданоқ кундошига кесатиқ билан ҳужум бошлайди, сўнг устига сапчийди, кундошини сочилиб юлиб бўғиб уриш одатини чиқаради. Ниҳоят, кундоши бу таҳқиру тақибларга чидамай эридан талоқ сўрайди, эри Нусратбек нонлож унга жавобини беришга мажбур бўлади. Хушрўй дағдағаси туфайли жабрдийда хотин икки боласини ҳам ўзи билан олиб кетади. Шу тариқа Хушрўй уч ой ичида томир ёйиб қолган бир онлани илдизи билан юлқиб ташлаб тинчийди.

Хушрўйга дуч келган эрининг аҳволи маълум: Нусратбек кўчага чиққанида беклик даъвосини қилиб, уйга кирганида Хушрўйбекка муте. Хушрўй онлада ҳамма нарсага эришса-да, бир қалтис масалада тили қиснқ — турмуш қурганига етти-саккиз йил бўлса ҳам фарзанд кўргани йўқ. Аммо бу масалада ҳам у мушкулотнинг чорасини топиб қўйган. Нусратбек бир гал секингина кесатиқ аралаш шу ҳақда сўз очганида Хушрўй қатъий қилиб: «Боласиз киши дунёда туролмайдиган бўлса, бир оз заҳарни бошлаб сизга бераман, ундан кейин ўзим сйман!»— дейди. Шунда Нусратбекнинг дами ичига тушиб кетади ва бу ҳақда иккинчи гапирмайдиган бўлади.

Хуллас, Хушрўй ҳар жиҳатдан фаол, ўзлигини таниган, ўз ҳақ-ҳуқуқи, шаъни, бахти учун кураша оладиган, муҳитга фаол таъсир кўрсата биладиган курашчи қаҳрамон. Шунга қарамай, негадир, бир вақтлар Қодирий ижодидан, «Ўтган кунлар»дан социалистик реализм белгиларини қидирган адабиётшуносларнинг бирортаси ҳам (жумладан мен ҳам) бу «характерли факт»дан фойдаланмаганлар. Бунинг сабаби шундаки, гарчи Хушрўй фаолликда сиртдан қараганда социалистик реализм талабларига жавоб берса ҳам, у моҳият эътибори билан, барибир бу метод қоллигига сиймайди, у гўё ўша кезлари социалистик реализм адабиётида яратилган ва яратилажак фаол қаҳрамонларга пародия каби туюлади; Хушрўйнинг фаоллигини муаллиф ҳар донм ҳам хушламагани, бундай фаоллик, шаддотлик замирида қандайдир истехзо, пичинг ётганлигини пайқаш унчалик қийин эмас. Айниқса Хушрўйнинг синглиси Зайнаб билан суҳбатида Хушрўй фалсафаси талқинида бу нарса ёрқин аён бўлади.

Хушрўй — Зайнаб суҳбати фақат икки хил табиатли опа-сингиларнинг дил розлари бўлиб қолмай, бу ҳаёт, оилавий турмуш, аёлнинг ҳаётдаги мавқен ҳақидаги

икки хил қараш, икки хил фалсафанинг бадий талқинидир. Бугина эмас, ёзувчи икки қутбининг мусоҳабаси орқали икки хил қараш, фалсафанинг икки драмасини, эйдиятларини очади, муштипар Зайнаб кўзи билан шаддот Хушрўйнинг ўзи ҳазм қилолмайдиган фалсафасига баҳо беради, шаддот Хушрўй нигоҳи орқали эса «писмик» Зайнабнинг мутелик қарашлари таҳлил этилади. Одатдагидек эгачи-сингил орасидаги баҳс жуда табий бошланади. Нусратбекнинг бурнидан ип ўтказиб олган Хушрўй арзимас баҳона билан эридан енгилгина шикоят қилади. Тўлиб турган Зайнаб «поччамдан болишингиз яхши эмас, сизнинг ҳам бошингизга меннинг кунимни солса нима қилар эдингиз!» дея ҳасратини бошлайди. Гап-гапга уланади. «Мен ҳам Зайнаб бўлсам, албатта солар эди... Менга қолса ҳар ким ўз нафсига яхшилик ёки ёмонликни ўзи ҳозирлайди!» Шу тариқа Хушрўй ҳодисага фалсафий тус беради.

Таомилларга зид исёнкорона бу гаплардан Зайнаб чўчиб кетади, «Тавба, денг, опа!» дея натижа қилади. Хушрўй эса яна ҳам кескироқ оҳангда дейди: «Мен шу чоққача... бандасига бош эгишни ва бандаси олдида тавба қилишни ор билдим ва шу орланишим орқасида ҳар кимнинг устида юрдим...» Зайнаб фожиясининг туб сабабини у шундай тушунади: «Сенинг тишчилигингни ҳеч ким қуритган эмас, Зайнаб! Ҳамма жабрини ўзинг ўзингга қилипсан!» Соддадил Зайнабнинг «дунёда ким ўзига жабрин хоҳлайди?» саволига Хушрўй лўнда қилиб: «Сен ва сенга ўхшаганлар!» дея жавоб қилади. Сўнг Хушрўй Зайнаб қисмати шарҳига ўтади. Хушрўй ўз шарҳлари билан соддадил Зайнаб ҳаёти, бор бисоти-ни бамисоли тиниқ ойнага солиб ўзига кўрсатади. Ма-на ўша шарҳ:

«...Сенинг эр қилишда тариқча ихтиёринг ва ризолигинг йўқ эди. Эҳтимолки ихтиёр нима, орзу нима ўзинг ҳам пайқамас эдинг. Балки ихтиёр ва орзуларинг ҳам бўлгандир, бироқ уни ҳеч ким майдонда кўрмас эди. Шунинг учун тизгиннинг ойинг билан дадангинг қўлида, бошқача айтганда, уларнинг туяга ортган юки, кимга сотса, қаерга жўнатса ихтиёрсиз эдинг... Ёдингда борми, никоҳ куним мен кулиб, чақчақлаб аравага миндим, сен бўлсанг уйдан йиғлаб чиқдинг ва эринг-никига йиғлаб бординг... Яхши, эринг сенга ёқди, аммо эринг фақат сенга ёққан билан иш битмаслигини яна хотирингга келтирмадинг. Эринг сени ташлаб қўйди, сен чурқ этмадинг, истиқболнинг тўғрисида ўйламадинг...

Фақат галвир сувдан кўтарилгандан сўнггина, сен ўзингни ҳар тарафга ташлай бошладинг... Лекин энди бир минг тоблансанг ҳам натижа ўзингнинг феълингча битта: сенинг учун ҳар кун бир ўлим» (367—368-бетлар).

Рад этиши мумкин бўлмаган бу ҳақиқатлар қарши-сида Зайнаб кўз ёши тўкишдан бошқасига ярамайди. Хушрўй эса бундан ранжийди. Йинги билан иш битмас-лигини, ўзи йиғлашини билмаслигини, кишилар илож-сизликдан йиғлаганда кулгиси қисташини айтади. «Сенинг ўринигда бўлсам, биласанми, нима қилар эдим, Зайнаб... дунёсини ост-уст қилар эдим, бир томчи ёшм-ни юз томчи заҳар билан кўшиб ташлар эдим!» — ана унинг иродаси, ҳаёт фалсафаси! Демак, Хушрўй хо-ҳиш-иродаси йўлидан ҳеч нарсадан қайтмайди. Шу гап-ларни айтаятганда ёзувчи Хушрўйнинг юзида «золимо-на бир истеҳзо» пайдо бўлганлигини, буни Зайнаб ҳам пайқаганлигини эслатиб ўтади.

Гап ғоят поэтик муаммо — яқин одамларнинг билиб-билмай яқин кишиенга жабр қилаётгани хусусига кўч-ганда Хушрўй фалсафасининг асли моҳияти, яъни энди-лияти янада равшан кўрилади. «Душман ўзи нима де-ган сўз» — деди. — Мен сенга боя ҳам айтдим: киши-нинг дунёда дўсти йўқ, магар нафенга ўзи дўст; киши-нинг дунёда душмани йўқ, магар нафенга ўзи душман! Масалан сен ўзинг отанга, онанга дўстим, деб ишон-динг, аммо улардан нима яхшилик кўрдинг? Букуи уларнинг «сабр қил, болам» деб берган кенгашлари сенинг яранга малҳам бўларми? Албатта бўлмас. Бош-даёқ эринг сенга қарамай кўйди, аммо сен қайини онан-гининг ваъласига ва тағин алланарсаларига ишондинг... Ўзинг ўйла, болани она тугадир, лекин унга муҳаббат-ни ҳам она тугиб берадими? Албатта бу мумкин эмас. Сен бечора шунга ҳам ишондинг. Энди гап нима? Отанг сенга сабр едирадир, қайини онанг бўлса кундошинг дуосида... сен бўлсанг йиғи қучоғида...» (358—359-бет-лар).

Қисқаси, бошда инсоннинг ўзлигини англашга, ўз бахти, шаъни учун кўрашга чорлаш бўлиб туюлган қа-раш замирида бора-бора қандайдир худбинлик майли ҳам борлиги маълум бўлади. Хушрўй тажрибаси, фал-сафаси, маслаҳатидан келиб чиқадиган сабоқ шуки, ҳаёт шафқатсизлигига фақат шафқатсиз бўлган одам-гина бу дунёда яшай олади; инсонга ҳеч ким, ҳатто яқин кишилари, ота-оналари ҳам дўст эмас, шундай.

экан инсон фақат ўзини, ўз тирикчилиги, ўз бахтини ўйлаш даркор. Хушрўй ўз шахсий бахти йўлида дунёни ост-уст қилишга ҳам тайёр; ахир у ўзгалар бахти ҳисобига бахтга эришадн, томир ёйган бир онлани илдин билан юлқиб ташлаб унинг вайронаси устида макон қурадн, муштипар кундошнинг кўз ёшлари, норасида гўдакларнинг чирқиллаши уни мутлақо қийнамайдн. Шу хил вайрона устида тикланган онлани ҳақиқий онла, шафқатсизликлар эвазига топилган бахтни чиннакам бахт деб бўладими?!

Биз Зайнабга ҳам, Кумушга ҳам, Отабекка ҳам осон тутолмаймиз, ота-она орзу-ҳаваси туфайли уларнинг ҳаёти чигаллашиб, бахти хазон бўлаётганини кўриб, ҳис этиб турамыз, бунинг учун беҳад ачинамыз, ўкинамыз. Айни пайтда Хушрўйнинг исёнкорона хатти-ҳаракатлари, фалсафасини ҳам тўла оқлай олмаймыз. Бу йўл билан ҳам инсон боласи тўла бахтга эриша олмаслигига имон келтирамыз.

Такрор айтаман: Қодирий реализмининг кучи аввало ана шунда, ҳаётни, одамлар турмуши, тақдирн, табиати, улар амал қиладиган ақида-фалсафани бор ҳолича бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан ҳолисона кўрсата олганида. Табиийки, бундай ноёб асарда тасвир ва талқинлар сержило бўлади. Даврлар ўтган сари асардаги маъно қатламлари очила боради, ҳар бир киши ундан янгидан-янгн маънолар топаверади.

«ОРТТИРМАЙ ВА КАМИТМАЙ...»

(«Меҳробдан чаён» романининг тасвир принципили ҳақида)

Узоқ давр Абдулла Қодирий ижоди устидаги баҳс-мунозаралар асосан «Ўтган кунлар» теварагида борди. Сўнгги йилларга келиб адабнинг иккинчи буюк романи «Меҳробдан чаён» хусусида ҳам хилма-хил фикр-мулоҳазалар билдирила бошланди. А. Расуловнинг «Шарқ юлдузи»да (1989, № 7) босилган «Романининг машаққатли йўли», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да биринчи-кетини чиққан И. Гафуровнинг «Раъно ва Хайём» (1989 йил 13 октябр), А. Раҳимовнинг «Солнх махдумда нима гуноҳ?» (1990 йил 3 август), М. Қаршибоевнинг «Солнх махдум фаринштами?» (1990 йил 2 ноябр), Ю. Шоназаровнинг «Яна Солнх махдум ҳақида» (1991 йил 25 январ), нўхоят сал олдинроқ ёзувчи Х. Султоновнинг «Шонрона, дарвешона бир маъно» (1990 йил 1 июн) мақолалари «Меҳробдан чаён» ҳақидаги кўп йиллардан буён шаклланган, «хрестоматик» тусга кирган қарашларини бир қадар ўзгартирди, бундай чиқишларда романга, романдаги образлар, бадний талқинларга янги томондан ёндашишга уринишлар бўлди.

Биламиз, Ойбек 1936 йили ёзган «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» тадқиқотида илк бор «Меҳробдан чаён» ёзувчи дунёқараши ва тарихни тасвирлаши жиҳатидан бир босқич баландга кўтарилганини кўрсатади, деб ёзган эди (Асарлар. 10 томлик, 9-том, 284-бет). И. Султонов «Абдулла Қодирий» асарида (1962 йил) бу фикрни давом эттириб «Меҳробдан чаён» романи «Абдулла Қодирий дунёқараши ва ижодида сезиларли эволюция майдонга келганлиги»нинг самараси эканини таъкидлайди ва бу фикрни кенг шарҳлайди. «Абдулла Қодирий ўз олдида «икки синф курашини тасвир қилиш» вазифасини қўйиш билан тарихга марксча-ленинча қарашига интилганини кўрсатади,— деб ёзган олим.— Бу эса «Ўтган кунлар» ёзилган даврга нисбатан ёзувчи дунёқарашида ижобий эволюция юз берганидан биринчи-

чи далолатдир». Олимнинг фикрича, романнависнинг ғоявий етуклиги ва тарихни чуқурроқ тушуна бошлаганини бу асарнинг «бош қаҳрамонини танлаишида» ҳам кўриш мумкин: бу гал романнавис асарга бош қаҳрамон қилиб халқ ичидан чиққан камбағал боласи, етим Анварни олади. Тадқиқот муаллифи «Меҳробдан чаён»ни ҳар жиҳатдан «Ўтган кунлар»дан устун қўйишга тиришади: «Анвар Отабекдаги синфий чекланганлик иллатидан ҳоли»; «бош қаҳрамонни тўғри танлаш билан автор XIX асрдаги синфий курашнинг ўткирлигини, ўша замоннинг илғор ғояларини ва бу ғояларни ташувчи прогрессив кишиларни «Ўтган кунлар»дагига нисбатан тўғрироқ, тўлароқ ва эркинроқ тасвирлаб беришга» мўяссар бўлган: «Феодализмни фош этиш «Меҳробдан чаён»да «Ўтган кунлар»га нисбатан изчилроқ, чуқурроқ, ҳаққонийроқ»; «Ўтган кунлар»да Худоёрхонни ҳукмрон сифатида қоралаш йўқ», «Меҳробдан чаён»да эса Худоёрхон «феодал иерархиянинг чўққисинда турган ва бутун адолатсиз тузумни ўзида мужассамлантирган тарихий шахс» сифатида тасвир этилади; Қодирий «Ўтган кунлар»да жамият ҳаётида руҳонийлар ўйнаган ролга тўхтамай ўтган; «Меҳробдан чаён»да эса феодал тузумнинг идеологлари ва тиргаклари бўлган руҳонийлар шафқатсиз фош этилади; романининг «Меҳробдан чаён» деб аталишида ҳам бу асарнинг асосий ғоявий вазифаларидан бири — мусулмон руҳонийларининг реакцион ролини фош этиш экани кўриниб туради — олим даъво қилган «Меҳробдан чаён»нинг «Ўтган кунлар»дан устунлигини тасдиқлайдиган омиллар ана шулар. (Н. Султон. Асарлар, тўрт томлик. 2-том, 377—386-бетлар.)

Сир эмас, «Меҳробдан чаён» романида «Ўтган кунлар»га нисбатан тасвир принциплари жиҳатидан бир талай ўзгаришлар бор, бироқ бу ўзгаришларнинг барчаси ижобий характерга эгами? «Меҳробдан чаён»да ёзувчи дунёқараши ва тарихни тасвирлаш жиҳатидан ҳақиқатан ҳам бир босқич «баландга кўтарилган»ми? Адибдаги масалаларга маркеча-ленинча ёндашишга интилиш унинг дунёқарашидаги «ижобий эволюция»ми? Бир вақтлар қувонч билан қайд этилган бундай «ижобий ўзгаришлар»нинг кўпи эндиликда бошқача талқин этилмоқда, булар буюк санъаткор шахси ва қарашига 20-йиллар иккинчи ярмидаги муҳит, шароит — тоталитар система мафкураси, адабиёт соҳасида юргизилаётган бир ёқлама сиёсатнинг салбий таъсири — оқибати

сифатида баҳолашмоқда. Ёзувчи галдаги романида «Ўтган кунлар»даги реалистик принциплардан муайян даражада чекнингалиги, ҳолис, объектив тасвир ўринга гоҳо тарафкашлик йўлини тутганлиги, «Ўтган кунлар» романида Қодирий бадий эстетик концепциясида эркинлик устун бўлганлиги, «Меҳробдан чаён»да эса совет адабиётшунослиги ва танқидчилиги талабларига маълум даражада мослашш, тасвирда қисилган ҳолатлар учраш очик айтиляпти. Шунингдек, «Яна Солиҳ маҳдум ҳақида?», «Солиҳ маҳдумда нима гуноҳ?» мақолалари муаллифлари «Меҳробдан чаён»даги айрим ҳолатларни, чунончи адибнинг роман сўз бошисидаги ўз гоявий позициясига оид сўзларини, айрим ҳодисалар, персонажлар талқинидаги бир ёқламалик, тарафкашлик унсурларини эҳтиёт чораси, ўзига турли хуружлар бўлиши мумкинлигининг олдини олиш деб тахмин этмоқдалар.

Бундай тахмин, мулоҳазаларда муайян асос бор. Бироқ, «Меҳробдан чаён»нинг янгича талқинларида, романига оид баҳс-мунозараларда қатор чалкашлик, бир ёқламаликлар ҳам кўзга ташланмоқда. Ҳамкасабаларимиз бир вақтлар йўл қўйилган хатоларни тузатмоқчи, асарга соф гоявий-мафкуравий мақсадлардан келиб чиқиб ёндашиш принципларини инкор этмоқчи бўладилару, ўзлари ҳам беихтиёр, бошқачароқ кўринишда яна ўша эски андазаларга тушиб қолаётганликларини сезмайдилар. Чунончи, «Солиҳ маҳдумда нима айб?» мақоласи муаллифи «Меҳробдан чаён» романидаги Солиҳ маҳдум образи талқинида шу кунги «қайта қуриш», «демократия» талабларидан келиб чиқиб ҳар боб билан уни «реабилитация қилиш», «инжобий образ» тарзида кўрсатишга тиришади. «Солиҳ маҳдум фариштами?» мақоласи автори эса ислом ақидаларини, ахлоқини, шарият қоидаларига таяниб нуқул уни қоралаш, «салбий қаҳрамон» қилиб кўрсатиш пайида бўлади. Кўриниб турибдики, адабий танқид ҳали ҳам соф мафкуравий тарафкашлик майлларидан бутунлай халос бўлмагани йўқ.

Гарчи «Меҳробдан чаён»да давр зугуми, таъсири муайян даражада сезилса-да, гоҳо адибда тарафкашлик майллари кўринса-да, борингки ёзувчи эҳтиёт чоралари сифатида баъзи тадбирларни кўрган, замонага мос гапларни айтган бўлса-да, аслида амалда моҳият эътибори билан реализм позициясида турган, тарихий ҳақиқатни мумкин қадар ҳаққоний ифодалашга тириш-

ган. Эҳтиёт чораси сифатида айтилган айрим гаплар, талқинлар билан баробар адиб ўзининг бош эстетик принципини қайта-қайта таъкидлайди, асар қаҳрамонларини «ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича» олишга тиришганлигини, чунончи маҳдум образи талқинида «унинг шахсига хиёнат ва бўҳтон қилишдан сақланиб, яъни орттирмай ва камитмай ўқувчига тақдим» этишга интиланлигини эслатади. «Шу ергача бир неча саҳифаларини маҳдумнинг таърифи билан тўлдирдик, эҳтимолки, домланинг гийбатини ҳам қилдик ва қилармиз,— дейди адиб ва ўзига таскин берish мақсадида давом этади.— Лекин шунисидан хотиржаммизки, йўқни йўндирмадик, маҳдумнинг шаънида бор гапларининггина ёздик ва ёзамиз» («Меҳробдан чаён», 1974, 15-бет).

Романга аввало худди ўша ёзувчи танлаган бадний тасвир йўсини — тарихий ҳақиқатни, шахсларни «орттирмай ва камитмай», «ўз ҳолича кўрсатиш», «йўқни йўндирмай», «бор гапларининггина ёзиш» принциpidан келиб чиқиб ёндашиш, адибнинг шу бадний ақидаси асарда қанчалик намоён бўлганлигини аниқлаш, бизнингча, танқидчиликнинг асосий вазифасидир. Шунингдек, ушкан адибларнинг галдаги асарини таҳлил ва тадқиқ этаётганда унга нуқул аввалги шоҳ асарни мезонлари билан ёндашиш ҳам ўринли эмас, ҳаққонийлик даражаси, бадний тасвир кучи қандай бўлишидан қатъий назар, ҳар бир истеъдодли асар ўзича бир мустақил дунё, у ўз ички қонуниятларига, ўзининг кучли ва оғир жиҳатларига эга. Буни асло назардан соқит этмаслик даркор. Агар биз нуқул «Ўтган кунлар» мезонларидан келиб чиқиб «Меҳробдан чаён»га баҳо берадиган бўлсак, табиийки, бу асар йўққа чиқиши, аксинча «Меҳробдан чаён»да мавжуд хусусиятларни «Ўтган кунлар»дан қидирадиган бўлсак, бу шоҳ асар чинга келмакчи турган гап.

Танқидчиликда таъкидланганидек, «Меҳробдан чаён»да Худоёрхон «феодал иерархиянинг чуққисили турган ва бутун адолатсиз тузумни ўзида мужассамлаштирган тарихий шахс» сифатида тасвир этилган, фони қилинган экан, «Ўтган кунлар»да Худоёрхонни ҳукмрон сифатида қоралаш йўқ, деб койинини асоссиз экани ўз-ўзидан равшан. «Ўтган кунлар»да Худоёрхон ҳукмрон сифатида қоралаш йўқлиги асарнинг камчилиги эмас, бу адибнинг вазифасига кирмайди: шунингдек, «Меҳробдан чаён»да Худоёрхонни кескин фош

этиш, қоралаш ҳам асло бу асарнинг «Ўтган кунлар»-дан устунлигини кўрсатадиган аломат эмас. «Ўтган кунлар»да биз Худоёрни эпизодлик тарзда биринчи бор тахтга келган болалик пайтида учратамиз. У ҳали ҳукмдор сифатида ўзини тўла намоён этгани йўқ. «Меҳробдан чаён»да эса у ўз ҳукмронлигининг чўққисиди, қолаверса асардаги тўқнашувларнинг марказида намоён бўлади. Бинобарин бу ерда Худоёрхонни ҳукмрон сифатида тўлароқ кўрсатиш имконияти очилади. Энг муҳими, «феодал перархиянинг чўққисиди турган ва бутун адолатсиз тузумни ўзида мужассамлаштирган тарихий шахс образиди кескин қоралаш, фош этиш билан баробар уни ўз ҳолича, йўқни йўндирмай, бор гапларни ёзишга уриниш ҳам мавжуд. Адабиётшуносликда, негандир ҳозирга қадар Худоёрхон талқинидаги маъна шу жиҳатлар эътибордан четда қилиб келаётган.

Модомики сўз Худоёрхон устида бораётган экан, гапини одатдагидек романдаги бош қаҳрамонлар — Анвар, Раъно, Солиҳ махдумдан эмас, Худоёрхон образи талқинидан бошлай қолайлик. Худоёрхон образи талқинига киришишдан олдин икки оғиз адибнинг инсон шахси ва жамият, шароит муносабатига оид қарашлари, эстетик принциплари ҳақида гапириб ўтсак. Ёзувчи инсонни тушунишда аввало унинг Оилоҳ низоми этган табиий, тугма хусусиятларига эътибор беради. Шу билан баробар кўпчиликлари буюк реалистлар каби жамият, муҳит-шароитнинг инсон шахсига таъсири жуда кучли эканини ҳаммаша назарда тутди. Унингча, жамият бир касал билан оғриқли, унинг ҳар бир табақа ёки синфига, яна тўғриси, фардига шу касал сироят қилмай қўймайди. («Меҳробдан чаён», 64-бет.)

Асарда талқин қилинишича, Худоёр ўзи ҳукмронлик қилган жамиятнинг жамини касалликлари билан оғриган маънавий хаста шахс. Аммо у нуқул касаллигу иллатлар қурамасидан иборат эмас. Ўшандай одамнинг табиятида, фаолиятида ҳам гоҳо мусбат жиҳатлар учрайди. Аммо унинг ҳар бир адолатли тadbирлари, хайрли ишлари ўзи бошқарган муҳит муҳит қаршичилигига дуч келиб, хайрли тadbирлар ташвишу мусибатлар ичидида кечадими ёки улар тескари оқибатларга олиб келади.

Романда келтирилган Худоёр ҳақидаги илк маълумотни эсланг. Бир вақтлар Худоёр «одил подшоҳ бўлмоқ инъида» учта мирзони — иссофли, динсатли, адолатпарвар кишиларни махфий равишда вилоятларга жўнатиб, уларга: «Золим бекларим, порахўр қози ва

бошқа амалдорларим бўлса, менга биллиб берингиз, мен уларнинг жазоларини бераман», деб буюради. Мирзолар вилоят туманларида неча вақт махфий кезиб мансабдорларни текшириб чиқадилар. Уларнинг аниқлашича, маъмурларнинг қарийб тўқсон фонзи зolim ва порахўр бўлиб чиқади. Хон бу ҳолга ҳайрон бўлиб, ўрдадаги яқин одамларига бу сирни очади. Улар бояги мирзоларнинг рақиблари бўлиб хонга иғво қиладилар, «Мирзолар ўзларига пора берувчиларни яхши кўрсатиб, бермовчиларни ёмон кўрсатадилар. Йўқса сизнинг овозини адолатингизда шунчалик ёмонлар бўладиларми? Бу кўрнамаклар нафс сўзига кириб, жанобингизнинг аксар содиқ қулларингизни сиздан юз ўгиришларига ва салтанатингизга раҳна солишга сабабчи бўлмаслилар» дея хон кўнглига ғулғула соладилар. «Одил подшоҳ» бу иғвога лаққа учиб мазкур уч мирзонинг қулоқ ва бурунларини кесиб, ўзларини ўрдадан ҳайдашга ва улар кўрсатган ўн фонз яхши кишиларни ҳам шидан олишга буюради... Адолатсиз жамиятда «адолатли сиёсат»нинг, адолат қиламан деган кишиларнинг ҳоли, қисмати шу!

Роман муаллифи Худоёрнинг учинчи маротаба тахтга чиқиб саккиз йил эркин нафас олиб Фарғона устида ўзи тилаганча қамчи ўйнатган ва зулм тигини камбағаллар қони билан сарбаст бўяган сўнгги даврини қаламга олар экан. беихтиёр у амалга оширган хайрли ишларни, тadbирларни ҳам санаб ўтади: Хон Қўқонда янги раста; карвон сарой, пахта сарой ва капионлар қурдиради; шаҳарнинг Урганч мавзuida машҳур Оқсаройни солдиради, узоқ жойдан ариқ қаздириб келиб Оқсарой атрофини суғортиради, «Богн Эрам» ясатади; онаси Ҳоким ойимнинг васиятига мувофиқ «Ҳоким ойим мадрасаси» деб аталган машҳур мадрасани, Амир Умархон тарафидан асос қўйилган янги ўрдани битиртиради; «Улуғ наҳр» ёки «Хон ариқ» деб ном олган машҳур ариқни қазитади, «Мадрасан олний»ни, «Даҳман шоҳон»ни ва бошқа бир қанча бино, ишоатларни барпо қилдиради...

Адиб хон амалга оширган бу тadbирларни бирма-бир қаламга олар экан, хоннинг гарчи зулм билан бўлса ҳам солган мадрасаларига, қаздирган ариқларига таҳсин қилувчи — «zolim бўлса ҳам маъмуриятпарвар экан!» дегувчи баъзи бировлар топилиб қолишнинг назарда тутиб, бир чеккаси, танқидчилар айтгандай, эҳтиёт чораси тарзида, иккинчи томондан, бу тadbирлар-

нинг асл моҳиятига урғу бериш мақсадида хонни маъмуриятпарвар қилган омиллар устида тўхталиб ёзадн:

«Хон икки мартаба тахтдан ҳайдалиб, анчагина тажриба орттирган, учинчи мартаба тахтга ўтириши маданиятлик рус истибдодининг Тошкентни олиб Хўжандга қўл узатган саналарига тўғри келган эди. Бу кунги шаронт тажрибалик хонни бошқача сиёсат ушлашга мажбур этар эди. Ниҳоятда қаттиққўллик бўлиш, юқори табақа ҳисобланган уламони, ашрофни ўзига қаратиш лозим ва тахтга аждаҳо каби оғиз очиб келмоқда бўлган рус подшоҳига қарши ўз маданиятини қуриб, жавоб бериши керак эди. Шунинг учун меҳнаткашни раҳмсиз ишлатиб мадрасалар бино қилмоқда, ариқлар чиқармоқда, сарой ва расталар, қаландархона ва ўрдалар ёпмоқда эди».

Менингча, шу кичик бадний шарҳ-талқинда Худоёр шахсининг, фаолиятининг туб моҳияти жуда равшан, ҳаққоний очилган. Хон тахтни идора қилишда катта тажриба орттирган, даврига, шаронтга мос сиёсат юргизишга қодир, замонасини ҳис этишга қобил ҳукмдор. У имкон қадар эл-юрт тақдири учун энг даҳшатли хавф — «тахтга аждаҳо каби оғиз очиб келмоқда бўлган рус подшоҳига қарши» туради, бунинг учун ниҳоятда қаттиққўллик билан юқори табақа ҳисобланган уламони, ашрофни ўзига қаратиш сиёсатини олиб боради. Худоёрхон бош рақиб — рус империяси нисбатан маданиятли, тараққий этган мамлакат эканини яхши билади; хон яна шуни ҳам яхши биладикн, рус подшоҳи таҳдидига қуруқ дагдага, жангарилик билангина қарши туриш мумкин эмас, бу таҳдидга фақат ўз маданиятини қуриб жавоб бериши, рақибига юрт шоншавкатиини жонли кўрсатиш билангина бас келиши мумкин. Меҳнаткашни шафқатсиз ишлатиш эвазига амалга оширилган бунёдкорлик ишларидан мурод шу! Ёзувчи масаланинг шу томонига алоҳида урғу беради. Аммо гуманист адиб бу мақсад йўлида хоннинг «меҳнаткашни раҳмсиз ишлатишини», шафқатсизликларини асло кечиролмайдн, «бунда самимий ҳеч нарса йўқ» дейди. Айни пайтда реалист, ҳақиқатгўй адиб, барибир, Худоёр фаолиятига адолатли баҳо беради, унинг маъмуриятпарварлигини Туркистон хонларида сийрак кўрилган ҳол, деб атайди.

Буюк реалист кўп ўрнида нафрат, қаҳр-ғазаб билан қаламга олган зolim хоннинг бағри кенглигини, тантилигини ҳам мардона тан олади. Романдаги «Хон кўнгил

очмоқчи», «Қизиклар» деган бобларида Худоёр характерининг шу қирралари жуда ёрқин кўринади.

Ўрда боғи саҳни вазир, саркарда, қозикалон, шайхулисломлар, қозин-куззот, ранс ва шаҳарнинг зўр уламолари — мударрислар, аҳли тариқат эшонлари, ўрда ходимлари, қўрбоши ва даҳбошилар билан лиқ тўла. Даврага хон кириши билан дастлаб унга ҳамду сано бошланади, сўнг қизикчилар ўз ҳунарларини кўрсатишга тушади. Худоёрнинг энг яхши кўрган қизикчиси Зокир-гов бошдаёқ кулги билан хон ва ўрда аҳлининг фақиру ҳақирларга адолатсизлигини, зулмини кескин танқид қила бошлайди; хонни «хоним» деб шахсиятига тегадиган гап қилади, хонга арз қилишда янглишиб беғуноҳ осилиб кетилиши мумкинлигини эслатади. Хон ҳузурига келаётиб йўлда нимани ўйладинг, деган саволга ҳам ҳазил, ҳам чин аралаш «Хон ҳузурига бораётибман, деб ўлимни ўйладим, етим қолатурган болаларимни, мен ўлгандан сўнг эрга тегатурган янгангизни ўйладим!» дея ҳаммани кулдиради. Ранятини маътал қилмай тезроқ арзингни айт деган гапга: «Сизлар ҳар кун минглаб кишини ўрда тегида маътал қўйганларингизда мен бир нафас маътал қўйсам, хи, хи, хи...» дея фош этишини давом эттиради. Ниҳоят, қизикчи шериги дағдағига ўтганида хонга қарата ошкора: «Бунингизнинг дағдағаси сизникидан ҳам ўтадиган кўринади!» дейди.

Қизиклар сафни кенгаяди, қизикчилик авжига чиқади, хонни, ўрда аёнларини шу тариқа ҳазил аралаш савалаш давом этади. Яна хон шахсиятига тегиб ўтадиган гаплар айтилади, уни «лақма»га чиқарилади, хонга салом бериш маросими масхарабозликка айланади, даврада ўтирган аёнларнинг ҳаммаси «одамхўр» деб аталади, қизикчилардан бири «У ёгини сўрасанг, хонингга ҳам ишонмай қолдим!» дея кесатади. Сўнг шайхулислом Валихон тўрага муқаллид сажаси бошланади. Қизиклардан бири Валихон тўра қиёфасида ундаги мунофиқлик, маҳаллийчилик иллатини боплаб танқид қилади. Олтиариқлик талаба қиёфасидаги қизикчи подшоҳ янги бино қилдирган мадрасадан хужра сўраганда жой йўқ дейди. «Муллаларнинг орасига қўйсангиз ҳам бўлавуради менга... Биз қишлоқ одами, сиқилишсак ҳам ётавурамыз, тақсир!» дея тавозеъланганида, «Акуи хужраларимиз муллабаччаларминан беҳад тўлган, ҳолонки бир тариқ ҳам сиғмайди, биз дуруғ сўзламаймиз...» деб туриб олади. Оз фурсат ўтиб чустлик ҳамшаҳари хужра сўраб келганида, бу одам авлодини суруштириб,

бадавлат танишининг фарзанди эканини билгач, «ба ҳамин одам як хужра додангир!» дея хизматчисига буюради...

Мана шундай қалтис ҳазиллар пайти хон ҳам ўрда аёнларига қўшилиб қаҳ-қаҳ отиб кулади, ўзига, у бош бўлган ўрда аҳли шаънига айтилган истеҳзо, кескин танқид, танбех, истеҳзоларни сираям кўнглига қаттиқ олмайди... Бенихтёр ўйлаб қоласан киши. Золим Худоевхон замонда хон ва унинг аёнларини шу тариқа кескин танқид қилиш, масхаралаш, кўпчилик олдида дангал фош этиш, хато-камчиликларини юзига солиш мумкин экан, «адолатли», «эркин» совет замонда-чи?! Қодирийдек санъаткорнинг 1926 йили «Муштум»да босилган «Йиғинди гаплар» ҳажвиясида ўша кезлардаги жумҳурият масъул раҳбарлари ҳақида персонажлар тилидан айтилган беозоргина танқид, ҳазил-мutoйиба учун қанақа машмашалар, шов-шувлар, кўнгилсиз воқеалар юз берганини эслаш: Қодирийдек буюк сиймо масъул раҳбарларнинг обрўини тўкканликда айбланиб ҳибсга олиниш, шармандаларча тергов ўтказилиб, суд қилиниб адиб шаъни, оддий инсоний ҳуқуқлари паймол этилиш. Эҳтимол, қизиқчилар саҳнасини қаламга олганида муаллиф яқинигида ўз бошидан кечган ўша мудҳиш воқеаларни эслагандир, ўша золим хон дид-фаросатда, адолатда, бағри кенгликда, ҳазил кўтаришда «адолатли» совет тузуми арбобларига кўра устувроқ, инсофлироқ эканини писанда, ибрат қилиб кўрсатгандир.

Худоевхон фақат танқидга чидаш, ҳазил кўтариш бобида эмас, одамларга, истеъдодли шахсларга баҳо беришда ҳам гоҳо одиллик қилади. Ўрдадаги мирзолар орасида Анварни ўзгача истеъдодли йиғит эканини пайқаб етади. Маълумки Анвар девонда расмий мирзо бўлишининг учинчи йилида катта эътибор қозонади; айниқса туркий таҳрирда у мирзоларнинг барчасидан устун; чиройли услуби, осон таркиб ва ифодаси борлигини мирзолардан бошлаб сарой шонларин, сарой муфтиларин, бош мунший Мухаммад Ражаббек, қолаверса хонининг ўзи ҳам эътироф этади. Худоев муҳр босиш асноси ёзилган ёрлиқ ва помаларни ўқитиб эшитар, муншийларнинг араб ва форс сўзларин орқали тўқилган ярим туркий жумлаларига аксар вақт тушунмас, «Эналарнинг аранқа текканма!» деб мирзо, муфтиларни койир эди. Аммо Анварнинг ёзган ҳар бир жумласини мусиқа каби роҳатланиб, тушуниб тинглар ва «шу бо-

ла бариларнингдан ҳам ўқиғонроқ чиқар!» деб мирзоларнинг юрагига ўт ёқади. Бош мушйий Муҳаммад Ражаббек оламдан ўтгач, унинг ўрнига ҳеч иккиланмай Анварни, унинг келиб чиқишино фақир оила фарзанди, «чилласи чироқ кўрмаган» бир стим эканини ҳам суриштириб ўтирмай «мирзолар орасида ўбдон кўринган» ўша Анварни танлайди.

Хоннинг шу хил хислатларини тасдиқлайдиган яна баъзи далилларни келтириш мумкин: Раъно туфайли хон билан Анвар орасига ишфоқ тушиб, Анвар яширишиб юрган кезлари ўрдадаги галамислар қутқуси орқали Анварнинг яқин дўсти Султонали гаровга олинади, агар Анвар белгиланган муддатда ўрдага келмаса Султонали қатл этилиши овоза қилинади. Табйийки, Анвар ўз боши учун чин дўстининг дорга осилишини асло истамайди, ўрдага келади. Бу можароларда Султоналининг қўли борлиги хонга аён. У Анвар ва Султоналини биргаликда ўлимга маҳкум этиши мумкин эди. Шунда Анвар хонга Султоналининг гуноҳсизлигини айтади, қатъий тарзда ундан дўстини қутқаришни сўрайди, «сизда адолат борми, жаноб!» дея ҳайқиради. Қўрқиниб бу ҳайқирик Худоёрни инсофга келтиради, Султоналига қараб: «Сиз озода бўлдингиз!.. Девонга чиқиб ўз ишингизга қаранг!» деб буюради. Шундан кейин дўстлар маслаҳатига кўра Султонали ҳар эҳтимолга қарши яширинади, хон эса ўз сўзида туради, қайтадан уни йўқламайди, таъқиб остига олмайди. Асар хотимасида Қўқондан қочиб Тошкентда папоҳ топган Анвар Худоёрдан бир авфнома олиб Раъно билан Қўқонга қайтгани айтилади. Анварнинг Қўқонда ўлдирилганлиги ҳақидаги тахминлар ҳам инкор этилади, унинг ўлдирилмаганлиги, Худоёрдан сўнг анча йил яшаб ўз ажали билан ўлгани тўғрисида тахмин-маълумот келтирилади.

Яна бир характерли ҳолат: «мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиш»га қодир, ўнлаб хотинлар, канизларга эга хон хорлик ва муҳтожлик кунларида ёнида турган вафодор хотини Оғача ойимга содиқ қолади, уни беҳад қадрлайди, бу олижаноб, ақлли, тadbирли аёлга катта ҳуқуқ, имтиёзлар беради.

Романда Худоёрхон образининг шу хил мусбат томонларини, хайрли ишларини эслатишдан мақсад асло уни «реабилитация қилиш», «ижобий қаҳрамон» қилиб кўрсатиш эмас, бу ўта сунъий, бачкана, ғайриилмий иш бўлар эди. Аслида бу билан биз ёзувчининг бош ижодий принципига, реализмига хос хусусиятларни —

тарихни, тарихий шахсларни, ижтимоий кучларни орт-тирмай ва камитмай «ўз ҳолича» олиш, «бор гаплар-ни» ёзиш санъатини таъкидламоқчимиз ҳолос. Гарчи адиб роман сўз бошида «Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрхоннинг ўз хоҳиши йўли-да деҳқон оmmasи ва майда ҳунарманд-кочиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келувчиларга, тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши — романининг мав-зундир» деб белгиллаган, бу ниятини имкон қадар амал-га оширишга тиришган, Худоёрхонни аёвсиз фош этган бўлса-да, ҳақиқат ва адолат юзасидан унинг характери ҳамда фаолияти, хатти-ҳаракатларидаги юқорида эс-латилган муsbат жиҳатларни ҳам эътироф этган. Қо-дирий реализмининг, умуман реализмининг бебаҳо фа-зилати, куч-қудрати ана шунда, адиб ҳақиқатни ўз шах-сий майли, хоҳиш-истагидан баланд қўя билганида!

Энди «Меҳробдан чаён»даги «феодал тузумнинг идеологлари ва тиргаклари» бўлган мусулмон руҳоний-ларининг «реакцион родини фош этиш» масаласига ке-лайлик. Қодирий асар сўз бошида Худоёрхоннинг олиб борган сиёсати йўлидаги биринчи истифтоғхн уламолар бўлганини айтади, уларнинг ички-ташқи аҳ-воли, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битганлиги ва қолгани ҳам ифлослик пардаси ос-тида сезилмас даражага етганлигини роман мундари-жаси сийдирган қадар баён қилиш ниятида эканини ай-тади. Дарҳақиқат, асардаги ҳукмдорлар, хон образи сийгари қатор уламолар образлари ҳам жамият касали теккан кимсалар. Гарчи сўз бошида адиб уламолар ҳа-қида хийла кескин гап қилган бўлса-да, амалда улар-нинг барчасини ёппасига қоралаш, фош этиш йўлидан бормайди. Улар орасида инсофли, диёнатли кишилар ҳам борлигини асло унутмайди. Аввало марҳум бош мирзо Муҳаммад Ражаббек инсофли, адолатпарвар шахс бўлган, Анварнинг тарбиясида, унинг ўрдага ке-лишида, мартабаларга кўтарилишида бу одамнинг хиз-мати катта. Абдурахмон Бухоро мадрасасида ўқиб юр-ганида уни ифлос муҳитдан, шалтоқ ишлардан асраб қолиш учун жон куйдирган мударрис домлани эсланг. Демак, мадрасада шундай ҳушёр, пок, инсофли уламо-лар бор! Ўрдадаги ғаламислар гуруҳининг вакили Му-ҳаммад Нисоз домла Анвар учун энг қалтис дамда, хон билан юзма-юз тўқнашув пайтида уни ҳимоя қилиб юрак ютиб хондан: «Шу одобсизнинг гуноҳини менинг

учун кечсинлар»,— дейди. Руҳоний домлалар тоифасига мансуб Солиҳ махдум образи ўзгача бир олам. У ёғини сурштирсангиз, уламолар орасидан чиққан ғаламис, мунофиқ, тубан кимсаларга қарши турувчи Анвар билан Султонали аслида маърифатли зиёли кишилардир.

Шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, хоннинг биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар қитмирлик, ғаламислик, таъмагирлик касалига мубтало бўлсалар-да, ўз нафси, манфаати, мансаб-мартаба йўлида қабих ишларга қўл урсалар-да, ҳеч қаерда давлат, сиёсат ишларига аралашмайдилар, дин, исломни қурол қилиб гуноҳ ишларга фатво бермайдилар. Аксинча Солиҳ махдумнинг отаси бир вақтлар хонга ношаръий фатво беришда иштирок этгани учун оғир кўргиликларга мубтало бўлганлиги эслатиб ўтилади. Бинобарин асарда уламоларнинг, мусулмон руҳонийларининг, умуман ислом динининг «реакцион роли»ни фош этиш йўқи. Уламолар, руҳонийлар орасидаги тубан кимсаларни ёки уламолар характерига ҳос ожиз, зиддиятли жиҳатларни қаламга олиш — бу ёппасига динни қоралаш эмас-ку ахир!

Ойбекнинг роман камчилиги сифатида айтган «Хонлик феодал тўзлишни системасида диннинг реакцион роли, камбағал халқ оммасини эзиш учун ҳоким синфлар қўлида қуроллиги анча ёпиқ қолади. Абдулла Қодирий сатира тигини динга қарши эмас, фақат динни нотўғри англаган, динни ўз шахсий манфаати учун ишлатган, «ҳийлаи шаръий» ясамачиларига қарши қаратади» деган сўзлари аслида романининг камчиликлари эмас, балки асар муаллифининг уламоларга, руҳонийларга муносабатда тутган йўлининг ўзига ҳослигига тегишлидир. Дарҳақиқат, Қодирий романда таъқид, сатира тигини динга қарши эмас, диний ақидаларни, шарият қондаларини оёқ ости қилган ҳасадгўй, мунофиқ, беқарор кимсаларга қарши қаратган. Асар фабуласидаги асосий зиддият — Анварнинг бош мушвийликка кўтарилиши, ҳасадгўй кимсаларининг уни орадан кўтариш, мақсадидаги ҳийла-найранглари, ғаламисликлари, пинҳона олиб борган жанглари аслида шариятга хилоф ишлардир. Аламзада мирзолар Анвардан ўч олиш учун унинг севгилиси Раънони хонга рўпара қилган, Анвар билан Султоналини хонга тутиб беришда иштирок этган эканлар, бунақа қабих ишларни қилиш учун ислом руҳонийси, уламо бўлиш шарт эмас. Бунақа ғаламислар ҳамма динларда, қолаверса динсизлар орасида,

коммунист мансабдор эиёлилари даврасида ҳам истаганча топилади. Ёзувчи 1926 йилги ўз бошидан ўтган оғир кўргиликлар асосида бунга ишонч ҳосил қилган. Муқаддас даргоҳ — ҳақиқат, адолат жарчилари ва ҳимоячилари маскани саналмиш совет матбуоти ходимлари қалтис вазиятда ўз жонининг тиғинин, шахсий манфаатининг ўйлаб ҳақиқатдан юз ўгирдилар, ораларидаги энг истеъдодли, ҳақгўй, одил инсон Қодирийни ҳимоя қилишга ярамадилар, аксинча виждонига ҳилоф йўл тутдилар, кўра-била туриб оқин қора дедилар, адолат юзасидан юзсизларча Қодирийга туҳмат қилдилар. «Меҳробдан чаён» муаллифи муқаддас динимизга алоқадор уламолар орасидаги ҳасадгўй, тубан, бебурд кимсалар қилмишининг қаламга олаётганда кунин кеча ўз бошидан кечирган ҳодисалар, янги давр уламо-эиёлиларининг қиёфаси, замона муқаддас даргоҳидан чиққан чаёнлар кирдикори кўз олдида гавдаланиб тургани аён.

Реалистик асарда ҳам тарафкашлик руҳида битилган, фақат оқ ёки қора бўёқ билан чизилган лавҳалар, персонажлар бўлиши мумкин. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидаги Азизбек, Ҳомид, Жаппат каби «Меҳробдан чаён»даги Абдурахмон домла ҳам нуқул қора бўёқлар орқали гавдалантирилган персонаждир. Ёзувчи бу кимсага нисбатан қаҳр-газабининг ошқора тўкиб солади, унинг ифлос кечмишининг, тубан, шалтоқ ишларининг аёвсиз фош этади, уни «чаён», «калтакесак», «чувалчанг» деб ҳақоратлайди, бу одамга бағишланган сатифалар памфлет тусини олади. Йирик, кўп тармоқли,

асарда шундай тасвир йўна-
газабга дучор персонажлар ҳам
канини инкор этмаган ҳолда, ре-
алистик асардаги, тасвир маҳорати аввало инсон
шах-
сига то у ўта салбий моҳиятга эга бўлса ҳам,
хил-
омондан ҳолис ёндашишда, характерларини
мурак-
лиги, эиёлиятлари, манфий ва мусбат томон-
лари билан кўрсатишда эканини уқтирмоқчимиз.

Бу жиҳатдан айниқса романдаги Солиҳ маҳдум образи таҳсинга сазовор. Ҳатто «Меҳробдан чаён» ҳақида кўп танқидий фикрлар айтган Ойбек бу образ тасвирига келганда адибнинг маҳоратига тан беради, маҳдумнинг «тўла-тўкис характер, типиклик билан индивидуаллигини энг муваффақиятли бириктирган одам образи», «Маҳдум белгилли бир гуруҳнинг «хислатлари»ни ўзида порлоқ қабарлиқ гавдалантирган йиғинди реалистик образдир», у «асардаги ҳамма персонажлар орасида энг

жонли, энг ёрқин, энг типик фигура» деб атайди. А. Раҳимов «Солиҳ махдумда нима гуноҳ?» мақоласида бу баҳони яна ҳам ошириб: «Абдулла Қодирий прозасидаги ҳеч қайси қаҳрамон у билан тенглаша олмайди, ҳеч қайсиси Солиҳ махдум образи кўтарилган юксалликка чиқа олмаган. Шу маънода Солиҳ махдум образини ўзбек совет адабиётининг биринчи ва ҳақиқий кашфиётларидан деб айтиш мумкин»,— деб ёзади. Ҳақиқатан ҳам Солиҳ махдум образи ўзининг реализм, характернинг серқирралиги жиҳатидан ёзувчининг жиддий ютуғи, аммо уни Қодирий яратган барча қаҳрамонлардан, ҳатто «Ўтган кунлар» персонажларидан маҳорат жиҳатдан устун қўйиш, уни янги ўзбек адабиётининг «биринчи ва ҳақиқий кашфиёти» дейиш менингча ортиқча. «Ўтган кунлар»даги Юсуфбек ҳожидан, Отабек образларининг бир ёққа қўйиб турганда ҳам, шахсга хилма-хил томондан ёндашиш, уни мураккаблиги билан кўрсатиш бобида Ўзбек ойини, Зайнаб, Хушрўй образлари Солиҳ махдумдан камми? Улар янги ўзбек адабиётида илк ва ҳақиқий кашфиётлар бўлмаганмиди?! Аслида Солиҳ махдум образи тасвирида адиб «Ўтган кунлар»да кашф этган тажрибаларининг давом эттирди, уни қатор янги хусусиятлар билан бойитди.

Романда муаллиф сингил ҳазил-мutoйиба, кулги-юмор, пичинг, киноя-кесатик, ҳажв орқали махдум табиатига хос «мақтаб бўлмайдиган» хусусиятларини—хасисликка ўхшаш ҳолат, таъмагирлик каби одат, ичиқоралик, андишасизлик сингари ҳаракатларини батафсил, жонли гавдалантиради. Бундай хусусиятларининг ботиний ва ташқи-ижтимоий илдишларининг ҳам тушунтиради. Айни пайтда махдумнинг «ҳамма нуқсонини юзиб кетарлик» фазилатининг ҳам кўрсатади; «нима бўлганда ҳам махдум ўз замонасининг энг олдинги домлаларидан, Қўқон аксариятининг саводхон бўлишларига сабабчи устозлардан, ҳатто улўғ хизматларга киши етиштириб берувчи подир муаллимлардан» эканини алоҳида таъкидлайди. Махдум сбразига хос ҳар икки жиҳатини тасдиқлаш учун асардан истаганча далил-исбот топиш мумкин. Адабий таъкидчиликда авваллари нуқул махдум характериға хос салбий хусусиятлар тилға олинар, ундаги мусбат томонлар, гарчи шундоққина кўриниб турса-да, у ҳақда индамай ўтиллар эди. Эҳтимолки, инсофли тадқиқотчилар Қодирийни аяш мақсадда руҳоний, эски мактаб домласи бўлган бу одам характери, фаолиятиға хос ижобий томонларини атайин

кўриб-кўрмасликка олган, у ҳақда индамай ўтган бўлишлари ҳам мумкин. Эндиликда махдум образи ҳақидаги бор ҳақиқатни айтиш имкони тугилганда, юқорида эслатилганидек, уни нуқулгина ижобий қилиб кўрсатишга, нуқсонларидан ҳам фазилат топишга уриниш бўлаётирки, бу ҳам адолатдан эмас. Бу образ талқинида ёзувчининг энг катта ютуғи, унинг салбий хусусиятларини ҳам, характери, фаолиятидаги мусбат томонларини ҳам «орттирмай ва камитмай» ўқувчига бор ҳолича тақдим эта билганида. А. Раҳимов мақоласида махдумнинг мактабдорлик фаолияти, унинг ўқув системаси ва усули ўз даврига нисбатан нигор йўналишда экани, яна бир қатор хайрли ишлари бирма-бир санаб кўрсатилган. Мен бу ўрнида махдум табияти, руҳиятига хос, гарчи зиддиятли тарзда кечса-да, гоҳ ўз айбини англаш, ўзини тафтиш этиш майлларини ифодаси устида озгина тўхталиб ўтсам. Зотан ўз айбини англаш, ҳис этиш, ўзини тафтиш эта билиш ҳам савоб иш.

Романининг «Хайрулумури авсатҳо» бобида махдум онлавий даврасининг гўзал бир тасвири бор: дастурхон атрофида, ошхўрлик устида чиройли, самимий суҳбат давом этаётир, жиддият, ҳазил-мутобиба, кундалик ташвишлар — барчаси меъёрида; махдумнинг авсат, яъни ҳар ишда ўртаминъачиликнинг афзаллиги ҳақидаги «амри маъруфи», гарчи нимтабассум руҳ билан йўғрилган фалсафа талқинида махдум табиятига хос тежамкорлик майли сезилиб турсада, бу ҳол ҳеч кимга малол келмайди. Шу орада мулла Абдурахмон, унинг кимлиги тўғрисида гап чиқади-ю, бениҳтиёр махдум андишасизлик қилиб унинг Раънога совчи юборганини қистириб ўтади. Даврада ноқулай вазият вужудга келади. Раъно «совчи» сўзи билан эҳсаси қотгандай, сачиқни олиб қўлини артади, Анварда ҳам гайирлик каби бир ҳис уйғониб ош олишдан тўхтайдди. Нигор ейим Анварни ош ейишга ҳар қанча қистамасини, бу пайт Анвар ош ейдирган ҳолатда эмас. Бироқ андишали йиғит ўз ҳолатини ўзгаларга сездирмасликка тиришади. Юз берган ноқулайлиқни орадан кўтариш учун чақалоққа гап қотади. Ҳушёр махдум дарҳол бу ҳолатни англаб етади, «Анвар билан Раънонинг тупроғи бир жойдан олинган... иккиси ҳам кам таом» деб поэтик, даврадагиларга, хусусан Анвар билан Раънога хуш ёқадиган қочирик қилади. Бирдан вазият ўнгланади: «Махдумнинг бу сўзи юқоридаги гуноҳини ювгандай

бўлди. Улар бир-бирларига қарашиб, илжайишди. Ингор ойини ҳам оғирликдан чиқди».

Бошқа бир ҳолатни эслайлик. Мўътабар беклар махдум хонадонига келиб Раънони хонга сўраганларида махдум дастлаб довдираб қолади, ўзида, ожизасида бир қанча гуноҳлар, нуқсонлар, узрлар борлигини, аввало қизи «улуғ марҳамат»га сазовор ва лойиқ эмаслигини, олампапоҳдек улуғ зотга ҳамхоб бўлмоқ учун кифоя тарбия олмаганини, қолаверса ожизаси бир ваз билан мирзо Анварга ишонтириб қўйилганлигини, бу масала ўзига бир оз мушкул келишини айтади. Хон одамлари махдум арзига қулоқ тутмай апил-тапил Раънони хонга фотиҳа қилиб кетади. Ун беш дақиқалик бу ҳодисадан махдумнинг миёси шишади. Ма на унинг ўша тобдаги ҳолати:

«Махдум «улуғ меҳмонлар»ни жўнатиб, меҳмонхонага қайтиб келди. Миёси ҳануз тузукроқ муҳокамага қобил эмас, кутилмаган бу ҳодиса ўзи учун фойдаликини, зарарликини — имтиёз қилолмас эди. Анварни аяганликданми ёки ундаи уялганликни, баҳарҳол, кўнглида бир хил ғашлик, чигаллик бор эди. Муҳокама ҳар турли: тўйини илгарироқ қилиб қўйсак бўлар экан, деб ўйласа, иккинчи тарафдан, «хонга падари аруслик» масаласи орага кўндаланг тушиб, яна фикри чувалиб кетар эди. Бир тарафдан Анвар, иккинчи тарафдан хон... Шу йўсин, фикри бир йўлда тинолмай гангиган ҳолда меҳмонхонани ёпиб чиқди».

Бошқа бир нуноқроқ ёзувчи бўлганида эҳтимол «хасис», «тамъагир» отани ҳеч қанақа иккиланишсиз, қийналишсиз дарҳол бу «улуғ марҳамат» олдида Анвардан юз ўгириб, хон томонига ўтказиб қўя қолган бўлармиди. Роман муаллифи ихчам тарзда бўлса-да, махдум руҳиятидаги ўша топдаги мураккаб, зиддиятли жараёнларни, бу одамдаги иккиланиш, қийналишларни, кўнглидаги ғашлик, чигалликини, ниҳоят хон томонига оғиш сабабларини, руҳий асосларини моҳирона ифода этади. Махдум бўлиб ўтган ҳодисанинг асл моҳиятини хануз таҳлил этиб улгирган эмас, кутилмаган ҳодисанинг ўнг-терсини ўйлаш учун унга тиinchлик керак. Дарсини тўхтатиб, болаларга жавоб бериб ўзинча ҳодисани муҳокама этишда давом этади. Анвар тўғрисидаги кўнгли ғашлиги унга тиinchлик бермайдиган, аммо ҳар турли йўللار билан ўзини овута бошлайди, кўнглида яхши умидлар туғилади: хонга қайини ота бўлиш эл қошида кичкина гап эмас. Подшоҳ куёвдан кўп қа-

лиш куттиш мумкин. Бугина эмас, бу соддадил бандан ожиз ширин хом хаёллар огушида фарқ: Раъно хонга хотин бўлиб агар худо ўғил пабира ато қилса, Худоёрнинг тахт вориси бўлиш эҳтимоли ҳам бор... Унингча, Раъно билан Анвар тўйининг кейинга силтаниши эса тақдир иши, Раънонинг тақдир хонга битилганлигидан. Махдум энди Анварни койинига ўтади: «Тўйни кўкламга қўй деб унга ким айтди? Бу ўзи ҳар ишда ҳам суёт қадам. Энди хон сўратгандан кейин рад қилишга кимнинг ҳадди бор!» Шундан сўнг махдум кўнгли озгина тинчийди, бирмунча фурсат ўй суриб ўтиргач, бу ожиз банданинг кўз ўнгига қалин учун бериладиган бир саноч олтин, эл қошидаги обрў, энг охирида Худоёрнинг тахт вориси бўлган хонзода гавдаланади, ўзини эл сўраб турган ёш хон ёнида кўриб илжайди. Энди у узил-кесил Анвар масаласидаги ғашликни кўнгилдан қувиб чиқаришга қарор беради...

Махдум руҳиятидаги шу зиддиятли жараёнлар ифодаси билан танишганда китобхон гарчи у тутган йўлни оқламаса ҳам бу одам ҳолатини, ўша топда унга ҳам осон эмаслигини сезиб туради, бу таъмагир, соддадил қария хом хаёллар огушида икки ёш бахтига зомин бўлаётганлигини, гулдай қизини аждаҳо комига тутиб бераётганлигини кўриб афсусланади. «Ўтган кунлар»даги Ўзбек сийм, Зайнаб, Хушрўй сингари махдум образи ҳам бизни гуноҳкор одамларни тушунишга ундайди. Зотан адабиётда гуноҳкор одамни қоралаш, фош этиш инсбатан осон, айбдор шахсни тушуниш, китобхонга тушунтириш эса қийин, жуда қийин иш. Қодирий ижода ана шундай қийин ижодий вазифани қойил қилиб адо этолган мислсиз санъаткордир.

Бир қарашда Анвар билан Раъно фавқулодда романтик қаҳрамонлардай кўринади. Баркамоллик — ақл-заковат, дўстга, севгига садоқат, эрк, адолат йўлидаги шижоат бобида улар афсона, дoston қаҳрамонларини эслатадилар. Ишқий мулоқатлар бобида бу икки ёш жуда эркин, ораларидаги гап-сўзлар бир қадар китобий, шонрона. Масалага синчиклаб қаралса, Анвар ва Раънодаги фавқулодда, китобий туюлган хислатлар, уларнинг «ғайритабиий» хатти-ҳаракатлари мантиқан ва психологик жиҳатдан асосланган. Улар мактаб кўрган, яхши тарбия, чуқур билим олган, шарқнинг юксак маданияти, гуманистик гояларини ўзлари учун чин эътиқод, бош мақсад қилиб олган одамлардир. Анвар билан

Раънонинг шеърингга ихлоси баланд экани, ҳар иккисида ҳам шеърини завқ ва шонрлик истеъдоди борлигини, хусусан Раъно яхшигина шонра эканини назарда тутадиган бўлсак, улар орасидаги китобий туюлган мулоқотларнинг ҳаётини ва табиийлигини ўз-ўзидан англашиллинади. Бунинг устига ақл-заковат, истеъдод бобида зукко Раъно ҳали болаликни тўла тарқатгани йўқ, уни биз кўпинча кичик укалари билан овулган, ўйнаб юрган ҳолда кўрамиз. Анварга дуч келганида у бирдан балогат остонасига қадам қўйгандек бўлади, болаларча шўхлик билан зукколик қўшилиб унинг тимсолида ажиб бир нафосат намоён бўлади.

Анвар билан Раънонинг севги, висол фалсафасида анъанавий илоҳий ишқ ва тақдирга қарши исён тутатиб кетган. Раъно хонга унаштирилгач, икки ёш орасида севги ва висол хусусида муҳим суҳбат бўлиб ўтади; ўрдадаги ифлослар бирлашиб Анвар билан Раънони бир-биридан ажратиш пайида Раънони хонга рўпара қилганлиги айтилади. Анвар дейди: «Бироқ улар бизни бир-биримиздан ажрата оладиларми? Йўқ. Мажозий ажратиш — ажратиш эмасдир, чунки биз бир-биримизга мажозий боғланганмиз, ҳақиқий боғланишни эса қатъ этиш ифлослар уҳдасидан келмас. Бас, шу ҳолда биз икков нега хафа бўлайлик, Раъно?» Сўнг Анвар ишқ ҳақидаги асосий гапини айтади: «Ишқ даъвоси овом ўйлаганча васл эмас — ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўтини сўндирувчи, ҳажр эса камолотга эриштирувчидир». Анвар энг асосий саволини ўртага қўяди: «Сен шу иккисидан қайси биринини танлайсан, Раъно?»

Бу саволга дарҳол жавоб бериш осон эмас. Раъно узоқ мушоҳададан сўнг, ҳалиги савол Анвар тарафидан яна такрорлангач ишонч-эътиқод билан кейингисини танлашини айтади. Аммо бир шарт билан, у бу борада тақдирга тан беришга асло рози эмас — «хоннинг ифлос кўшагида ётмайман!» дейди қатъий қилиб. Анвар ҳам ўз навбатида «Сени йиғлатиб ҳайвон тангалига бермасман!» дейди мардона туриб. Бу борада уни ўйлаб, ақл билан иш кўришга, тадбиркорликка чорлайди.

Гарчи Анвар билан Раъно ишқ, висол, ҳажр бобида анъанавий, китобий ақидалар руҳида тарбияланган бўлсалар-да, барибир бошқа бир давр ёшлари, ҳажр орқали камолотга эришувчи оғзида эътироф этсалар-да, амалда бошқа йўл тутадилар, ҳажр эмас висол учун талпиндилар, бу борада дадил курашадилар. Бу икки ёш ишқни васфини қаламга олган адиб ҳам янги

давр ёзувчиси, ишқ масаласига кўпроқ янги давр мезонлари асосида ёндашади, ёшларнинг ота-она раинга қарши бориб эркин севги, ўз эрки, тақдири, бахти йўлидаги дадил хатти-ҳаракатларини астойдил қўллаб-қувватлайди, уларни замондош ёшлар учун ибрат қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Ёзувчи гоҳо ёшлар ёнини олишда ошириброқ юборади. Чунончи, адибнинг севимли қаҳрамони Раъно бир печа ўрнида, хусусан Анвар олдида ўз отасини киноя-кесатиқлар билан масхара қилади, унга бағишлаб ҳажвий шеър ёзади, ўринсиз бир гапни учун отасини «андишасиз» деб атайди. Булар ҳолис тарзда ёшлар табиатига хос занфлик, зиддиятли ҳолатлар тарзида талқин этилганида бошқа гап эди. Бироқ бундай хатти-ҳаракатлар ифодаси чоғида адиб ҳолислиқни қисман бой бериб, бутунлай ёшлар томонига ўтиб олади. Қандай одам бўлганда ҳам, ҳар ҳолда ўз отасини, ўзига, севикли кишини Анварга яхши тарбия бериб, маърифатли қилиб ўстирган устоз одамни бу хилда масхаралаш, ҳажв қилиш — буни барча бирдек ҳазм қилиши қийин...

Эҳтиросли, шижоатли дамлар ўтиб икки ёш орасида висол оилари бошланиши билан қаҳрамонлар замини одамига айланадилар, тасвир яна ҳолис, изчил реалистик ўзанга тушиб олади. Бошда жасорати, кучли иродаси, хонга қарини исёни, ҳатто маънос қолган Анварни йўлга солиши билан эътиборимизни тортган Раънони оиладан бош олиб кетгач, орадан кўп ўтмай ҳиссиётларга мағлуб ҳолда кўрамиз—бола табиат бу қиз онасини соғиниб онаси томон талпинади, инжиқлик қилиб, кўзёши тўкиб Анварни хуноб этади. Жўмардлик ақидасини қабул қилган, ўз бошини хон жаллодларига тутиб бериб, дўстини қутқаришга қарор берган жасур Анвар Тошкентда нисбатан тинч, осойишта кундалик турмушининг қийинчиликларига дош беролмай яна «зулм ўчоғи»га, Қўқонга қайтишга мажбур бўлади.

Дарвоқе, танқидчиликда роман воқеаларининг интиҳоси — мирзо Анварнинг Қўқондан бош олиб кетиши, кейинги ҳаёти талқини ғоявий жиҳатдан юксак баҳоланади. «Меҳробдан чаён» романининг бутун образлар системаси ва сюжетининг хотимаси билан Абдулла Қодирий Туркистоннинг Россияга қўшилишининг катта прогрессив аҳамиятини тасдиқ этади,— деб ёзади И. Султонов.— Романининг сўнгги боби бош ижобий қаҳрамонларнинг Қўқондан қочишини тасвирлаши ва эпилог («Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти ҳақида») —

уларнинг «зулм ўчоғи»дан қочиб, Тошкентга келганлик-лари ва «Худоёрнинг қўли етмайдиган Тошкентда (рус қўли остида) тинч» яшагани ҳақидаги сўзлар билан тамом бўлади. Бу бир боб ва автор изоҳи бутун романининг ғоявий мазмунида муҳим ўрин тутadi: автор «рус қўли остида» яшаш феодал тузум шаронтида яшашга инсбатан яхшироқ эканини, хонлик йўқ жойда адолат ортиқроқ эканини уқтиради. Бу, аввал қайд этганимиздек, хонлиkning фoш этишнинг мантиқий якунидир». Бунин олим «Меҳробдан чаён»да Абдулла Қодирий реализмининг янги босқинчига кўтарилганини кўрсатувчи яна бир момент» санайди. (И. Султон. Асарлар, 2- том, 387—388-бетлар.)

Аммо хотимадаги бошқа бир момент — ёзувчининг муҳим бир изоҳи олим эътиборидан четда қолади. Роман ёшларининг «рус қўли остида тинч» яшагани ҳақидаги сўзлар билан тамом бўлмайди, бу тинч яшашнинг давомин бор. Муаллиф гарчи Анвар Худоёрнинг «қўли етмайдиган Тошкентда (рус қўли остида) тинч» яшаса-да, жуда ҳам фақир кун кечиргани, бойларга мирзолик қилса ҳам, даромадни донмий бўлмагани, қашшоқлик жонига теккан мирзо Анвар Тошкентда туришининг учинчи йилларида Худоёрхондан авфнома олгач, ўйлаб ўтирмай дарҳол Раёно билан Қўқонга қайтгани тўғрисида сўзлайди. Демак, Анвар пировардида истибод муҳитидан — «рус қўли остида»ги бунақа тинч, фақир, қашшоқ ҳаётдан «зулм ўчоғи» бўлса ҳам ўзининг потинч, аммо мустақил ҳаётини афзал билади. Улуғ адибнинг Россияга, рус маданияти, маърифатига эҳтироми баланд бўлган, аммо у ҳеч қасрда, ҳеч қачон рус босқининин, истибоддинин оқлаган эмас! Мирзо Анвар кейинги ҳаёти тўғрисидаги маълумотномада рус қўли остидаги инсбатан тинч ҳаётнинг ички драмисини, муҳим оқибатини — қарамлик бу қуллак фақирлик, чиндаб бўлмас қашшоқлик эканини эслатиб ўтган. «Меҳробдан чаён» реализмининг яна бир сеҳрли кучи ана шунда.

«Меҳробдан чаён» романининг поэтикаси, бадиятига хос хусусиятлар ҳали яхши тадқиқ этилган эмас. Бу роман аввало ҳикоя тарзи, баён — ифода оҳанги томонидан ўзгача. «Ўтган кунлар» гарчи ифода жиҳатидан кўп оҳангли бўлса-да, унда вазмин-сокин бир оҳанг — таҳлилий психологик тасвир етакчилек қилади. «Меҳробдан чаён»да манзара бутунлай бошқача: ҳам ҳужжатли проза, ҳам ҳажвий-юмористик, ҳам ли-

ро-романтик услубий шаҳобчалар туташиб, бир-бири билан алмашиб романнинг ўзига хос кўтаринки, жўшқин, сержило оҳангини ташкил этади.

Адиб асар персонажлари қисмати билан боглиқ ҳолда бир қатор муҳим тарихий ҳодисалар, шахслар, саргузаштлар ҳақида маълумот беради. Солтқ маҳдумнинг кечмиши, ота-боболари қисмати баҳонасида келтирилган Амир Умархоннинг канизи тўғрисидаги ҳикоя, Анвар бир суҳбатда алам билан эсга олган воқеа — Худоевхоннинг топшириғини бажариб ҳақ иш учун жабр кўрган мирзолардан Сайидхон, мулла Сиддиқ ва Мўминжонларнинг аччиқ қиссаси, «Зулм ўчоғи» бобида келтирилган Худоевхон тарихи, у амалга оширган тadbирлар тўғрисидаги маълумотлар, Оғача ойим саргузашти, роман ёзилган пайтда ҳали барҳаёт бўлган Худоев хотинларидан бири Розия ойимдан ёзувчининг ўзи олган хон ҳарам, хотинлари, ўрдадаги қуллар тўғрисидаги маълумотлар асарда салмоқли ўрни тутadi. Бу хил парчалар, чунончи «Зулм ўчоғи» боби хусусида Ойбек «бу боб асарга мустақил бир очерк шаклида киргизилгандай романнинг бадий тўқимасидан четда, ажралган ҳолда туради» дейди. Бир қарашда шундай туюлади. Аслида шу хил ҳужжатлар асарга ўзгача руҳ, маърифий қувват бахш этади, асарнинг тарихий асосини мустаҳкамлашга хизмат этади. «Зулм ўчоғи»сиз Худоев образининг, шахсининг моҳиятини тўла англаш мушкул. У ёғини суриштирсангиз жаҳон тарихий романичилигида бундай усул — персонажлар қисмати баҳонасида асарга тарихий ҳужжатлар, маълумотларни қиштириб ўтиш тажрибаси кенг тарқалган.

Сўз Анвар ва Раъно устига кўчинин билан тасвир шўҳ, шиддаткор, гоҳо маъюс, аммо латиф лиро-романтик жилов касб этади. Бу латиф жўшқин ифода асардаги яна бир етакчи услубий оҳанг — ҳажвий тасвир билан енгилгина туташиб кетади. Романда ҳажвий ифоданинг оддий ҳазил-мutoйибадан тортиб пичинг, киноя-кесатик, зардали истеҳзо, масқара, заҳарли қаҳқаҳа, серғазаб памфлетгача — деярли барча жиловлари мавжуд. Аммо бирор ўринда бўлсин кулги, ҳажв маънодорликдан холи эмас. Ҳажв, кулги воситасида адиб персонаж характерининг, ҳаёт ҳақиқатининг бирор муҳим томонини, унинг туб моҳиятини очади.

«Ўтган кунлар»даги Ўзбек ойим характери, қисмати ифодасида адиб ҳазил-мutoйиба, енгил кулги воситаси орқали ҳодиса замирида ётган жиддий ҳақиқатни, ҳо-

дисанинг ички зиддиятларини, фожиясини очиб бериш санъатини намоён этган эди. Бу тажриба «Меҳробдан чаён»да янгича сайқал топган. Синчиклаб кузатсангиз Солиҳ махдум устидаги енгил ҳазил-мutoйиба тарзида бошланган ифода тобора товланиб, ранг-баранг жило касб этиб, бир қадар кескинлашиб, охирида махдумнинг аянчли ҳолати тасвири билан ўз интиҳосига етади. Агар «Ўтган кунлар»даги мағрур, думубул табнат Ўзбек ойим ўз майли, орзу-ҳаваси йўлида жигарбанди Отабек, фариштадай аёл Кумуш, Зайнаб ҳаётига зомин бўлса, бир қатор ижобий хислатлардан ҳоли бўлмаган махдум хасислиги, таъмагирлиги туфайли кетма-кет кулгили ҳолатларга тушади, пировардида шафқатсиз муҳит тазйиқи, қолаверса ўзининг айби, хом ҳаёллари оқибати ўлароқ турмушнинг қаттиқ зарбасига учрайди, ҳаётидаги таянчлари — гулдай қизи Раънодан, ажойиб ўғлон Анвардан жудо, эл-юрт орасида шарманда бўлади. Анвар ва Раъно ғойиб бўлгач, бу ҳодисанинг тафтиши пайти яна бир бор махдумга дуч келамиз. Энди у ҳақдаги тасвирда аввалги кулги, ҳажв йўқ. Махдум ўта мунгли, аянчли аҳволда. Тунқатор махдум ёнига келиб: «Сизда гуноҳ йўқ. Бироқ қиз ўстиришини билмас экансиз!» дея дакки беради. «— Бандамиз! Бандамиз!— деб йиғлади махдум.— Илоҳи жувоимарг бўлсин, мени ерга қаратди!» Махдум ҳақидаги ҳикоя шу тариқа жиддий бир йўсинда, мунгли оҳангда тугайди.

Енгил кулги, ҳазил-мutoйиба замиридаги кескин драма, зиддиятларни очиш, қувноқ тарздаги ифоданинг мунгли, оғир фожий оҳанг билан алмашиниши — бундай сеҳрли санъат романининг «Қирқ қизлар», «Нозик» бобларида алоҳида куч билан намоён бўлган. Ҳар икки бобдаги тасвир ҳам ҳарамдаги канизларнинг шўхликлари, ҳазил-мutoйиба билан бошланиб ҳазин бир кайфият билан якунланади. Ўзини «онҳазратнинг отган ўқлари» санайдиган, ҳарамни дўндиқ қизлар билан тўлдириб туришни касб қилиб олган Гулшан «Қирқ қизлар» ҳовлисига кириши билан қизларнинг шўхлиги, ўйин-кулгиси авжига чиқади. Қизини шундаки, канизлар ўзларини шу мудҳиш қафасга тушиб қоллишида воситачи бўлган бу аёлни энди рақиб деб билмайдилар, аксинча, уни ўзларига яқин олиб, атрофида эркалаб парвона бўладилар, унинг олдида ўзларини беҳад эркин тутадилар, унга эркалик, шўхлик қиладилар, юрак сирларини очадилар. Шундай ҳолат-муносабатнинг ўзида қанчалар маъно, кескин драма мужассам! Бу муд-

ҳиш муҳитда канизлар учун ўша ашаддий рақиб — иф-лос аёлдан яқинроқ одам, сирдош йўқ! Қизлар қанча-лар шўхликлар қилмасин, улар даврасида ўйин-кулги, ҳазил-мутойиба, базм авжига чиқмасин, ҳатто «тўп ўйини», «кўйлак ечар», «иштон солар» сингари беҳаё ўйинлар билан ҳовлини, хонани бошига кўтармасин-лар — булар асло канизлар қалбидаги ҳаётдан ризолик, хурсандчилик аломати эмас. Муаллиф ёзганидек, «эр-каклар дунёсидан алоқаси кесилган мазлума, оила ҳаётидан маҳрум бечоралар шундан бошқа нима билан ҳам овунсин?! Уларнинг овунчоғи — кундузлари ўйин, кечалари базм ва тунлари уйқу ҳам туш эди». Ҳар қай-сини бир онлани обод қилиши мумкин бўлган, иккита-учта боланинг онаси бўлатурган ёшдаги бу дўндиқ қизлар хонанинг «илтифоти»га бир-икки маротабагина «лойиқ» кўрилиб, сўнг бу олтин қафасга солинган. Қа-ранг, қафасдаги, ғурбатхонадаги қушларнинг ҳолини, фожиасини ёзувчи шўх ҳазил-мутойиба, ўйин-кулги, юмор орқали очадди. Муаллиф бу билан чекланмай пи-ровардида қизларнинг мунгли нолаларини ҳам беради, қизлар базмида бугун ораларида йўқ, беҳисоб фарёд-лар, фиғонлар, ҳасратлар билан чарчаган, ҳозир туп-роқ остида тинч ухлаб ётган бахтсиз шоира қиз Наз-мининг фиғонларга тўла шеъри қўшиқ қилиб айтилган-нида бирдан даврадаги қувноқ руҳ сўнадди, базм тугаб ҳар ким ўз жойига тарқалади...

Орадан бир мунча вақт ўтиб Назми фарёди бир оз унутилиб яна канизлар шўхлиги бошланади. Энди бош-қа бир каниз — Нозикнинг жавобсиз севги қиссаси бош-ланади. Бу шўрлик қиз Анварга пинҳона ошиқи шай-до, аммо унга ўзи номуносиб эканини, Анвар уни ол-маслигини билади. «Албатта... мени олмас. Менга ит теккан, мен...» дейди у синиқ оҳанг билан. Нозик қис-сасидан сўнг қизлар уйқуга кетади. «Бир оздан сўнг қатордан пишиллаган товушлар эшитилди ва бу пишил-лашни ора-чора пиқ-пиқ йиғлаган товуш бузар эди». Уйқу, пишиллаган товушлар ва бу пишиллашни буза-ётган ора-чора пиқ-пиқ йиғи... Юракни қон, кўнгилни хун қиладиган манзара!

Ҳазил-мутойиба, кулгани бўлиб туюлган ҳодисалар замиридаги шунчалар теран маъно, жиддий инсоний драма, шафқатсиз ҳақиқатни кашф этиш Қодирий да-ҳосининг, санъатининг мўъжизасидир. Балким «Қирқ қизлар», «Нозик» бобларида қаламга олинган каниз-лар фожиасини бошқача йўсида — бошдан-оёқ мунг-

ли, фожий оҳангда, нуқул қизларнинг ҳасрат ва фиғонларини келтириш йўли билан ҳам ифодалаш мумкин эди. Хассос адиб ўзгача йўл танлаган. Ёзувчи танлаган усул, бир томондан, асарнинг етакчи услубий-ҳиссий оҳангига мос тушган, қолаверса бу тарздаги зиддиятли — «ҳазил, ҳазилнинг таги зил» қабилидаги ифода ҳодисанинг ички зиддиятини кутилмаган йўсинда ўта таъсирчан очишга хизмат қилган.

Қисқаси, «Меҳробдан чаён» ҳаёт ҳақиқатини ортирмай ва камитмай, ўз ҳолича, жамик қирралари, товланишлари билан гавдалантирган, характерлар оламини ўзига хос оҳанглар, бўёқлар воситасида кашф этиб берган ўхшаши йўқ бадний обидадир.

«ОБИД КЕТМОН» ҲАҚИҚАТИ

Абдулла Қодирийнинг деярли барча эътиборга сазовор асарлари қатори «Обид кетмон» қиссаси ҳам ўз даврида ҳақиқий баҳосини ололмади, вульгар социологизм оғуси билан заҳарланган, фақат «синфий ёндашиш»нинг мезон қилиб олган, аслида чинакам илмий синфий ёндашишдан узоқ, ўта ўжар, жоҳил танқид бу ўзинга хос қисса моҳиятини бузиб, уни «идеологик бузуқликлар ва хатолар»га тўла, «сиёсий тутириқсиз» асар деб эълон этди (Ж. Шарифий, О. Шарафиддинов, «Обид кетмон» ҳақида. «Қизил Ўзбекистон», 1937 йил, 3 июн).

Кейинги ўттиз йил давомида адабиёт илмидаги соғлом кучлар Қодирий ижодига, хусусан адиб романларига қарашдаги жаҳолатни бартараф этиш, бу ноёб санъат дурдоналари қадр-қимматини тиклаш, гўзаллик сирларини очиб йўлида ҳам хайрли ишлар қилдилар. Аммо «Обид кетмон» повести, негадир, ҳамон муносиб баҳосини олган эмас. Тўғри, кейинги ишларда «Обид кетмон» ҳақида аввалги бешафқат танқидлар ҳамдаси бирмунча юмшаган, автор шаънига илгаригидай ғоявий-сиёсий ёрликлар тақаш, дағдағалар қилиш йўқ. Айни пайтда бу асар қиммати, адабиётимиз тарихидаги ҳақиқий ўрнини белгилашга астойдил уриниш ҳам бўлмади. Қисса устида сўз борганда жуда умумий тарзда «Обид кетмон» «ўзбек адабиётида колхоз темасини ишлашнинг муҳим ютуғи», «ёзувчининг ғоявий ва ижодий ўсишида олға қўйган қадами» бўлгани, унда автор «қишлоқнинг социализм йўлидан боришнинг афзалликларини кўрсатишга бел боғлагани», «колхозда деҳқонларнинг тўқ ва маданий ҳаёт қураётганини кўрсатишга алоҳида эътибор бергани» айтилади. Шу тарздаги мақтовлардан сўнг повестининг «энг жиддий камчилиги» — унда «колхоз қурилиши атрофида борган ўткир синфий курашнинг етарли акс этмагани» хусусидаги эски эътирозлар юмшоқроқ шаклда такрорланади. (Иzzат Султон. Асарлар. Тўрт томлик, II том, 391-бет.)

Коллективлаштириш мавзундаги асарларга баҳо беришда узоқ йиллар айна шу «ўткир синфий кураш» концепцияси, яъни социализм куриш жараёнида синфий курашнинг тобора кучайиб бориши тўғрисидаги сталинча қарашга таяниб иш қўрилди. Бунинг устига бу мавзудаги жаминки асарлар М. Шолоховнинг «Очилган қўриқ» романи мезони билан ўлчанадиган бўлди. «Очилган қўриқ» пайдо бўлгач, рус ва қардош халқлар адабиётида унинг таъсирида ўнлаб асарлар яратилди, чунончи, биздаги «Душман», «Қўшчинор чироқлари» романлари, «Қуллар» романининг коллективлаштириш даври акс эттирилган қисми айна «Очилган қўриқ»қа тақлидан битилган. Энг ёмони, бу йўл танқидчиликда ҳар боб билан рағбатлантирилди ва аксинча, колхозлаштириш тўғрисидаги мавжуд ҳукмрон қарашга, «Очилган қўриқ» типдаги асарлар мезонига мос келмайдиган, чунончи, А. Платоновнинг «Қотлован» («Хавза») повестига ўхшаш асарлар кескин танқидга, таъқибга учради, Ҳ. Қодирийнинг эслашича, А. Қодирий «Обид кетмон»ни ёзишдан аввал ўша пайтга қадар коллективлаштириш мавзуда битилган мавжуд асарлар билан танишган, жумладан, «Очилган қўриқ»нинг русча нашри унинг столи устида турган. («Отам ҳақида», 165-бет.) Бироқ қишлоқ ҳаётини, коллективлаштириш жараёнини, ўзбек деҳқонлари руҳиятини яқиндан ўрганган, билган адиб «Очилган қўриқ» автори ва бошқа қаламкашлар йўлидан бормади, ўша даврнинг ҳукмрон қарашларидан фарқ қилувчи ўз шахсий кузатиш, ҳулосаларини, мураккаб тарихий жараён тўғрисидаги уз концепциясини ифода этди.

«Обид кетмон»нинг бадийяти хусусида ҳам ҳамон паст-баланд гаплар юради, гоҳо Қодирий ижоди мухлислари орасида ҳам бу қисса бадийий жиҳатдан адибнинг тарихий романлари даражасида етук эмас, деган таъналарни эшитишга тўғри келади. Ҳ. Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобида ҳам шундай ҳоллар эслатиб ўтилган. («Отам ҳақида», 170—171-бетлар.) Эҳтимол, бундай эътирозларда муайян асос бордир. Аммо бадийликнинг бош мезони — ҳаёт ҳақиқатини ўзинга хос тарзда кашф этиш, ижодий оригиналлик, шахс талқинидан, прозада эса биринчи галда теран маънодор, ёрқин, жонли характерлар яратишдан иборат деб қараладиган бўлса, «Обид кетмон» шу юксак талабларга жавоб бера оладиган асар. Аввало муаллиф қиссада Обид кетмон, Берди татар, Хатиб домла, мулла Муҳ-

син каби баркамол характерлар яратадиги, улар ўзларининг жонлилиги, ҳаққонийлиги, концептуаллиги жиҳатидан адиб романларидаги персонажлардан асло қолдишмайди. Иккинчидан, ёзувчи инсон шахсига ёндашишда ўша даврда одат тусига кирган тор «синфийлик» доирасидан анча четга чиқиб, умуминсоний қадриятларни асраш, ардоқлашга жазм этади. Адиб ҳолис туриб колхозлаштириш даврининг бир қанча жиҳатларини ҳаққоний кўрсатиш, инсонийликка мос тушадиган, тараққиётга элтадиган томонларини қўллаб-қувватлаш билан баробар, бу ҳаракатнинг ички муаммо-зиддиятларини ҳам, имкон қадар, йўлини топиб айтади, очади, эҳтимол тутилган хатарли оқибатлардан ўқувчини огоҳ этади; энг муҳими, замонавий деҳқон хўжалиги ҳақидаги ўзининг демократик моделини тақдим этади. 30-йиллар танқидчилиги учун жиддий нуқсон, ғоявий хато бўлиб кўринган кўпгина ҳолатлар — асарда «колхоз ичидаги синфий кураш кўрсатилмаган», «синфий душман фош қилинмаган», «ўқувчида синфий душманга нисбатан қаҳр-ғазаб қўзғотмайди», қиссада «улар ҳам одам-ку» деган ачинтиш туйғуси бор, асар ўқувчининг динга қарши тарбиялашдан узоқ туради», ёзувчи «одамларни синфий гуруҳларга эмас, балки «яхши» ва «ёмон» деган «гуруҳлар»га бўлади» қабилидаги айбловлар — буларнинг барчаси асло адиб дунёқарашидаги чекланганлик, «совет воқелигини билмаслик», «турмушимизда бўлиб турган буюк воқеаларнинг (жумладан колхоз қурилиши) моҳиятини тушунмаслик» оқибати эмас. Синчков адиб ўша давр жараёнларини — колхоз ҳаракати муайян синфий силсилалар, алғов-далғовлар гирдобиди кечаётганлигини, булар нуқул душман синфнинг, қулоқларнинг иши, тескаричи руҳонийлар қутқуси оқибати эмас, балки сталинча зўравонлик, шафқатсизлик, қўмондонлик йўли билан ёппасига коллективлаштиришга ўтиш сиёсатининг ҳам оқибати эканини сезмаслиги мумкин эмас эди. Назаримда, улуғ адиб буларнинг барчасини теран идрок этган, аммо ўша кезларда бу ҳақиқатни ошкора айтиш, ифодалаш имкони бўлмагани учун асарда синфий курашга алоқадор воқеаларни иккинчи планда беради, қолаверса синфий кураш тасвирида ғалати киноявий усул қўллайди. Мулла Обидиннинг ҳар хил синфий табақа, ижтимоий гуруҳ вакиллари, чунончи «сиёсий ҳушёр» кимсалар назарида «ашаддий душман» бўлиб кўринган бадавлат кишилар, руҳонийлар билан ғаройиб мулоқат-саргузаштла-

рини ифодалаш билан чекланади. Қишлоқ «устунлари»-нинг, уларнинг энг фаол саналмиш Абдужалил тегирмончининг ёки «тескарини» руҳоний Хатиб домланинг колхоз ҳаракатига, қишлоқ фаолларига, жумладан, мулла Обидга қарши хатти-ҳаракатлари хийла ибтидоий, кулгили: «устунлар» Обидни босмачи деб ўйлаб, ундан тил олиш, уни ўзлари томонига оғдириб йўлида кўп овораю сарсон бўладилар ва пировардида ўзлари ноқулай аҳволга тушиб қоладилар. Демак, муаллиф назарида синфий, ғоявий рақиблар қаршилиги коллективлаштириш йўлида катта ғов ҳам, жиддий хавф ҳам эмас. Ёзувчи бутунаси ўша мураккаб, зиддиятли тарихий жараёни коллективлаштириш ҳаракатининг «синфий онги» етук, фаол кишиларни эмас, синфий-мафкуравий курашлардан четда турган холис-бетараф ўрта ҳол деҳқон — Обид кетмон назаридан ўтказиб таҳлил этади.

Обид кетмон образи адабиётимизда ноёб ҳодиса. Кўпгина танқидчилар таъна қилганидек, чиндан ҳам ёзувчи уни фавқулодда фазилатлар эгаси қилиб кўрсатади. Бироқ бу ҳол қусур саналмаслиги лозим. Ёзувчининг мақсади Обид кетмон образида шунчаки ўрта деҳқонга хос «типик хусусиятлар»ни қайд этиш, жамлашдан иборат эмас. Айни бу шахсдаги фавқулодда фазилат-ҳислатлар, унинг ғайриоддий хатти-ҳаракатлари, ғаройиб кечмиши орқали адиб, гўё, боя айтилганидек, янгича демократик деҳқон ҳўжалиги ҳақидаги ўз гуманистик орзу идеалларини, моделини тақдим этаётгандек, шу тариқа ўша кезларда қишлоқда ўтказиляётган хатарли сиёсат билан пинҳона ва моҳирона баҳс олиб боргандек туюлади. Коллективлаштириш даврида Обид кетмон тутган ўзига хос йўл — ўша давр учун ғайритабiiий ҳодиса бўлиб туюлган ҳодиса-феномен ҳаётда айнан бўлганми-йўқми, аниқ билмайман, аммо 20-йилларда якка деҳқон ҳўжалигининг тинч йўл билан социализмга ўсиб бориши ҳақида назарий қарашлар мавжудлигини яхши биламиз. А. Қодирний улар билан яқиндан таниш эканига шубҳа йўқ. Обид кетмон тақдири таҳлилидан аён кўриниб турибдики, муаллиф бундай қарашга хайрихоҳ, бу йўл онгли, асл меҳнаткаш деҳқон руҳига, дилига мос тушадиган гуманистик мафкура. Коллективлаштиришнинг сталинча зўравонлик ғояси зўр бериб тарғиб этиляётган, катта қурбонлар эвазига ёппасига коллективлаштириш амалга ошириляётган бир даврда ҳукмрон мафкурага зид ғоялар

билан чиқиш, хусусан 30-йиллар шаронтида мислсиз жасорат эди.

«Обид кетмон»нинг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, коллективлаштириш ҳақида ўша йиллари яратилган кўплаб асарлардан фарqli ўлароқ, бу ерда синфий рақиблар орасидаги кураш — тўқнашув ва олишувлар эмас, хўжалик, ишлаб чиқариш муаммолари тасвири, талқини биринчи ўринда туради. «Обид кетмон» ўзбек адабиётидаги биринчи «ишлаб чиқариш» романи, Обид эса биринчи ишбилармон одам образи. Бу ҳол ҳам ёзувчининг коллектив хўжалик тўғрисидаги концепцияси билан алоқадор. Адиб орзусича, коллективлаштириш — сиёсий-мафкуравий мақсадлардан, беҳуда галвалардан, синфий душман қидириш, уларни маҳв этишдан иборат бўлмай, балки биринчи галда эл-юрт фаравонлигини таъминлаш, камбағал меҳнаткашга турмушда енгиллик бериш, барчани текис турмушга, текис саодатга етказиш, якка хўжаликка қараганда кўпроқ меҳнат унумдорлигига эришишдан иборат бўлмоғи лозим. Қиссанинг иккинчи қисми асосан Обид бошчилиқ қилган «Четан» колхозининг бир йиллик — эрта кўкламдан то кеч кузгача олиб борган меҳнат фаолляти, хўжалик ишлари хроникасидан иборат. Қодирий аввалги романларида кўпроқ севги куйчиси, мафкуравий, ижтимоий-сиёсий ҳодисаларнинг бадний тадқиқотчиси сифатида танилган бўлса, бу ерда иқтисод, хўжалик масалаларининг зўр билимдони, тадқиқотчиси сифатида кўринади, асар бош қаҳрамони бисоти — характери, руҳий олами асосан меҳнатда, меҳнатга, хўжалик ишларига муносабатда очилади. Обид образини ўзбек халқининг меҳнат, деҳқончилик маданияти бобидаги етуқлиги тимсоли дейиш мумкин. У деҳқончилик илмини, хўжалик юртишни, иқтисодни, ҳисоб-китобни миридан сиригача пухта билади.

Энди Обид кетмон образи характери ва тақдири орқали ёзувчи илгари сурган концепциянинг баъзи жиҳатларига конкретроқ ёндашиб кўрайлик. Маълумки, коллективлаштириш мавзундаги деярли барча асарларда якка хўжалик коллектив хўжаликка қарама-қарши қўйилади; якка хўжалик — деҳқон учун кони кулфат, у фақатгина коллектив хўжалик орқали бахт топиши, фаровонликка эришиши мумкин, деган ғоя илгари сурилади. «Обид кетмон»да биз бошқача манзарага дуч келамиз. Мулла Обид қайнатаси инъом этган беш таъноб ерда тадбиркорлик билан ҳалол ишлаб катта бой-

лик, бахт, шон-шуҳрат топади. Бу ўринда Обид тажрибасидан чиқадиган энг муҳим сабоқ — ҳулоса шуки, якка хўжалик совет жамияти табиатиға ёт эмас, агар оқилона, ҳалол ёндашилса социализм шароитида ҳам у алоҳида шахс, жамоа ва бутун жамият учун кўп наф келтириши мумкин. Афсуски, ўша пайтлари «сиёсий ҳушёр», аммо оқилона мулоҳаза юритишга келганда фирт карахт танқид Обий шахсий хўжалигида «яна бир-икки йил шундай ишласа, қулоқ бўлиши турган гап» дея ваҳима, шов-шув кўтаради.

Обид коллективлаштириш сиёсатиға бошда шубҳа билан қарайди, айниқса уни бу ҳаракатнинг истиқбол — келгусида эҳтимол тутилган бир хавф ташвишга солади: «Тиктепа деҳқонлари бир рўзгорға айландилар дейлик, бунда унчалик катта фарқ йўқ. Лекин шу бир рўзгорға айланганлар ичида яхши ишлайдиганлари бор, ёлқамсиқлари, муғомбирлари бор. Албатта, бу сўнггиларидан бириси ўз табиатидаги ёлқамсиқликни қилади, иккинчиси муғомбирликни ташлай олмайди. Аммо, яхши ишловчи деҳқон билан бу иккиси кузда даромадни баравар тақсим қилиб ола беради... Бу ёқда яна бир эҳтимол бор: ишчан деҳқон муғомбир билан ёлқамсиққа ишлаб берайми, дейди-да, бу ҳам яхши бир ялқовга ёки мукамал бир муғомбирга айланади...» («Обид кетмон», 1959, 108-бет.) Обид назарида «Тиктепа ерларини бириктириш, орадаги чегараларни йўқотиб бир бутун қилиш қийин гап эмас», колхозга киришда ўздан кетадиган нарсалар учун унчалик ачинмайди, аммо «одамларни текислаш мумкинми?» деган савол кўнглини гаш қилади. Обид шу хусусда яқин одами — коммунист Берди татарга сўз очганида, у: «Колхозлаштириш шиорини ташлаган коммунист фирқаси масаланинг бу томонини ўйлаб қарамаганмикин, шундай катта ишга бел боғлаган ҳукуматнинг сен билан менча ақли йўқмикин?» — дея мушкул саволга савол билан жавоб қайтаради. («Обид кетмон», 111-бет.) Фирқа топшириғини сўзсиз бажаришга одатланган фирқа аъзоси Бердибой яна: «Мен бу тўғрида сенча узоқни ўйлаб турмайман, дарров «лаббай» дейман», дея жавоб қилади. («Обид кетмон», 112-бет.)

Қарангки, асар қаҳрамонларини қийнаган жумбоқлар устида «шундай катта ишга бел боғлаган» раҳнамолар яхшироқ ўйлаб кўрмаган экан, фирқанинг итоаткор ходимлари эса ўйланмай қабул қилинган қарор-топшириқларни «лаббай» деб ижро этаверганлар; айни

шу колхоз ҳаракатининг бошидаёқ «Обид кетмон» қаҳрамонларини қийнаган жумбоқлар кейинчалик жиддий муаммога айланди. Худди шу тарздаги «текислаш», кўркўрона ижрочилик туфайли деҳқон хўжалиги издан чиқди, деҳқон энг азиз бисотидан — ерга, мулкка эғалик туйғусидан маҳрум бўлди, бу ҳол бора-бора деҳқондаги ўз касби-ҳунарига бўлган туғма ихлоси, шахсий ташаббусни сўнишига олиб келди.

Хўш, шундай хавфни сеза туриб нега Обид Бердибойнинг ташвиқига жиддий эътироз билдирмади, колхозга кирди, деган савол туғилади; бу ерда масалага тарихий нуқтан-назардан қараш керак. Обид юз бераётган ҳодисалар ҳақида ҳар қанча тераи ўйламасин, у — ўз даврининг фарзанди, колхоз ҳаракатининг «афзалликлари» хусусида кенг авж олдирилган тарғиботлар Обидга ҳам ўз таъсирини кўрсатди, гарчи «колхозчилик муваффақият қозонганда текис, масъуд турмушга етилади, башарти қозонмаганда-чи?» деган ўй уни тарк этмаса-да, барибир, «камбағал-меҳнаткашга турмушда енгиллик бериш, барчани текис турмушга, текис саодатга етказиш» ғояси ширин орзу сифатида уни ўзинга мафтун этади. («Обид кетмон», 114-бет.)

Обидни колхоз ҳаракатига тортган яна бир муҳим хусусий омил бор. Улуғ реалист қаҳрамони характерига хос табиий бир ҳолатни — уни биз худбинлик деймизми ёки инсоний ожизлик деб атаймизми, нима бўлишидан қатъи назар, рўй-рост кўрсатаверади — Обид халқ ўртасида от чиқаришни зимдан севади. Ёзувчи қаҳрамондаги бу туйғу илдизлари хусусида ўз тахминларини ҳам айтиб ўтади: «Бу номдор бўлиш ҳисси, ёки орзуси мулла Обид Шоҳномалар ўқиб юрган вақтларида туғилганми, ёки ундан илгарими ҳар ҳолда бу ҳис ҳануз сақланиб келмоқдадир. Деҳқончиликда муваффақият қозониб, «Обид кетмон» номини кўтариш унинг бу ҳиссини бир даражада қаноатлантирган бўлса ҳам, бироқ ҳозир бу ҳисни кенгроқ бир доирага ўтказишга майл йўқ эмас. Бунинг учун колхоз унга яхши замин бағишламасмикин? Камбағаллар, очлар, яланғочларнинг саодати йўлида қаҳрамонлик, номдорлик-а?!» («Обид кетмон», 114-бет.)

Бошда холис ният билан бошланган Обид кетмонда кўринган номдор бўлиш туйғуси, афсуски, кейинчалик кўп ҳолларда ёмон оқибатларга олиб келди, бу парса мудҳиш социал иллатга айланди, ҳушёр адиблар эътиборини ўзига тортди; Қочирий издошлари Қаландаров,

Давлатбеков, Отақўзи каби образлар тимсолида бу ҳодиса моҳиятини чуқур бадний таҳлил этиб бердилар. (А. Қаҳҳорнинг «Синчалак», П. Қодировнинг «Қора кўзлар», О. Еқубовнинг «Диёнат» асарлари назарда тутилмоқда.)

Обид колхозга раис бўлиб иш бошлар экан, қатор жумбоқларга дуч келади. Бунда у жуда дадил, принципиал позицияда туради. Аввало буйруқбозлик усули,* колхоз ишига юқоридан туриб биллиб-билмай аралашиниш, кўрсатма бериш ҳолларига қарши чиқади. Иккинчидан, дабдабазлик, мадҳиябозлик жазавашига тушиб, озгина ютуқни гупуртириб, кўкракка уриш бошланганида мулла Обид тўғридан-тўғри оломонга қарши боради; «бойидик, большевиклашдик, социализмга чиқдик», деб талтайишларга жиддий эътироз билдиради. Колхоз ҳаракатининг бошидаёқ Қодирий пайқаган, адиб қаҳрамонлари ҳаётда дуч келган бу кўнгилсиз ҳодисалар бора-бора қанчалик хатарли тус олгани бугунги кунда ҳаммага аён.

Асарни ўқир эканмиз, ўта сезгир, ҳушёр реалист жамоатчилиكنи яна бошқа эҳтимол тутилган хатарлардан огоҳ этгандай бўлади. Қарангки, колхоз ҳаракатининг илк қадамларидаёқ пахта яккаҳокимлиги гоёси туғилган экан; аёлларни, мактаб ўқувчиларини оғир дала ишларига жалб этиш ўша кезлардаёқ бошланган экан.

Асарнинг кўп ўрнида пахта колхозда асосий экин бўлиб қолаётгани, пахтага ажратиладиган ерларни кенгайтириш зарурияти устида гап боради, ҳатто кичкина «Четан» колхози ерларининг «тўқсон беш фонзи» пахта, ҳамда жуда яхши бўлмаса ҳам, ўртача ҳосил берадиган пахта»дан иборат экани айтилади. («Обид кетмон», 222-бет.) Коллектив хўжалик юритиш жараёни мантиқидан шу нарса аён бўладики, бу хилдаги меҳнат тарзи албатта «хотин-қизлар меҳнатида фойдаланиш»ни, болаларни, мактаб ўқувчиларини, шаҳарлиларни дала ишларига жалб этишни тақозо этади. Шуниси ҳам борки, аёллар ўзларига мос енгилроқ меҳнатга эмас, энг оғир ишларга, масалан, чопиққа жалб этилади. «Тавба қилдим, худо... Хотинларнинг чопиқ қилганини етти отадан бу ёққа эшитмаган эдик,— деб баъзи хотинлар ёқа ушлайдилар». («Обид кетмон», 179-бет.) Аммо шу каби тарихда бўлмаган оғир ишларни қилишга мажбур бўладилар.

Асар бош қаҳрамонининг жамият турли қатламларига — фирқага, комсомолларга, қишлоқ устунлари

саналмиш бадавлат кишиларга, дин пешволари — рухонийларга муносабатни ҳам ўзига хос, ҳозирги кун кишиларни учун ғоят қизиқарли. У жамиятда ижтимоий гуруҳлар мавжудлигини, уларнинг асл синфий моҳиятини яхши тушунадди. Бироқ одамларни фақат қайси гуруҳ, синфга мансуб эканига қараб дўст ёки душманга ажратмайди. Одамга баҳо беришда унинг учун бош мезон — кишининг маънавий-ахлоқий қиёфаси, одамийлиги, амалий фаолияти. Ким бўлишидан, қайси табақа, ижтимоий гуруҳга мансуб эканидан қатъи назар, у биринчи галда одамни одам деб, уни тушуниб одамларча муомалада бўлади: қишлоқ устунлари саналмиш бойлар инсофли, кўпчилик учун жонни ачийдиган одамлар эмаслигини билгани ҳолда зинҳатга таклиф этганларида одамгарчилик юзасидан уларникига боради, бироқ улар қувлик билан Обидни ўз томонига оғдиришга уринаётганликларини сезгач, дарҳол улар билан орани очик қилади; яна ўша оддий одамгарчилик таомилларига кўра қишлоқ масжиди имомларини меҳмондорчиликка чақириб, қўй сўйиб сийлайди... Обид учун коллективлаштириш давридан олиб ёзилган кўпчилик асарларнинг фаол қаҳрамонларига хос «сиёсий ҳушёрлик» шiori остида одамларга шубҳа билан қараш, улардан бўлар-бўлмас душманлик қидириш, одамлар орасига нифоқ солиш одати бутунлай ёт. Мулла Обид бош бўлган колхозда қулоқларни рўйхатга олиш, уларни «синф сифатида тугатиш», сургун қилиш ишлари хийла силлиқ, тинч йўл билан ҳал этилади; қизиққон ёшларнинг худони, динни инкор қилиб, бошқаларни ҳам худосизликка чақирishi мулла Обидга ёқмайди, соғлом ниятли билимдон рухонийлардан коллектив манфаати йўлида фойдаланиш йўлларини излайди, одамларнинг диний туйғуларига эҳтиром, одоб билан муносабатда бўлади. Ибратли бир мисол. Берди татар қишлоқдаги намоз ўқилмай бўшаб қолган Катта масжидни клубга айлантиришни таклиф қилганида Обид бунга асло қўшилмайди. У бу хусусда ғоят мулоҳазакорлик билан мана бу гапларни айтади:

«— Бино-ку, албатта керак!— ...Лекин Катта масжидни клубга олиш менга ёқмайди. Балки сиз: бу ўзи диндор, масжидни олишга худодан қўрқади, дерсиз. Ундай эмас, масжидсиз ҳам номоз ўқиш мумкин...

...Шундай... Менинг масжидни клубга олиш тўғрисида қаршилигим бошқа тўғридан... Мени бир ёққа қўя туринг, сиз қишлоқ халқини назарга олинг. Бу халқ

сиз билан менингча ўйлаб, масалага «масжидда номоз ўқувчи йўқ» деб қарамайди, тўғридан-тўғри «динни бузадилар, шариятга раҳна соладилар» деб билди. Дуруст, очиқ қаршилик кўрсата олмас, бироқ инчдан кекланади. Бу эса бизнинг янги бошлаган ишимиз учун хайрли эмас. Масжиддан ҳам каттароқ, йнғилишга қулайроқ бир бино ёпиш учун ўн минг сўм сарф бўлсин, боринг, йнғирма минг сўм кетсин. Аммо шу суммани фойда қиламан деб халқнинг кўнглига кек жойлашга арзимайди, колхознинг юз минг сўмлик ҳосилига лат беради» («Обид кетмон», 187—188-бетлар.)

У ёғини суриштирсангиз, ёзувчи сеvimли қаҳрамонини асло идеаллаштирмайди, холис реалист сифатида уни мураккаблиги, зиддиятлари билан ўқувчига тақдим этади. Мулла Обиднинг тақдири, колхозга келгунга қадар ўтган кечмиши анча мураккаб, ўзига хос. Бир томондан, у инқилобдан бурунги тузум адолатсизликларини татиган, мардикорликка ёлланиб, Германия фронтида бир ўлимдан қолган, каргаранг бўлиб қайтган; иккинчи томондан, инқилобдан кейин анча вақт советлар ҳокимиятига бстараф қараб келган, сўнг косибчилик ҳунари касодга учраб, рўзгор тебратолмай қолган кезлари унда совет ҳукуматиға қарши бир кек пайдо бўлган, жамиятдан, жамоат ишларидан ўзини четга олган — ёзувчи қаҳрамоннинг шу сингари «қовушмаган феъллари» ҳақида ҳам яширмай дангал гапиради.

Обид Қодирийнинг ўтмиш ҳақидаги романлари қаҳрамонлари каби саводли, китоб кўрган, билимдон одам. Унинг меҳнаткашлигига ишора бўлган «кетмон» лақаби билан баробар «мулла» лақабини олиши шундан. У худога ишонади, ҳатто колхозга бош бўлган кезларда ҳам беш вақт номозни тарк этмайди. Бироқ мулла Обид — тор мутаассиб руҳонийлар тонфасидан эмас. У исломнинг илғор, халқчил, гуманистик ақидаларига амал қилади. У ҳеч қачон одам боласига ёмонликни раво кўрмайди. Унинг пешона тери билан ҳалол меҳнат қилиб яшашдан иборат ақидаси нақшбандийлик тариқатига бориб туташади.

«Обид кетмон»да узоқ йиллар социалистик ҳаёт тарзи акс этган асарларда деярли учратмайдиган гайриоддий лавҳаларга дуч келамиз. Чунончи, мулла Обидни раисликка кўтариш пайти «колхозга раис бўладиган киши номозхон бўлса ҳам майлими, бунга ҳу-

куматларимиз нима дер эканлар» деган масала кўтарилади. Шунда масъул партия ходими: «Номоз ўқиш... кишининг хусусий иши, биров кўпчилигининг ишига ва ҳукуматнинг сиёсатига зарба бериш учун номоз ўқир экан, албатта, ҳукумат бунга йўл қўёлмайди. Аммо ҳар икки томонга зарарсиз равишда биров номоз ўқир экан, бунга ҳукумат ҳеч нарса демайди... Обид кетмоннинг номози шу кейинги йўлда... Обид кетмоннинг ўқиган номози унинг колхозга раис бўлишига моне бўлмайди» дея жавоб қилади. («Обид кетмон», 152-бет.) Бугина эмас, шундай саволни берган киши «синфий душманга сотилган одам», бу — қипқизил фитначи, демоогнинг иши, деган қатъий хулосага келади... Оқилона сиёсат тантана қилади, Мулла Обид бир оғиздан раисликка сайланади.

Ўйлаб қоласан киши, «жанговар атеизм» жунбушга келган ўша йилларда ҳақиқатан ҳам ҳаётда шундай бўлганмикин? Ёки бу шунчаки ёзувчининг орзуси, яъни, эркин демократик коллектив деҳқон хўжалиги ҳақида адиб тасаввурдаги моделнинг бир хусусиятиmidi?! Мабодо ўша кезларни шу хил сиёсат ўтказилган бўлганда адабий танқид қиссадаги дин ва диндорлар билан алоқадор ўринларга бу қадар хуруж қилармиди?! Агар Қодирий талқинидаги динга, диндорларга оқилона сиёсат ўша кезлардаёқ изчиллик билан ўтказилганида, тантана қилганида социалистик жамият қанчадан-қанча беҳуда ғалвалардан, фожиялардан халос бўлмасмиди!

Худди шу масала билан боғлиқ асарда яна бир характерли лавҳа бор. Берди татар Обидни фирқага тортишга тарғиб этади, ҳар жиҳатдан у фирқа аъзолигига муносиблигини айтади. Обид ўйланиб қолади. Улар орасида шундай савол-жавоб бўлиб ўтади:

«— Фирқага кириш... менга тўғри келмас...

— Нега келмас?

— Мен... Худога ишонаман.

Татар мулла Обиднинг юзига тўғри қараб бош қашинади...

— Фирқанинг бошқа йўлларига қаршилигини йўқми?

— Йўқ. Мен фақат худога...

Татар бир оз ўйланиб ўтиради...

— Хайр, бу масала очик қола турсин...» («Обид кетмон», 186—187-бетлар.)

Салкам олтмиш йилдирки, бу масала ҳамон очик қолиб келяпти.

Обиднинг динга муносабати масаласи каби асардаги руҳоний шахслар — Хатиб домла билан мулла Муҳсин образларининг бадний талқини ҳам эътиборга сазовордир. Руҳоний зоти бўлса фақат ё салбий ёки ҳажвий қаҳрамон сифатида нуқул қоралаш, фош этиш одат тусини олган 30-йиллар шароитида «Обид кетмон»да Қодирий тутган йўл кутилмаган фавқуллодда ҳол, катта ижодий жасорат эди. Ёзувчи қув, таъмагир Хатиб домлани ҳам, унинг зидди бўлмиш гўл, соддадил, аммо ҳалол одам мулла Муҳсинни ҳам синфий, мафкуравий душман деб эмас, ҳолис туриб инсон сифатида — ҳаётда қандай бўлса шундайича, мураккаблиги, зиддиятлари, айрим фазилатлари (хусусан мулла Муҳсин образида) ва инсоний ожизликлари билан бор ҳолича тирик одам сифатида гаудалантиради. Мана шу ҳолис реалистик йўл ҳақиқатни эмас, синфий-мафкуравий мақсадларни бош мезон-дастак қилиб олган ўша давр танқидчилигига маъқул тушмайди. Синфий позицияда изчил турувчи танқидчилар назарида дин фақат оғу, диндор одам борки — барчаси реакцион, синфий душман, уларда ижобий фазилатлар, умуман улар орасида яхши, ҳалол одамлар бўлиши мумкин эмас. Шунга кўра руҳонийларни «яхши» ва «ёмон»га ажратиш жиддий хато... Шундай қилиб улар «жаҳолат»га, «мутаассиблик»ка қарши курашаман деб беихтиёр ўзлари жоҳил, мутаассиб кимса ҳолига тушиб қоладилар; ҳаётда, 30-йиллар шароитида Хатиб домла билан баробар мулла Муҳсин типидagi шахслар ҳам борлиги, улар «асл ҳаёт»нинг ўзидан, ўзбек турмушидан олинганлигини ўжарлик, мутаассибик, бундан ҳам ёмонни сиёсий демагоглик билан инкор этишга уринадилар. Юқорида тилга олинган 1937 йилда «Қизил Ўзбекистон»да чиққан тақризда: «Абдулла Қодирий одамларини синфий гуруҳларга эмас, балки «яхши» ва «ёмон» деган «гуруҳлар»га бўлади. Шунинг учун ҳам у «Обид кетмон»да диннинг моҳиятини очиб бериш ўрнига, руҳонийларни «яхши» (Муҳсин домла каби) ва «ёмон» (Хатиб Шалҳак каби) руҳоний тарзида кўрсатиш билан ўзини катта иш қилгандек ҳис этади, ваҳоланки, бу динни фош қилиш эмас, балки динга ва руҳонийларга ёрдам қилишдир», — дейилади. Тақриз муаллифлари айниқса мулла Муҳсиннинг «ижобий тип» қилиб кўрсатилиши, яъни унинг ислом динини тўғри англаши, беш вақт номозни ҳам қўймаслиги, бошқаларга ҳам зарар бермаслиги, динни ўз шахси учун ишлат-

маслиги сингари хислатлари тасвирига тоқат қилолмайдилар. Демак, бу образ бундай табиий хусусиятлардан халос этилиши лозим... Мабодо шундай қилинганда бу шаходан нима қолиши, умуман тирик одам, ҳаётӣй, ҳаққонӣй образ сифатида барбод бўлиши уларнинг ҳаёлига ҳам келмайдӣ. Аслида улар учун реалистик адабиётнинг жони-тани бўлмиш — образнинг ҳаққонӣйлиги, ҳаётӣйлиги, самимӣйлиги — бир пул, уларга ҳаётӣй образ эмас, фақат синфӣй мафкурага хизмат қиладиган, бу ўринда эса динни, синфӣй душманни фош этишга ярайдиган қўғирчоқ керак, холос.

Ойбек «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» тадқиқотида ёзувчи — санъаткор сифатида «Обид кетмон»даги Хатиб домла ва мулла Муҳсин образларининг ҳаётӣй, ҳаққонӣйлигига тан беради. У мамнуният билан мана буларни ёзади:

«Домлаларнинг образини чизишда ёзувчи — санъаткор. Домлаларнинг юриш-туриши, сўзлари, фикр юритиши, халқни алдаш ва ҳоказо бутун сифатлари ўқувчининг кўз олдида жонланади. Асарда домлаларни ёзувчи: етакламайдӣ, улар ўзлари домлаларча юрадилар. Уларнинг оғзига ёзувчи ўз сўзларини тикмайдӣ, улар ўзларича сўзлайдилар... Қишлоқ домлалари ҳақидаги боблар юмор ва сатира билан тўла, жонли, реал картиналардан иборат». (Ойбек. Асарлар. Ўн томлик, тўққизинчи том, 305-бет.)

Аммо Ойбекдек санъаткор ҳам ўша давр ҳукмрон мафкураси исканжасида юқоридаги гапларига зид бориб «ёзувчи «қитдак» ўнгга бурилиш» ясаганлигини, домла Шалҳакни очкўз Хагиб домлага контраст тип қилмоқчи бўлганлигини танқид қилишга тушади. Домла Шалҳакнинг соддадил, гўл, «кирсиз мусулмон» сифатида берилишига, ҳийлакор, олғир эмас, ҳатто оғзидаги ошини ҳам олдириб қўядиган, тузоғига тушган овни ҳам эплаб ололмайдиган, динни, шарнатни тўғри англайдиган, тўғри тадбиқ қиладиган одам тариқасида талқин этилишига қарши чиқиб, бу образнинг ҳаётӣйлиги, табиийлиги хусусидаги бояги юксак баҳосини бутунлай инкор этади. Ойбекни бунга мажбур этган нарсаси охирида аён бўлади. У ҳам юқоридаги тақриз муаллифлари каби диндорлар образидан охир — оқибат синфӣй-мафкуравий мақсадларни талаб этади; бу образларда адиб «диннинг аҳамиятини, унинг эксплуататор характерини очишга уринмаган»лигини, Мулла Муҳсин образида «диннинг моҳиятини фош этишга урин-

маган»лигини айтади. (Ойбек, юқоридаги асар, ўша бет.)

Шу тариқа Ойбекдек санъаткор ҳам оқибат натижада ҳаққонийлик, ҳаётийлик принципларидан чекиниб синфий-мафкуравий мезон талабни олдида бош эгади, ўта ҳаётий, жонли образлар қимматини шу мезон — талаб орқали йўққа чиқаради. Асарга, образларга мутаассибларча тор синфий-мафкуравий ёндашув адабиёт, реализм йўлида нақадар катта ғов бўлганини, реализмнинг ҳаққонийлик, ҳаётийлик, ҳолислик сингари муқаддас принципларини маҳв этишга қаратилганлигини мана энди бутун даҳшати билан ҳис этияпмиз. Синфий-мафкуравий муносабат даҳшат солиб турган 30-йиллар шароитида «Обид кетмон»да талай ҳолис туриб битилган бетакрор ҳаққоний, ҳаётий образларнинг, жумладан, Хатиб домла ва мулла Муҳсиндек жонли типларнинг яратилиши чиндан ҳам жиддий жасоратдир.

Ниҳоят, яна бир муҳим савол. Нега сиёсий етук, ташаббускор фаоллар, қашшоқ батраклар вакили қилиб, айни Обид кетмон, ҳа, ўша худога ишонадиган, руҳонийларга хайрихоҳ, таржимаи ҳолида «доғ»лари бор, бир вақтлар советларга кек сақлаган, якка хўжаликни хуш кўриб, колхоз ҳаракатига бошда унча хайрихоҳ бўлмаган ижтимоий пассив одам раисликка сайланди. Гап шундаки, Обид аввало мулла, китоб кўрган, билимдон, қолаверса чин меҳнаткаш, ишнинг кўзини билладиган, тадбиркор, мустақил одам. У бир қарашда содда, дағал бўлиб туюлган табнати ва шу соддалик, дағаллик замирида ётган фавқулодда теран ақл-идроки, тадбиркорлиги билан ҳаммадан ажралиб туради. У хўжаликни сохта фаоллик, гапдонлик, сиёсатбозлик билан эмас, балки халқнинг бой деҳқончилик тажрибаси, иқтисодий сабоқ, ҳисоб-китоб асосида бошқаради. Фақат Обид эмас, унинг яқин фаоллари — маслакдошлари ҳам деҳқончилик бобида билимдон кишилар. Суғоришга онд бир баҳсда оддий деҳқон рус агрономининг хато қарашига қарши чиқади, ўзининг ҳақлигига уни ишонтира олади; ўша деҳқонлар немисларнинг ерни гўнг шираси орқали ўғитлаш усулининг афзал томонларини ҳам, кам-кўстларини ҳам ажрата биладилар...

Қаҳрамон образининг ўзига хослиги, ёзувчининг асл муддаосини тушуниб етмаган ёки тушунишни истамаган танқидчилар: «Обид янги тип кишилар, колхозчилар образи, айниқса социализм йўлида актив иштирок

этувчи колхоз раисининг образи бўлолмайди. У икки жаҳон ўртасида қолган қолоқ одам. У — тип, образ ҳам эмас, ўйланиб чиқарилган схема» деб даъво қиладилар. Адиб таңқидчилар тасаввурисидаги «типик» раҳбар ходим — «фаол» раис образини эмас (бунақа фаол раҳбар ходимлар образи адабиётда кўп яратилган), айни ўлар назарида «қолоқ», «схема» бўлиб кўринган раҳбар образини яратган экан, бунида чуқур маъно бор. Ёзувчи эътиқодича, «сиёсий хушёр», «синфий» томондан мақбул-чаққон, гапдон кимсалар эмас, айни Обид тилидаги билимдон, инжиблармон, холис, вазмин мулоҳазакор одамлар коллектив хўжаликни чипакамнига оқилона бошқаришни мумкин. Ёзувчи Обидга синфий томондан эмас, меҳнаткаш халқ, деҳқон аҳли манфаати, нуқтан назаридан келиб чиқиб баҳо беради, худди ўшан Обидни қишлоқ кишилари назарида унинг зидди бўлган, келиб чиқиши жиҳатидан меҳнаткаш, мафкура томонидан советларга яқин, аниқроғи «партия ва совет аъзоси», аммо фақат ганини, бўлбўлдек сайрашни биладиган, меҳнатдан, хўжалик юритиш илмидан йироқ, бу борада деҳқонларга маъқул фикр айтолмайдиган кимсаларга қарама-қарши кўяди. Муаллиф ёзади:

«Қишлоқчилар, сиз билан менинг кўзимга «анойи» кўришчилар ҳам, аммо ҳақиқатда ундай эмаслар. «Пих ёрган» деб пах шуларни айтса бўлади. Ўртоқ Очилди чет қишлоқчининг боласи бўлмаганидек, Советга чет унсури ҳисобланган оиладан ҳам эмас — Тиктенанинг ўзидан чиққан, кам ерли, камбағал деҳқоннинг боласи. Агар ишонсангиз оғзи билан меҳнаткашлар мафкурасига жон беради. Бироқ, қишлоқчилар оғзи билан ўроқ ўриб, оёғи билан машоқ терувчига қапоатланиб қола бермайдилар, яъни маъраканинг гули бўлмоқчи бўлгандан яна бошиқа нарсани ҳам талаб қиладилар. Омочининг қулогини унлаганими, кетмоннинг шамоллини еганими? — Ҳўй, еган бўлса ўз касбида қанчалик муваффақият қозонган, ёлчибгина хирмон кўтарганими, бели букилибгина аравага пахта ортиб, ертўлага деҳқончилик тўкканими?

Ўртоқ Очилди Собиров Мирвали бағи таъбирини қўйласак маъракада сўз важида «гар-гар» қилса ҳам, бироқ, деҳқонларнинг кейинги шартлари устига келганда яна Мирвали ота иборати билан жавоб берсак «ер чизади». Қишлоқчилар ўзларича энг аҳамиятли ҳисобланган кейинги шартни Очилди Собировдан тополмайдилар, шунинг учун йиғинлардаги унинг сўздан ўй-

наган хулсларига унчалик аҳамият беролмайдилар. Аммо мулла Обид...» («Обид кетмон», 29—30-бетлар.)

Обид типдаги истеъдодли, ишбилармон, табдиркор шахслар — халқнинг миллий бойлиги. Ҳаёт йўлидаги, табииотидаги барча зиддиятчи жиҳатларига қарамай қишлоқ аҳли яқинлик билан мулла Обидни ўзларига бошлиқ қилиб сайлаган эканлар, бу тасодифий эмас. Асл деҳқон учун шундай раҳнамо керак, меҳнаткашлар назарида Обиднинг «қовушмаган феъллари», «синфий чекланган»лиги катта айб саналмайди. Афсуски, ҳаётда акс ҳол устун келди, шахсга синфий-идеологик талаблар асосида ёндашиш устивор бўлган кезлари Мулла Обид типдаги халқнинг миллий бойлиги саналган истеъдодли одамлар раҳбарликка йўлатилмади, йўлатилганлари ҳам мафкуравий «чекланганлиги», «хатоси», ўтмишдаги «гуноҳ»лари учун ишдан четлатилди, қатғон қилинди, гумроҳ танқидчилар эса уларни адабий асар қаҳрамони бўлишга нолойиқ санадилар. Бундан халқ, жамият, қолаверса адабиёт қанчалар ютқазгани тарихдан маълум! Ёзувчи мана шу хатарни кўрган, билган ҳолда ўз асарида Мулла Обид намунаси орқали гўё тарихнинг шафқатсиз оқимиغا терс бориб, хато сиёсат тазйиқига тушиб қолган гумроҳ бандларга сабоқ бермоқчи бўлгандай туюлади.

Қиссада колхоз йўлига кирган меҳнаткаш деҳқоннинг умумий кайфияти — улардаги коллектив хўжаликнинг истиқболчи, бахтли, фаровон турмуш ҳақидаги тарғиботларига болаларча умид-шончи, шу ширин орзу-шонидан туғилган чексиз ғайрат-шижоат, саратон қуёши остидаги дўзах азобиغا тенг меҳнатни роҳат-фароғат биллиб, ўзларини қуёш билан курашга чоғланлари, қўлга киритилган озгина омадини катта бахт санаб зўр тантана қилишлари, ютуқлардан сўз очган нотикнинг ҳар бир гапига олқиш ёғдиришлари — барчаси ажиб бир поэтик киноя билан қаламга олинган. Бу картиналар А. Платонов повестидаги истеҳзоларга тўла меҳнат тасвирини ёдга туширади.

Қизиги шундаки, колхоз ҳаёти, меҳнат-шижоати, дабдабаю асасалар тасвири орасида гоҳо бир дақиқагина деҳқонларининг почер, аянчли аҳвол-ҳолати — орзу-умид қанотидаги парвоз билан реал турмуш орасидаги зиддият ярқ этиб кўзга ташланиб қолади. Мана, одамлар байрам кунинда ҳам дам олмай балчиққа қориниб тинка-мадори қуриб, қурсоқлари яланиб меҳнат қилаётирлар. Шунда кўкдан улар учун байрам муж-

даси ёғилади, самолётдан байрам варақаларни тарқатилади, уларда жумладан, «Биз коллектив хўжалик орқали фақирликдан қўтиламиз» деган сўзлар ёзилган. Зовурда ишлаётган соддадидеҳқонлар бу «умидбахш» сўзлардан қувониб, бу баъдаларга учиб «гўё бахш талашаётгандек «яшасин» деб қичқирадилар, зовурда чапак, олқини, яшасин товушларни янграйдилар... («Обид кетмон», 170—171-бетлар.)

Нарироқ бориб меҳнат-шижоати билан ёнган, фаровон турмушга умид боғлаган деҳқонларининг ҳақиқий ҳоли маълум бўлади: «Сигирлилар шаҳарга сут, қатик сотиб, пулини рўзғор керак — яроғига яратиб учун биринкин кунга идорадан рухсат сўрайдилар. Сигирчилар пулсиз қийналганликларини арз қилиб, бирор ҳафта мардикор ишлаб беш-ўн сўм топиб қайтиш учун изи нагайдилар. Баъзилар этиксиз шудгорда қийналганликларини кўрсатиб, идора этик бермаса ишга чиқмасликларини таибх қиладилар» («Обид кетмон», 176-бет).

Ҳар қандай гайрат, меҳнат шижоатининг ҳам чегараси бор. Қараиники, колхоз ҳаракатининг изк босқинидаёқ бошланган зўр меҳнат шижоати моддий муҳтожлик туфайли секин-аста сўна бошлаган. Энди меҳнатни уюштиришнинг бошқа чора-тадбирлари кўрилади — қаттиқ меҳнат иттизомини ўрнатиш, зўравонликка ўтилади. Колхозчиларининг бояги арзи додларига идоранинг жавоби шундай: «Идора уларга изи беролмайди, чунки изи бериш — колхоз ишини ост-уст қилиш деган сўз. Бундан ташқари, ўн кишига изи берилса, эртага йигирма кишининг рухсат сўраши турган гап. Шу билан бирга, гарчи баъзиларининг узри бир баҳонадан иборат бўлса ҳам, баҳар ҳол уларни сукут қилдириш учун тадбирлар лозим бўлади...» («Обид кетмон», 177-бет).

Эркин меҳнат хўжалиги орзусида ташкил топган колхоз хўжалиги шу тариқа бора-бора меҳнат каторчасига айланган. Ҳатто Обид кетмондай тадбиркор, инсонпарвар одам ҳам ўша хилдаги шафқатсиз тартиб исканжасидан чиқиб кетолмайди, хўжаликда қатъий меҳнат иттизომи ўрнатиш бобида кўпинча қаттиққўлчиликни ҳадидан ошириб юборади. Чунончи, Аҳмад тоға танбалроқ одам ёзилми баҳонасида меҳнатдан бўйин товлаганида, уни тафтиш қилиб, ёзилган жойини бориб текширади, шу тариқа унга таибх беради, уялтиради... («Обид кетмон», 213—214-бетлар.)

Боя келтирилган колхозчиларнинг моддий аҳволига онд лавҳа колхоз ҳаракатининг биринчи йилига тегишли. Орадан тўрт йил ўтиб, колхоз қурилиши «деҳ қадмлар билан илгариллаган», тўрт йиллик галабани ишонлашга бағишланган катта тантана арафасидаги умри бетиним меҳнатда ўтаётган деҳқонларнинг ҳолаҳволи ҳақида йўл-йўлакай муаллиф мана буларни ёзади: «Аъзолар ёз ўтиб кийим-кечакка, кўрпа-ёстиққа қарай олмаганлар. Барчанинг ятак-нишони, тўн ва чолвори лавак-лавак бўлган, этиклардан пайтава осилиб юрийди. Аксар дўшилар тепчигидан қирқилиб, нилтаси кўриниб туради...» («Обид кетмон», 245-бет.)

Шуниси ҳам борки, биз юқорида тилга олган ўринлар, қиссада кўтарилган колхоз қурилишининг илк босқичига онд талай зиддиятли ҳолатлар, муаммолар бутун ўткирлиги билан ўқувчини ўйга толдирадиган, ларзага соладиган пафос даражасига бориб етмаган. 30-йиллар шаронгида бунинг иложи ҳам йўқ эди. Бироқ ўша кезларда колхоз ҳаракати ҳақида шунча гапларни, бор ҳақиқатни йўлни топиб айтиш, ифодалаш катта ишжонат эди. «Обид кетмон» ҳақиқати ўша мураккаб йиллар ҳақидаги бугунги ошкоралик, демократия даври тафаккурига кўн жиҳатдан мос тушини кишини ҳайратга солади, ўз давридан бир печа ўн йиллар илгариллаб кетган донишманд, ҳақгўй, чин реалист адибмизга бўлган ҳурмат-эътиборимизни яна бир қара оширади.

ФИҲОН

(Хотима ӯрнида. «Қодирийнинг сўнгги кунлари» хотира қиссаси хусусида)

«Қодирийнинг сўнгги кунлари»ни варақлашим биланок 1987 йил май ойида Дўрмондаги ёзувчилар ижод уйида хотира қисса муаллифи Ҳабибулла Қодирий билан бўлган мулоқатлар ёлнимга тушди. Ҳабибулла ака ўша йилги қиш ва баҳор ойларини ижод уйида ўтказдилар. У киши оғир бетоб эдилар. Ҳар кун шаҳардан ўғиллари келиб хабар олиб туришар, умр йўлдоши эса укол қилиб муолажани давом эттирарди. Шунга қарамай Ҳабибулла ака бетини ижод билан банд эди. Ён хонада туриб бемор одамнинг кунни тунга улаб ишлашига, бир чеккаси, ҳаваси келса, бошқа томондан, унинг аҳвол-руҳиятини, рағби-рўйини кўриб юрагим эзилди кетарди. Чамаси кўпини кўрган шифокор, ёзувчи бу одам умрининг сарҳисоб пайти яқинлашганини ичдан сезар, авлодлар учун жуда муҳим гапларини айтиб қолини, қогозга туширишга шошилاردди. Кунларининг бирида оқшом пайти ёзувчи Санд Аҳмад Пиримқул Қодиров, Ҳабибулла ака ва мени боғ ҳовлисига меҳмонга таклиф этди. Ярим тунга қалар давом этган бу мароқли суҳбатда Санд Аҳмад ака очилиб кетиб илк бор ўзининг лагер ҳаёти ҳақидаги аччиқ қиссасини гапириб берди. Авваллари мен ундан бу ҳақда сўраганимда, негадир нуқул гапга чап берар, бу тўғрида сўзлашни хуш кўрмас эди. Эҳтимол, ўша кунги икки жабрдийда учрашиб, ёнма-ён ўтириб эски яралар очилиб кетгани, ҳар ҳолда ўша кунги Санд Аҳмад ака бутун бир йирик фожий асарга арзигулик аламли достонини тўкиб солди. Кейинроқ «Шарқ юлдузи»да босилган «Қўрқув салтанати» деб номланган суҳбатиди шу аччиқ достоннинг бир қисминини ўқувчиларга инъом этди.

Суҳбат пайти Ҳабибулла ака деярли гапга аралашмай чуқур ўй-хаёллarga гарқ ҳолда жим ўтирдилар. Меҳмондорчилик тугаб, мезбон билан хайрлашиб Ҳабибулла ака иккаламиз Пиримқул Қодировни боғига кузатиб қўйдик; қайтишда у киши юрагини ёриб қол-

дилар: «Санд Аҳмад акаагизининг гапларини эшитдингиз-а... Мен шу кунларда иккита дард билан олишяман. Бирин — жисмоний хасталик, иккинчиси Қодирий ва Қодирийлар хонадонининг армони, фиғони... Санд Аҳмаднинг хотиралари менинг ярамга туз сепгандай бўлди... Мен шу пайтга қадар қалам тебратиб унча-мунча нарсалар битдим. Аммо ҳеч қачон ҳозир битаетган асарим каби ўзимда ёзишга, кўнглимдагиларни бўшатишга бу қадар кучли эҳтиёж сезган эмасман. У мислсиз оғир дард бўлиб вужуд-вужудимни ўртамоқда. Шу дард, шу армонини қогозга туширмагунча, ёзиб битирмагунча бу дунёдан кетолмайман, жон беролмайман...»

Қимдир яхши айтган: тарихда шундай сиймолар бўладик, улар тарих, жамият ўзларига юклаган вазифани адо этмагунча дунёдан кетмайдилар. Эҳтимол, бу гап катта миқёслардаги тарихий миссиялар ҳақидадир. Аммо бу ҳикматни бошқачароқ, бирор халқнинг маданияти, адабиётига дахлдор шахсларга ҳам бемалол тадбиқ этиш мумкин деб ўйлайман. Чунончи, Ҳабибулла Қодирий ўзининг машаққатли фаолияти, отаси Абдулла Қодирий ҳақидаги хотиралари, айниқса «Қодирийнинг сўнгги кунлари» қиссаси билан маданиятимиз, адабиётимиз тарихи, халқимиз учун бошқа бирор зот қилиши, қила олиши мумкин бўлмаган мислсиз улуг ишини, тарихий вазифани адо этиб оламдан ўтди. Мен амминманки, бу иш учун миннатдор авлодлар унинг табаррук руҳи олдида қайта-қайта қўллик қилажаклар.

«Қодирийнинг сўнгги кунлари» «Ёшлик» саҳифаларида эълон этила бошлаши биланоқ кенг жамоатчилик эътиборини ўзига тортди, ҳали асар охиригача босилмай туриб у ҳақда жўшқин баҳслар бошланиб кетди, бир-бирига зид мулоҳазалар ўртага ташланди, гоят хилма-хил тонфа, турли ёшдаги ўқувчилардан журнал редакциясига хатлар оқими ёғила бошлади, адабий танқидчилар, ёзувчилар орасида асарни қўллаб-қувватловчилар ва айни пайтда уни ғашлик билан нохуш қабул қилувчилар ҳам бўлди. Шундай бўлиши табиий эди. Чунки у етмиш йиллик тарихимизнинг энг мураккаб, фожеий йиллари, қатли ом жафолари, яна ҳам аниқроғи, улуг адиб Қодирийнинг, Қодирийлар хонадонининг, қолаверса бутун бошли адабиётимизнинг, маданиятимизнинг қора кунлари ҳақидаги асардир; даврнинг ўта шафқатсиз ҳақиқати тўғрисида шафқатсиз далиллар — ҳужжатлар тили билан сўзланган аччиқ

хотиралар дostonидир, шоир Шукрулло сўзлари билан айтганда бу асар «қора кунлар ҳақида айтилган рост сўз сифатида ҳам биз учун қадрлидир».

Шуниси характерлики, «Қодирийнинг сўнгги кунлари» асарининг матбуотда пайдо бўлиши А. Солженицинини «ГУЛАГ архипелаги» адабий тадқиқотининг ватанига қайтиш, «Новый мир» журналича чиқиши билан деярли бир пайтга тўғри келди. Бу икки асарни олдинма кейин ўқидик. Мен «Қодирийнинг сўнгги кунлари»ни асло Солженицин асарига тенглаштирмақчи эмасман. «ГУЛАГ архипелаги» ўзининг ифода кўламини, фикрлар миқёсини, мардона ҳақиқати жиҳатидан жаҳон адабиётида тенги йўқ асар. Аммо, камтарона бўлса-да, ўзбек матбуотида «ГУЛАГ архипелаги» билан бир пайтда, балким ундан сал олдинроқ муайян жиҳатлари — ўзининг мавзу-материали, бешафқат ҳақиқати, пафоси жиҳатидан унга ҳамоҳанг асарининг пайдо бўлиши адабиётимиз учун қувончли ҳодисадир. Атоқли тарихчи олим Рой Медведев «ГУЛАГ архипелаги»нинг хорижда рус тилида чиқиши муносабати билан 1974 йили ёзган ва орадан ўн беш йил ўтиб асар ватанида илк бор юз кўриши туфайли «Правда» газетасининг 1989 йил 18 ва 29 декабр сонларида эълон этилган мақоласида шундай фикр бор: «Солженицинининг китоби одам боласи ҳазм қилишни қийин бўлган даҳшатли фактларга бой. Бу китоб чуқур ва ҳаққоний, балким ҳар доим ҳам ҳақ бўлмаган, бироқ ўн миллионлаб одамларнинг адабсиз изтиреблари, халқимиз ўзининг кўп асрлик тарихида мисли кўрилмаган уқубатлари замирида тугилган фикр ва кузатишлар билан лиммо-лим асар. Сталин лагерлари ва қамоқлари даҳшатли «Архипелаг»ига тушган ҳар бир зот ундан ёши ва саломатлиги жиҳатидагина эмас, ўзининг ҳаёт ва одамлар ҳақидаги тасаввурни жиҳатидан ҳам бутунлай бошқача одамга айланган ҳолда чиқади. Уйлайманки, бу китобни қўлга олган одам ҳам уни ўқиб тугатгач, аввалгидан бутунлай бошқача бўлиб қолади...»

«Қодирийнинг сўнгги кунлари» ҳам муайян камқўстларига қарамай, ўзига хос мардона, шафқатсиз ҳақиқати билан китобхонларнинг 30-йиллар халқ ҳаёти, маданий-адабий муҳит тўғрисидаги аввалги тасаввурларини ўзгартириб юбориш, минг-минглаб ўқувчилар қалбига туғён солиш қудратига моллик асардир. Кўпдан бери ўзбек адабиётида бунақа ҳодиса юз бермаган эди.

«Қодирийнинг сўнгги кунлари» хусусидаги гап-сўзлар негадир асарининг фақат биргина «Жосуслар суюзи» боби атрофида ўраланиб қоляпти. Редакцияга келган мактублар ҳам асосан шу бобда қаламга олинган факт-ҳодисалар, шахслар ҳақида. Тўғри, мазкур боб асарининг энг ҳаяжонли, айтиш мумкинки, кульминацион нуқтаси. Унда ўқувчи кутилмаган, ўта бешафқат аччиқ ҳақиқатларга, дарҳол ҳазм қилиш, тағига етиш, тўғри изоҳлаш, одилona хулосалар чиқариш мушкул бўлган чигал жумбоқларга дуч келади. Эҳтимол, бу ҳужжатли хотира қиссанинг энг кучли жиҳатлари ҳам, муайян кам-кўстлари ҳам ўша бобда ёрқин кўринар. Ҳар қанча ҳаяжонли бўлмасин, бу боб асардаги кўпдан-кўп характерли воқеа-ҳодисаларни, аҳамияти, таъсир кучи жиҳатидан ўша бобдагидан асло қолишмай-диган фактларни, адибнинг аламли ўйлари, поэтик кузатишларини сояда қолдирмаслиги керак.

Танқидчи Абдугафур Расулов «Ҳужжат ва баднийлик» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил 1 декабр) «Қодирийнинг сўнгги кунлари»да ҳақиқий санъат асарига хос концепция мавжуд» дея ҳақ гапни айтади, аммо қиссадаги концепция нимадан иборат, деган саволга тайинли жавоб бермайди, концепция ҳақидаги жуда умумий, мужмал назарий мулоҳазалардан сўнг, бирдан бояги фикрига энд бориб, қиссадаги «воқеа-ҳодисалар, факту ашёлар заминини кўраман, улардаги ички боғлиқлиқни топаман, десангиз анча мушкул аҳволга тушиб қоласиз» деб ётади; унингча, қиссада «ҳақиқат акс этган». Лекин «бу ҳақиқат бадний жиҳатдан» исботланмаган. Танқидчи умуман асарининг қимматини шубҳа остига олади. Модомики, мунаққид концепцияни — «санъаткорнинг борлиғи, замон шамоллари, сиёсат таъйиниқага бўй бермайдиган асос» деб санар экан, қиссада айни шундай асос, воқеа-ҳодисалар, факту ашёлар орасида чуқур ички боғлиқлик, уларни бирлаштириб турадиган яхлит гоя — «санъаткорнинг борлиғи» мавжуд, муаллифнинг ноҳақлик, шафқатсизлик қурбони бўлган ота ҳақидаги қалб фиғони, туғғени, баралла эшитилиб, шовқин солиб турбди-ку!

«Қодирийнинг сўнгги кунлари» қиссасининг ўзига хослиги, танқидчи даъво қилганидек, шунчаки «Ота ҳақида» хотирасига снгмай қолган, янги топилган, ниҳоят, автобиографик характердаги материаллар кпиритилган»лигидагина эмас, балким бу асар авваллари ай-

тиш, ёзиш мумкин бўлмаган аччиқ ҳақиқатлар китоби-
дир; асар сўз бошида айтилганидек, «сиёсат ўзгарди,
Сталин ҳокимияти паторат тонди, ошкоралик, адолат-
ни, ҳақиқатни очик айтидиган кунлар келди», қисса
ана шу хайрли кунларнинг мевасидир.

Бу асар билан танишганда бейхитёр адабиётимизда
70—80-йилларда пайдо бўлган халқнинг асл ўғлонлари
билан шу халқ, жамият, ҳокимият муносабатлари тал-
қин этилган, маълуматли ўй-мулоҳазалар билан тўлиб
тошган А. Ориповнинг «Маълумат тошлари», «Оломон»,
Э. Воҳидовнинг «Рухлар исёни», О. Матжоннинг Шу-
кур Бурхон тўғрисидаги дoston ва шеърлари ёдга ту-
шади. Худди ўша асарларидаги каби «Қодирийнинг
сўнгги кунлари»да ҳам халқнинг асл ўғлони, халқни ма-
данияти, равнақи учун жонини тиккан фидойи инсон-
нинг, тенгсиз истеъдод сўҳибининг қадрли муаммоси
огир дард, олов бўлиб муаллиф қалбини, вужуд-вужу-
дини ўрттайди, мана шу изтиробли ўйлар китобхон қал-
бига ҳам кўчиб ўтади, борлигини ларзага солади. Ме-
нингча, асарнинг концепцияси, пафоси шундан иборат.
Маъодо қиссада ҳақиқат бадий жиҳатдан исботлан-
маган бўлса, у ўқувчинин ларзага солармиди, ўйга тол-
дирармиди!

Шунинг ҳам айтиш керакки, асар Қодирий ҳаётига,
ижодига онд мавжуд маълумотлар билан таниш, дид-
ли, фароғатли китобхонларга мўлжаллаб ёзилган. Қис-
са 1926 йилги Қодирий ҳаётига доир муҳим ҳодисани
эслатиш билан бошланади, лекин муаллиф бу ҳодиса-
нинг тафсилотларини батафсил ҳикоя қилиб ўтirmай-
ди. Маълумки, ўша йили Қодирий арзimas баҳона би-
лан — «Мўштум»да босилган «Йилнинг гаплар» мақо-
ласидаги раҳбар ходимлар шаънига айтилган беозорги-
на ҳазил-мутойибани рўқач қилиб, раҳбарларини обрў-
сизлаштиришга уринган, деган айбнома билан қамоққа
олинади. Бир неча ой давомида ёзувчи атрофида мат-
буот саҳифаларида уни кўролмаган айрим шахслар
адовати туфайли ўринсиз, ҳақсиз ҳужумлар, англаш-
мовчиликлар, бемаза исодлар ва жимжималик зам-
замалар авж олдирилади, шу тариқа, Қодирий сўзлари
билан айтганда, адоват мамлакат раиғида бўялади. Қа-
рангки, ўзини Маркс ва Лениннинг ҳароратлик шогир-
ди санаган, ўзи айтгандай, «Лениндан руҳ олиб, Маркс-
дан илҳомланган, Лениннинг соғлом, улғу, ғазаматсиз,
гидирсиз йўлига томон» ҳолис ниятда бел боғлаган,
«Шарқ озодлигини ва унинг мазлум пролетариат саода-

тини фақат ленинизм орқасида вужудга чиқишига ишонган» бир одамга ҳеч қандай асоссиз аксиел инқилобчи деган айб тақалади. Совет ҳокимияти идораларида сидқидилдан ишлаган, «Муштум»нинг асосчиларидан бўлган, «Муштум»даги ичак узди фелъетонлари, ҳажвиялари, оташин публицистик мақолалари билан янги дунё қуришда фаол кураш олиб бораётган, «Ўтган кунлар» романи билан адабиётда, халқимиз бадний тафаккурида инқилоб ясаган улуғ адиб худди ўша «Ўтган кунлар» тўла ҳолда китоб бўлиб чиққан йилги ҳибсга олинади. Яхшиямки, ҳали инсоф, адолат барҳаёт экан, одамлар орасида инсоф, диёнат тугаб битмаган экан, юқори доираларда адолат йўлини тутадиганлар бор экан, Ижтимоий Шўролар жумҳурияти суд ҳукмини бекор қилади, Қодирий озодликка чиқади. Аммо бу мудҳиш машмаша, суд можароси Қодирий учун оғир кўргулик бўлиб қолди, инсонлик шаъни, ҳуқуқи топталган ориятли адиб бу ишни ўзи учун маънавий ўлим санайди. Адиб судда сўзлаган нутқида «Бир неча шахсларнинг орзусича маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга қўрқинч эмасдир»,— дейди чуқур алам билан.

Хўш, шундан кейин нималар бўлди? Хотира қиссада айни шу ситамли саволга жавоб топамиз. Асар бежиз «Қодирийнинг сўнгги кунлари» деб номланган эмас. Гап бу ерда қисқа фурсат — адиб ҳаётининг сўнгги кунлари устида бораётгани йўқ. Қодирийнинг «маънавий ўлими»дан то «жисмоний ўлими»га қадар орадани ўн икки йилдан ошиқроқ муддат ётибди. Ун икки йилга чўзилган бу давр чиндан ҳам Қодирийнинг сўнгги қора кунлари. Тўғри, бу йиллар давомида адиб учун инсбатан осойишта, ёруғ кунлар ҳам бўлди. Улкан истеъдодлар учун озгина далда, сийлов ҳам уларга нақадар катта куч, илҳом бахш этиши мумкинлигини Қодирий қисмати яна бир карра тасдиқлайди. Суд пайти помуси топталиб ўзини маънавий ўлган ҳисоблаган адиб юқори доирадагилар ҳиммати туфайли ҳақиқат таптана қилиб, озодликка чиққач, кўп ўтмай яна ўзига кела бошлайди, илҳом билан ижодга киришади, «Меҳробдан чаён»ни ниҳоясига етказди... 1932—36 йиллар давомида онда-сонда бўлса-да, адибга инсбатан озгина эътибор — Ёзувчилар Союзига қабул қилиниши, Москвада ўтган анжуманларда иштирок этиши, Қозон сафари, А. Икромов марҳамати, А. Толстой, С. Айнинг, Сўфизода каби таинқли шоир, ёзувчиларининг хонадонида бўлиши — буларнинг барчаси уни катта ишларга руҳлантини

ради, қатор публицистик мақолалар ёзади, таржималар қилади, «Обид кетмон» романини яратади, янги тарихий роман учун материаллар йиғади... Афсуски, айни ижодий балоғатга етган, куч-қудратга тўлган адиб учун бунақа осойишта, саодатли кунлар ниҳоятда оз, ўта танқис бўлди.

Қисса муаллифи адиб ҳаётидаги ўшандай танқис, саодатли дақиқаларни ҳам йўл-йўлакай эслатиб ўтади, лекин асосий диққат-эътиборни адиб тақдиридаги драматик, фожий ҳолатларга қаратади. Тарихда шундай алломалар бўладикки, уларга муносабатга қараб умуман жамиятдаги маънавий-сиёсий иқлим қандай эканини баралла кўриш, ўқиш мумкин. Бизнинг тарихимизда Қодирий ҳам шундай сиймолардан. 20-йилларнинг иккинчи ярмидаги, 30-йиллардаги Қодирий теварагидаги можаролар, адиб бошига тушган қора кунлар биргина ўша шахс тақдирига дахлдор бўлмай, бутунаси тарихимизнинг ҳам драматик паллаларини, қора кунларидир. Қарангки, Ленин вафотидан кейин бошланган демократияга, сўз эркинлигига қарши хуруж, демопогниянинг илк қурбонларидан бири Қодирий бўлди. «Буюк бурилиш» даври, сталинча зўравонлик системаси ҳамласига биринчилардан бўлиб айни шу Қодирий дуч келди, адиб ижтимоий фаолиятдан, матбуотдан четлатилди, айни шу кезларда унинг «Муштум»даги фаолляти, ҳажвиялари яна қайтадан тафтиш қилинди, «Ўтган кунлар» кескин танқид остига олинди, ёзувчига жиддий гоявий-сиёсий айблар қўйилди, машъум ёрлиқлар тақалди. 30-йилларга ўтиб социализм олға борган сари синфий кураш, душман синфини қаршичилиги кучая боради, деган сталинча концепция илгари сурилган, «душман» қидириш, «ёт унсур»ларини фош этиш жазаваси авжга минган кезлари илғор зиёлилар орасида бундай даҳшатли бало-офатга илк бор дуч келганлардан бири яна ўша Қодирий бўлди... «Қодирийнинг сўнгги кунлари» муаллифи гоят ишончли фактлар, вақтли матбуот, архив материалларини, ниҳоят, ўзи шоҳид бўлган жонли воқеалар — хотиралар воситасида буларнинг барчасини кўз олдимизда гавдалантиради.

Биз кўпинча кейинги пайтларда одамлар орасида меҳр-оқибат, инсоф-диёнат кўтарилиб бораётгани, мурувват, шафқат туйғуси хира тортиб дағал-беоқибат, тошбағир бўлиб кетаётгани ҳақида кўп гапирётганимиз, аммо бу кўнгилсиз ҳодисаларнинг илдизлари хусусида ўйлаб кўраётганимиз йўқ. Ҳолбуки, бундай маънавий-

руҳий инқирознинг нидизлари аввало айни ўша сталинча зўравонлик, шафқатсизлик сиёсати авжига чиққан йилларга бориб тақалади. «Қодирийнинг сўнгги кунлари» бу жиҳатдан бизда ҳозирча тенги йўқ тарихий ҳужжат. Қиссани varaқлар экансиз, гайринисоний авторитар система, хато сиёсат, носоглом муҳит одамлар орасидаги оддий муносабатларга раҳна солишни, меҳроқибатни емириб, маънавий жиҳатдан нақадар юз-тубан кетишга олиб боришини кўриб ҳайратдан ёқа ушлайсиз. 1926 йили Қодирий устидан уюштирилган фитна, суд тафсилотларидан биламизки, кечагина адиб билан ёнма-ён юрган, бирга ишлаган, Қодирийнинг нурдай пок одамлигини, ҳар жиҳатдан ҳақ эканлини билган кимсалар бу одам бошида кўланка айланиши биланоқ ундан ўзларини олиб қочадилар, бугина эмас, кўра била туриб потўғри гувоҳлик берадилар; ўзи ҳажв ёзиб, ҳажв нималигини яхши билган истеъдодли шоир оби ҳавога қараб имонига зид равишда адиб ҳажвияларига ҳужум бошлайди; кунни кеча улуг адибга шогирд тутниган, ундан сабоқ, маълумот, маслаҳат олган ёш танқидчи эртаси яна ўша оби ҳаво, муҳит, шароит таъсирида виждонига хилоф равишда адибга гуҳматлар қилади, ҳақиқатнинг юзига туфлайди. Қиссанинг «Бўрон арафасида», «Жосуслар союзи» бобларини ўқиганда китебхон ўзини йўқотар ҳолга тушади. Қодирийга ҳужум айниқса машҳум 1937 йили авжига чиқади, ўша йили матбуотда адибни «ер билан яқсон этиш»га қаратилган элликдан ортиқ мақола босилади. «Улар беш мақола, обзор, «илмий текширув», ахборот тарзида ёзилган бўлиб, имзолик-имзосиз босилаверган. Хуллас, кимнингки мақола ёзгиси келса, обрў орттираман, нисон қозопаман деса, ҳеч иккиланмай Абдулла Қодирийни дўппослайверади ва ҳеч «хато қилмай» мақсадига эришаверади. Гўё Абдулла Қодирий ўзбек совет адабиётининг бирдан бир муҳим айбодори...» — дейди муаллиф изтироб билан. Айниқса қисса муаллифининг архив ҳужжатларида муҳрланиб қолган халқимизнинг, адабиётимизнинг фахри саналган атоқли ёзувчи-шоирларнинг ўз ҳамкасби бўлмиш тенгсиз истеъдод эгаси Қодирийга ноҳуш муносабати, у ҳақда айтган ноҳақ гаплари сғир қийноққа солади. Қиссанинг айни шу ҳаяжонли, баҳсли ўринлари хусусида кейинроқ махсус тўхталамиз.

Қодирийга муносабатнинг ноҳуш тус олиши фақат ижтимоий-иждодий давралар билангина чекланиб қолмай, адиб онласи, кундалик турмуши, маиший ҳаёт

доирасига ҳам захрини солади. Узоқ-яқин одамларнинг, қўли-қўшинларининг ҳам Қодирийга, Қодирийлар оиласига муносабати ўзгаради. Қодирийга ҳаммаҳалла, ҳамулфат Акбархўжа немали бир зот ундан каттагина қарз олиб, қарзини узмайдн, қабристондаги Қодирийлар хитхонасига шерик бўлиб олади. Уша кезлари ниндан четлатилган, «Ўтган кунлар» учун берилган қалам ҳақини қарзга бериб доғда қолган Қодирий катта рўзгорни тебратини учун ҳар хил қаламчи-касаниларга, яхши ёмон одамларга ариза ёзиб бериш билан машғул бўлади. Бу Қодирийдек улуг сўймо учун таҳқир, испод, ҳақорат эли-ку! Бунақа «кикир-чикир»лардек туюлган қодисалар айниқса Қодирийлар хонадони бошинга катта кулфат тушган, Қодирий ҳибга олнган кезлари зўр қудрат касб этади. Ўзини ўзбек, мусулмон, умуман одам санган бир гуруҳ кимсалар шу мушкул дақиқаларда жабрдийдаларга мадад бериш, мадад эмас, уларнинг ҳолига одам каби ачинини ўрнига уларни таҳқирлайди, хўрлайди; эри қамалиб норасидалар билан қолган аёлнинг полиишларига, кечагина касалдан туриб рўй берган мусибатдан довлдираб ҳали ўзига келолмаган, номатълумлик қаърига кетган ота дарагида юрган, Ҳабибуллашнинг почор ҳолига қарамай Қодирийлар оиласини уйдан қувиб чиқарини, уни тортиб олиш пайида бўладилар, ҳеч қанақа юз хотирга бормай, ўта андишасизлик билан бу почор оиладан Қодирий «қарзи»ни ундириб оладилар; кўч-кўч машмашаси пайти муштипар она «Ҳеч қаерга кетмайман, ўлингим шу ердан чиқади!» деб милиционерларга бўш келмай дод солиб йнглаганида қўшини аёл зўрлик, ситамдан қақшаб қоврилаётган жабрдийда ёнини олиш ўрнига: «Ҳой, ҳукумат «кўчгини» дегандан кейин кўчин керак-да, йнглаганининг нима фойдаси бор!» дея зўравонларга ён босади. Ҳолбуки, бу қўшини бир вақтлар Қодирийдан ҳиммат кўрган, 1933 йили очликдан оиласи билан шабкўр бўлиб қолганида Қодирий уларни боқиб кўзини очган эди.

Ҳабибулла «халқ душманининг ўғли» сифатида қамалиб не-не жабр-ситамларни бошдан кечириб ГУЛАГ азобларига, бало-офатларига дош бериб юртига қайтганида яна ўша поинсоф тошбағр кимсаларининг таъқиб, таҳқир-надоматларига дуч келади. Қодирий қўли билан обод этилган боғ ҳовлига кўз тиккан қаллоблар мақсадига эришади, ҳаммасини бўлмаса-да, ҳовлининг машҳур Қодирий шийпони жойлашган қисминини эгаллаб олишади. Бунисен ҳам майли, Ватан уруши йиллари фа-

шистлар Ясная Полянада улуғ Л. Толстой уй-мулкини қандай топтаган бўлсалар, ўзимиздаги собиқ сталинчилар ҳам Қодирий мулкини ўшанақа ваҳшийларча оёқ ости этадилар: ўша машҳур шийпонини отхонага, атрофдаги олмazor, мевazor ерларини бузиб чўчқахонага айлантирадилар. Гўзал романлар, ажойиб ҳикоялар яратилган, кўп улуғ одамларнинг гўзал суҳбатлари учун маскан бўлган Қодирийнинг илҳомбахш уйи, шийпонини шундай иочор аҳволга келтирилади. Муаллифнинг ўқинчиларга тўла мана бу сўзларини жўн ўқиш мумкинми: «Ёз кунлари отхона ва унинг теvarагида яшовчи хонадонлар пашшанинг кoни бўлгани етмаганидек, устига-устак шийпон тағидан oқиб ўтадиган, четларига қoзиқ тоғ ўтқазилган узун чиройли ариқда ёз кунлари иссиқлаб қолмасин, яхши ўссин, семирсин деб ўша юзта чўчқани чўмилиптиришар экан. Ваҳоланки, бу ариқ бизнинг шийпондан ўтгандан кейин яна йиғирма хонадонини сув билан таъминларди. У вақтларда ҳали бизнинг томонларга водопровод ўтқизилмаган, ҳалиги йиғирма хонадон эса овқатга ва ичишга фақат шу чўчқа ювиндиси билан «табаррук» этилган ариқ сувидан фойдаланишар, челақларга, бак, хумларга сув тўлғазиб қўйиб, тинитиб ичишар эди. Жумладан, биз ҳам шу йўсини ўша ариқдан фойдаланар, сувга аччиқтош ташлаб тиндириб ичар эдик...»

Ўша кезлари «халқ душмани»нинг онла аъзолари ҳам, қўни-қўшинлар ҳам бу ҳақда oғиз очишга, юқори идораларга шикоят қилишга журъат етолмайдилар. Ахир ўша пайтлари совет чўчқаларига тил теккизиб бўлармиди! Бироқ одамлар барибир жим турмайдн, аламларини яна ўша жабрдийда Қодирий хонадонидан олишади. «Бу отанг Жулқунбой қандай касофат одам бўлган-а, унинг жатига биз чўчқа шалтоғини ичиб ўтирибмиз!»— деб Ҳабибуллага кесатиқ, ўпка қилишади... Бунақа ҳадсиз таъна-дашном, таҳқир-надоматларга қандай дош берди экан бу аламдийда ўғлон, унинг жигаргўшалари! Ана сизга сталинча мудҳиш муҳит етиштирган одамларнинг ҳoли, ахлоқ тарзи, бир-бирига меҳр-oқибати! Наҳотки, Юсуфбек ҳожини, Ўзбек oйини, Қутидор, Отабек, Кумуш, Ҳасаналилар авлоди бўлган халқ фарзандлари шу ҳoлга тушиб қолсалар. Халқда «Қоринимга эмас, қадримга йиғлайман» деган аламли гап бор. Ҳ. Қодирий қиссаси бошдан-oёқ ана шундай аламли йиғи, фарёд билан йўғрилган.

Дарвоқе, ўша мудҳиш қoра кунларда Қодирий тақ-

дирн ҳақида ўйлаган, унинг ённи олган, у ҳақда ҳақганини айтган, А. Қодирийлар хонадонига мурувват, мадад қўлини чўзган сиймолар ҳам бўлган. Қиссада А. Икромов, Қ. Берегин, Л. Соцердотова, Манноп табиб сингари сиймолар тўғрисида илқ гаплар айтилган. Лекин уларнинг жасорати, ҳиммати ўша зулмат қўйнида бамисоли ожиз шам каби шунчаки мплтиллаб кўриниши, холос. Улар зулматни ёритиш, зулмат булутини парчалашга қодир эмаслар. Бу ҳам реал ҳақиқат. Зотан ўша шаронда уларнинг жасорати, ҳиммати бундан ортиғига ярамайди.

Хотира қиссада Ҳабибулла Қодирийнинг машаққатли саргузаштлари — ота ҳибсга олингандан сўнг бошига тушган савдолар, таъқибу таҳқирлар, қамоқ, сўроқ, сургун азоб-уқубатлари ҳам ўрин олган. Бироқ бу ўринларда ҳам муаллиф бош мавзудан унча узоқ кетмайди, баъзи бир тасодифий детал, ҳолатларини, ортиқча тафсилотларини мустасно қилганда «Навбат бизга», «Тергов», «Лагерларда» бобларида ҳам асосий гап ота — Қодирий устида боради. Тергов пайтида Ҳабибулла Қодирийга қўйилган сохта айбномалар, терговчининг Қодирий қўлсзмаларига ваҳшийларча муносабати, лагердаги Қодирий ҳақидаги миш-мишлар, турфа ҳангама-лар, лагердан қайтгач, Қодирий хусусида янги чекист ходимлари билан мулоқат, Қодирийнинг фожией қисмати, ўлими ҳақида улар берган маълумотлар, Қодирийнинг оқлаишига ҳисса қўшган ва монелик қилган кимсалар, ниҳоят, Қодирий расман оқланган, унинг қутлуғ номи, шаъни тикланган қувончли кунлар — буларга онд барча тафсилотлар маданиятимиз, адабиётимиз, Қодирий қадрига етadиган бугунги ва келгуси авлодлар учун бебаҳо ҳужжатлардир. Фақат бугина эмас, Ҳ. Қодирий ўз қиссасида А. Қодирий тақдир билан боғлиқ ўттиз йиллик тарихимизнинг ҳали илм-фанда очилмаган, адабиётда ифодасини топмаган кўп қоронғи жиҳатларига йўл-йўлакай нигоҳ ташлаб ўтади, жумладан, коллективлаштириш даврида қулоқларини сиф сифатида тугатиш кампанияси фақат қишлоқда эмас, шаҳарда, Тошкентда ҳам давом этгани, шаҳарда қўл учила тирикчилик қиладиган бегуноҳ сабзифурушнинг қулоқ қилингани, шаҳардаги пахта солиғи, табиб ва руҳонийларнинг таъқиб остига олиниши, 1932—34 йилги қаҳатчилик даҳшатлари тафсилотлари китоб-хон учун янгиликдир...

Мана, ниҳоят, сўз қизғин баҳсларга, шов-шувларга

асос берган қиссадаги «Жосуслар союзи» бобида ҳам этиб келди. Маълумки, бу бобда юқори идораларнинг кўрсатмаси билан республика Ёзувчилар Союзиди ўтказилган «аъзолар рўйхатини сиңичлаб текшириш», «тозалаш» ишларига онд архив ҳужжатлари, аниқроғи, ўша ҳужжатлар орасидаги Абдулла Қодирий билан боғлиқ тафсилотлар келтирилади, бу ҳужжат, тафсилотларни ўзича изохлайди. Ўша ҳаёт-момот кунлари халқимиз узоқ йиллар ардоқлаб келган Ойбек, Ҳ. Олимжон, Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор, Уйғун, Қ. Яшин, Ойдин каби адабларнинг улуг сиймо Қодирийга нисбатан тутган позицияси муаллифни ҳам, ўқувчини ҳам ҳаяжонга солади, изтиробли ўйларга толдиради.

Афсуски, адабий танқидчилик қиссадаги мана шу боят аччиқ ва қалтис ҳақиқат моҳиятини старли даражада ҳолис-сбъектив, илмий таҳлил этиб беролмади, бу хусусда хийла зиҳниятли, бир ёқлама, кескин фикрлар айтилди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида босилган «Ҳолис ва ҳаққоний» сарлавҳали редакцион мақолада (1989 йил 11 август) «Қодирийнинг сўнгги кунлари» қиссаси тилга олинмаса ҳам айни қиссанинг «Жосуслар союзи» бобида келтирилган архив материалларини назарда тутган ҳолда шундай дейилади: «Ўша йиллари ижодий ташкилотларда ҳар кун мажлисга ўхшаган тергов ва терговга ўхшаган мажлис ўтган. Уларда кўзга кўринган зиёлилар ҳаммаси бир-бирига қарши қўйилган, аллақандай ёвуз куч уларни бир-бирлари билан жиққа-мушт қилган, бирининг қонли қўйлагини иккинчисига кийдирган. У ҳужжатлар ўша қонли муҳитнинг бутун лаҳзати, фожиасини кўрсатади. Одамлар зўравонлик машинасига бир-бирларини қурбон келтирадилар...»

Ҳақ гаплар. Қани энди, «ўша қонли муҳитнинг бутун лаҳзати, фожиасини кўрсатадиган ҳужжатлар шу баҳо асосида изчиллик билан шарҳлаб берилса. Йўқ, ундай қилинмайди, ўша заҳотиёқ мақолада ўша муҳим ҳодиса ҳақида гап очиш, ҳужжатларни эълон этишга қарши чиқилади: буни «сталинча маъмурлар ясаган ўзаро душманчилик муҳитини қайси бир тарздадир давом эттириш ёки такрорлаш билан баробар» деб атайди. А. Ғафуров «Ҳужжат ва баднийлик» мақоласида бу қарашни давом эттириб ва яна кескинлаштириб «Ҳ. Қодирий кўп ўринларда 30-йиллар кишини сифатида фикр юритади» дейди. Танқидчи умуман ёзувчиларнинг хатолари ҳақида гапиришга қарши эмас, мунақ-

қид муаллиф олдиға бундай гаплар «ҳар томонлама исботланган фактлар асосида айтилиши, гуманистик концепцияға асосланиши зарур» деган ҳақли талабни қўяди. Унингча, қисса гўё шундай гуманистик концепциядан ҳоли, унда келтирилган ҳужжатлар ҳар тарафлама исботланмаган. У ёзади: «Қодирийнинг сўнгги кунлари» қиссасидаги ҳар томонлама ўрганилмаган фактлар, бошқа ёзувчиларға исбатан ҳозирги пайтда айтилаётган фикрлар миллионлаб китобхонларни саросимаға солиб, боши берк кўчаға киритиб қўйяпти. Одам бир сўм пул йўқотса, ачиниб кетади. Унинг қалбидаги бойлик тортиб олинса, заррама-зарра пайдо бўлган эътиқод инқирозға учраса қандай аҳволға тушиб қолишини тасаввур этиш қийинмас».

Аввало гапин қиссада келтирилган ҳужжатларнинг чинлиги масаласидан бошлайлик. А. Расулов ҳужжатларнинг ҳар томонлама исботланмаганлигини қайта-қайта таъкидлайди, лекин уларнинг асосли, чин эмаслигини тасдиқлайдиган бирорта ҳам далил келтирмайди, аслида келтиролмайди ҳам. «Холис ва ҳаққоний» мақоласи муаллифи эса бундай ҳужжатларни ўша пайтда «фақат тор ёзувчилар доирасидагина айтилган ва фақат шу доиранинг ички ишларига тегишли» деб санайди, бугина эмас ўша ҳужжатларни «маънавий ғаниматга дойиқ» эканига шубҳа билдиради. Қани энди шундай бўлса! Маълуматлар бўлсинким, ҳужжагда қайд этилган тафсилотлар ҳаётда айнан юз берган. Бундай ҳолатлар «фақат тор ёзувчилар доираси» ва фақат шу «доиранинг ички ишлари» билан чекланиб қолган эмас; ҳужжатларда келтирилган ёзувчилар доирасида, ичкарида айтилган гаплар алақачон ташқарига ҳам чиққан, қиссада номлари тилға олинган адибларнинг амалий-ишодий, илмий таъқиқий фаолиятидан буни тасдиқлайдиган нотаганча факт-далиллар келтириш мумкин. Энг даҳшатлиси, ёзувчилар доирасида, шунингдек матбуотда айтилган гаплар, хулосалар Қодирий ҳибсага олиниб тергов қилинганда такрорланган, ёзувчи устидан айни шу хулосалар асосида ҳукм чиқарилган.

Мана шу ачық ҳақиқатини, «ўша қонли муҳитнинг бутун даҳшати, фожиясини кўрсатади»ган ҳужжатларни бугунги китобхонға маълум этиш масаласига келганда, қизик, юқорида тилға олинган мақолалар муаллифлари бунга моҳият эътибори билан қарши, ўша қонли воқеалар гувоҳи бўлган кекса ааломаларимиз, шунингдек кенг китобхонлар оммаси эса бунга тўла хайрихоҳ.

Жумҳуриятимиз маданиятининг жонкуярларидан бири, кекса коммунист Сулаймон ота Азимов бу хусусда шундай фикрлар: «Одамлар энди тилга кирдилар. Мана шундай вақтда ҳам тарихда мисли кўрилмаган жиноят қатламларини ёпиб: «...айтиб қўйсам, нима бўларкин?» деб қўрқиб ўтириш, тарих олдида гуноҳ эмасми? Шу бонсдан кекса авлодининг вазифаси — ўзи кўрган-билганларининг ҳозирги авлодга етказиш, токи кишилар ўтмишимиз ҳақида бор гапларни, ҳақиқий ҳодисаларни эшитсинлар, билсинлар! Бунингсиз ўтмишнинг жиноят қатламлари очилмай қолиб кетаверади. Ўтмишимиз ҳақида кишилар онгида ёлғон тасаввурлар туғилади. Бу эса, қўйинга тўлдирилган пуч ёнғоққа ўхшайди. Токи элининг, халқининг келажагини ўйлаган, ўзини билган одам пуч ёнғоқ билан ҳеч кимнинг қўйинини тўлдирмасин». («Гулнестон», 1989, № 12, 16-бет).

К. Яшин ҳам ўша йиллари йўл қўйилган камчилик ва хатоларни очик ошкора айтишга даъват этади, унингча, ўша даврда бекорга азият чеккан, энг азиз умрларини бой берган ажойиб ёзувчиларимиз, олимларимиз ва санъаткорларимиз ҳақидаги бор гапларни айтиш керак, жон сақлаш мақсадида уларга бўҳтонлар ёғдирган, тухматлар уюштирган, таъқибга учираганларнинг ҳиссбига яшаганлар кимлар экалигини ҳамма, айниқса ёш авлод биллиб қўйсин; мабодо, гуноҳи борлар аниқланса тавба-тазарру қилишар, жамият ҳам уларни кечирар. «Ахир бунинг нимаси ёмон! «Ўз айбонини билган — мард» деган халқимиз»...» дейди адиб. («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1988 йил 16 декабр).

Бу хусусда бундан ошриб бирор нәрса дейиш қийин. Энди «Қодирийнинг сўнги кунлари» қиссаси муносабати билан журналхонлардан редакцияга келган мактублардан баъзи намуналар, қиссада келтирилган айни шу ачинқ ва қалтис ҳужжатлар хусусида айтган мулоҳазалар билан танишинг. Фарғона област, Қува район 2-ўрта мактаб она тили ва адабиёт ўқитувчиси Нўъмон Мўйдинов қиссадан чиқадиган маънони шундай тушунади: «Асарда тасвирланганидек, Жузқунбой фожиясининг бош айбдори «Халқлар отаси» ва унинг машъум енёсатидир. Қўрқув, шубҳа ва гумон давлат миқёсига кўтарилган бу давр тўфони аввало энг таланти, эътиқодли, тўғри сўз чинорларимизни сидирди. Бироқ кўрсатма юқоридан берилган, қурбонлар қўйидан танланган. Агар ҳакамлар Лидия Соцердотова, Қурбон Беректин каби одил, ҳақиқатгўй бўлганда,

У. Носир, А. Қодирӣй қурбон бўлмаслиги мумкин эди. Афсуски, кўплар шамол йўналишига қараб иш туттишган, бор ҳақиқатни тан олишдан кўра, ундан кўз юмишган. Бундай кишилар орасида адабиётимиз устунлари ҳисобланган ижодкорларининг бўлиши гоят ачинарли ҳолдир. Чунки бошқалар тушунмаган тақдирда ҳам ўз соҳаси билимдонлари Қодирӣй ижодиининг туб моҳиятини тушунишлари лозим эди. Бироқ қўрқувми, ҳасад ёки ожизликми бунга йўл қўймаган».

Бўка район «Ленинизм» колхозидан мактуб йўллаган Абдуҳамид Пардаев қиссанинг аҳамиятини шундай тушунади: «Ҳабибулла Қодирӣйнинг хотира қиссасини ўзбек халқининг энг янги тарихини яратишга қўшилган ҳолис ҳисса сифатида ҳам баҳолаш керак. Биз шу тарихий асар орқали Қодирӣйнинг фожиаи тақдирдан хабардор бўлиш билан бирга қатоғон йилларидаги мудҳиш ҳодисалар ҳақида анчайин тўла тасаввурга эга бўламиз. Бу асар Сталин бебошликлари ҳақида ҳикоя қилувчи ўзбек адабиётидаги дастлабки асар сифатида ҳам қимматлидир». Сўнгра мактуб муаллифи «Ҳолис ва ҳаққоний» мақоласи билан мунозарага киришадн, мақоладаги қиссада келтирилган шафқатсиз ҳужжатлар «сталинча маъмурлар ясаган ўзаро душманчилик муҳитини қайси бир тарздадир давом эттириш ёки такрорлаш билан баробар» деган гапга жиддий эътироз билдиради. «Ҳаётин бор бўйича кўрсатиш қачондан буюн хато саналадиган бўлиб қолди», дея хитоб қилади. Китобхон А. Пардаевнинг қиссада қаламга олинган атоқли адиблар, жумладан Ғ. Ғулومнинг Қодирӣйга муносабати хусусидаги мулоҳазалар шахсан менга жўяли бўлиб туюлди. Мана, бу ҳақда у нималар дейди: «Ғафур Ғулум шахсиятидаги хусусиятлар нега энди унинг ижодиётига соя солар экан. Шундай талқин қилишни оми бирор кишидан эшитганимизда эриш туюлмас эди. Бироқ муҳтарам адабиёт газетамиз мана шундай қовунимайчиган даъволар билан чиқаётганлиги фақат ажаблантиради. Ўзини ҳам айтиш керакки, Ғафур Ғулумни фаришта сифатида кўрсатишга уринишининг нима ҳожати бор. Ғафур Ғулум академик шоир, ўзбек адабиёти, халқимизнинг маънавияти юксалишига баҳол қудрат ҳисса қўнган забардаст ижодкор. Буни ҳеч ким инкор этаётгани йўқ, жумладан, Ҳабибулло Қодирӣй ҳам. Ижодкорлар улуглигига шак келтирмаган ҳолда улар ҳам эл қатори инсон эканлигини ким ҳам унутарди. Шуларни ҳисобга оладиган бўлсак, Ҳабибулла

Қодирийнинг асарини эмас, балки «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида босилган «Холмс ва ҳаққоний» мақоласини сталинча маъмурларга хос ёндашмиш деб қарашга тўғри келади...»

Ниҳоят, яна бир мактубдан парча. «Қизил тонг» ишлаб чиқариш бирлашмаси ишчиси Малика Пўлдошевнинг қалб қаъридан отилиб чиққан афеус-надоматларга тўла мана бу сўзларини эшитиб кўринг: «Биз улуг адиб Абдулла Қодирийдан жуда катта қарздормиз. унинг руҳи олдиди гуноҳкормиз. Унга ноҳақ туҳмат тошлари отилди, асрай олмадик. Бегуноҳдан-бегуноҳ «халқ душмани» деган тамга босилиб қамоққа олинди, менелик қила олмадик. Безақт қурбон бўлди, унга отилган ўққа қалқон бўлолмадик. У фақат Сталин шахсига сўнгинининг қурбони бўлгани йўқ, балки кимларнингдир лоқайдлиги, кимларнингдир қўрқоқлиги ва кимларнингдир қора юраклиги қурбони ҳам бўлди. Хотира қиссада Қодирий ҳаётининг кўп деталлари қаторида ана шу одамларнинг кўнлари номлари ҳам рад этиб бўлмайдиган далиллар асосида фоти этилади. Уларнинг кўпи Абдулла Қодирий билан ёзма ён ижод қилган, баъзан бир дастурхондан чой ичиб юрган аллома-ларимиз эканлиги албатта бизни жуда-жула ранжитадилар. «Лекин мен, — деб давом этади мактуб муаллифи, — улардан ҳозир ўнкалаб ўтирмоқчи эмасман. Ким билади, кимдир, нимадир уларни шундай қилишга мажбур қилгандир. Ҳабибулла аканинг хотира қиссаси эса нафақат «Қодирийнинг сўнгги кўнлари ҳақида қимматли маълумотлар бергувчи асар, балки бизни ҳалолликка, адолат, ҳақиқат, таптанаси учун курашишга, бу йўлда бефарқ, лоқайд бўлмасликка ундайдиган қиссадир. Ҳар қандай вазият, шароитда ҳам».

Очиги, бу мактубларни мен асли билан танишимай газета ва журналда чоп этилганда ўқисам, улардаги сўзларга ишонмаган, улар атайин уюштирилган ёки жиддий таҳрир, ишлов билан чиқарилаган деб ўйлардим. Мактубдаги сўзларга ҳеч қанақа қалам текизмай, қандай бўлса шундайича келтирдим. Қаранг, қандай ўқувчиларимиз бор! Тўғри, ҳамма китобхонлар ҳам улар даражасида эмас. Бироқ халқимиз орасида шундай фаносатли, нозик дидли ўқувчилар бор экан, «Қодирийнинг сўнгги кўнлари» сизгари ўта шафқатсиз, мардона ҳақиқат руҳи билан йўғрилган асарлар тақдиридан хавотирга тушмасак бўлаверади. Қиссада келтирилган қалтис ва чигал ҳужжатлар «миллионлаб китобхонлар-

ни саросимага солиб, боши берк кўчага киритиб қўйяпти» деб ваҳима қилишга асос йўқ. Бир қисм тажрибасиз китобхонлар, даққи зиёлилар ёки ўта эҳтиёткор қаламкашлар, қиссада келтирилган ҳужжатларга шахсан дахлдор кимсалар орасида мўайян саросима, ёқтирмаслик кайфиятлари юз берган бўлиши мумкин, бунинг учун ажабланмаса бўлаверади. Қиссани ўқишда атоқли ёзувчиларимиз ҳақидаги ноҳуш маълумотлардан огоҳ бўлиш пайтида ўқувчида туғиладиган ҳолатини «бир сўм пулни йўқотган»даги ачинишга қибса қилиш жиддий ижтимоий-маънавий муаммо маъносини жўнташтиришдан, баҳканалаштиришдан бошқа нарса эмас.

Ҳ. Қодирий ўз асарига аллома ёзувчиларимизнинг Қодирийга инебатан ноҳақ, ноодил муносабатинини эслатин билан уларнинг бутун ижодини, халқимиз, адабиётимиз олдидаги хизматини асло инкор этаётгани йўқ, китобхон А. Пардаев тўғри таъкидлаганидек, ҳушёр, лиқли ўқувчи улар ҳам эл қатори инсон эканлигини, инсоний ожизликлардан ҳоли эмаслигини яхши билади. Бир ёқлама, ёлгон, нуқул ижобий, ҳаттоки афсонавий тасаввурларни бартариф этадиган ҳақиқатга кини «қалбидagi бўйлиқни» тўртиб олиш, «заррама-зарра пайдо бўлган этикодни инқирозга маҳкум этини» деб қараш ўринсиз. Кини қалбидagi бисот фақат юксак ахлоқ, адолат ва ҳақиқатга асосланган тақдирларгина чинакам қадрият, маънавий бўйлиқ касб этади.

Ҳозирги куннинг маърифатли одамига аёниқ, марказий матбуотда совет адабиётининг ушкан арбоблари, авваллари тил теккизиш мумкин бўлмаган сиймолари, жумладан, М. Горький йўл қўйган хатолар, унинг не-не истеъдодли адибларга инебатан адолатсизлик қилгани ҳусусида кўнлан-кўп катта ва кичик фактлар, ҳужжатлар ошкор этиляпти, кескин таъқидий гаплар айтыляпти. Бу билан М. Горькийнинг адабиётдаги хизматига путур этаётгани, ўқувчиларининг ундан илоси қайтаётгани йўқ. Ана шу шафқатсиз фактлар туфайли биз М. Горький ҳақидаги бир ёқлама тасаввурлардан қутилаётимиз, адиб ҳаётини ва ижодини бутун қирралари, зиддиятлари, драмаси билан тўлароқ билиб олаётимиз, ундан ҳозирги кун ва келажак учун ибратли сабоқлар чиқараётимиз. «Қодирийнинг сўнгги кунлари» ана шундай қутлуғ нинга хизмат этадиган асар.

Адолат юзасидан айтиш керак, қиссадаги атоқли адибларимизнинг Қодирийга муносабати талқинида, шунингдек уларнинг шахсиятига дахлдор мулоҳазалар-

да гоҳо кишида оғир таассурот қолдирадиган ўринлар, киноя-кесатиқлар, таъна-дашномлар ҳам учрайди. Чунончи А. Қаҳҳорнинг энг яқин дўсти, сирдоши Элбекни сўроқ қилиши, сирини фош этини; бир эмас, бир неча бор Қодирий ҳақида салбий гап айтган Ғ. Ғуломнинг улуг адиб оқланганида биринчилардан бўлиб Қодирий хонадонига келиб бу онлани табриклагани; Ёзувчилар Союзида адиб ижоди юзасидан тузилган комиссия саставида бир вақтлар Қодирийни қоралаган кишиларнинг, жумладан, А. Қаҳҳорнинг борлиги, биринчи мажлис олдидан Қаҳҳорнинг «Ўтган кунлар»га берган баланд баҳоси — шу каби зиддиятли ҳолатлар ифодасида муаллиф ўзининг таажжуб ва таассуфларини яширмайди. Ойдин, Ҳ. Олимжоннинг Қодирий ҳақидаги дағдагалари муносабати билан уларнинг шахсиятига оид оғир гаплар айтади автор. Бир шафқатсизлик албатта бошқа бир шафқатсизликка йўл очади, дейдилар. Аммо шафқатсизликка ҳар доим ҳам шафқатсизлик билан жавоб қайтаравериш ўринли эмас. Шу жиҳатдан «Қодирийнинг сўнгги кунлари» ҳусусидаги танқидий мулоҳазаларда муайян асос бор. Бироқ бундай ўринларда асарнинг жанр ҳусусиятини, муаллифнинг ахлоқ-руҳиятини ҳам назарда тутмоқ, ёзувчини тушунимоқ ларкор. Хотира қисса «субъектив жанр» نامунаси, унда шахсий-ҳусусий мулоҳазалар бўлиши табиий. Қолаверса, қадрдон отаси ҳақида қалам тебратаётган муаллиф отаси бошига тушган адабсиз кулфатларга бевосита шохид бўлган, ота туфайли ўзи ҳам не-не таъна, таъқиб, таҳдид ва хўрликларни кўрган одам бу инларга оздир кўндир ҳисса қўшганлар ҳақида ҳалис туриб гапирини, уларга нисбатан хотамтойлик қилини, даъволардан осонгина воз кечиши қийин. Шундай неки алам-изтироб, афеус-надомат туйғуси бўлмаганида, эҳтимол бу асар яратилмасди. Қолаверса, Ҳасибулло Қодирий ҳам, улуг адиб Абдулла Қодирий ҳам тирик инсонлар; уларни ҳам инсоний ожизликлардан бутунлай ҳали идеал шахс деб айта олмаймиз. Ойдиннинг бухур аёл экани, Ҳ. Олимжон билан Зулфиянинг тўйи ҳақидаги эслатмаларга, балким, ота ва ўғил табиатидаги ожиз жиҳатлар деб қараш тўғри бўлар. Бундан жиддий муносабат чиқариш, бу ҳол ёзувчини «майдалаштириб қўяди» деган ўйга бориш учун асос йўқ. Даҳо шахслар, улуг ёзувчилар турмушида, шахсиятида ҳам бунақа ҳолатлар кўп учрайди, улар ҳақида кўп ёзилган. Шу туфайли улар ҳеч қачон тахти равонидан тушиб қолган эмас.

Яна бир гап. Қиссада келтирилган Ойдиннинг отаси Собирхон ака миллионер бойлардан экани, Финландияда иккита магазини бўлгани тўғрисидаги гапларни рўкач қилиб асар муаллифини «30-йиллар кишини сифатида фикр юритадиган одам»га чиқариш гўллик бўлар эди. Муаллиф — Ойдиннинг Қодирий ҳақидаги қораловчи гапларидан сўнг шу фактни эслатади. Ҳ. Қодирий адибанинг А. Қодирий ҳақидаги танқиди посамимий эканини, фақат ўзини эҳтиёт қилиш, ҳокимиятга яхши кўриниш, ўша кезлари жиддий қаралган ҳол — ижтимоий келиб чиқиши — насл-насабни яшириш мақсадида вазиятдан фойдаланиб улуг адибга ҳужум қилганлигини таъкидлаш учунгина бу фактни келтиради. Асарда шу фактдан сўнг «Ойдин Собирова юқоридаги қораловчи гапларни ўзини ҳар жиҳатлама эҳтиёт қилиш учун айтгандир. Жулқунбойнинг елкаси бақувват, жамки ёлғон-яшиқларни кўтараверади. Ишқилиб ёшлар омон бўлса, буни қонамаса бас...» деган тагдор, киноявий гапларни ўқиган одам қисса муаллифининг асл иниятини пайқаб олиши қийин эмас.

Абдуғафур Расулов юқорида тилга олинган мақола-сида қиссанинг «мутаносиб шакл-шамойили йўқ» деб даъво қилади. Баднийлик ҳақидаги мавҳум, умумий талаблардан келиб чиқиб «Наҳотки, бадний асар бутун-бутун тақризу мажлис қарорларини ҳазм қилиб юбараверса?!» дея ажабланади. Асарга мавҳум талаблар асосида эмас, балки унинг ўз ички қонуниятларидан келиб чиқиб баҳо бериш зарурлиги қадимдан маълум. Қиссада қиёмига етмаган жиҳатлар, тасвир, таҳлил эмас, шунчаки тавсиф, ахборотдан иборат ўринлар, айрим ортикчалар бор. Буни айтиш керак, аммо кескин тарзда асарнинг «мутаносиб шакл-шамойили йўқ» деб ҳукм чиқариш инсофдан эмас. Шакл-шамойили йўқ асар асар бўладими, шунчалар эътибор қозонадими! Бунинг устига жаҳон адабиётидан яна шунини яхши биламизки, бошдан-оёқ фактлар, тарихий ҳужжатлар асосига қурилган асар кўп. Узоққа бормай А. Солженициннинг «ГУЛАГ архипелаги», «Қизил ёлдирак» асарларини эслайлик. «ГУЛАГ архипелаги» бутунаси ҳужжатлар асосида қурилган. «Қизил ёлдирак»нинг кўп саҳифалари, масалан «Ўн олтинчи йил Октябри» тармоғининг талай бобларида Давлат Думаси мажлисининг узундан узоқ протоколлари келтирилади. Булар ўқувчига асло малол келмайди. Демак, «Қодирийнинг сўнгги кунлари»даги «бутун-бутун тақризу мажлис қарорлари»дан

ажабланмаса бўлаверади; меннингча, асар уларни ўзига яқин ҳазм қилган. Зотан асарнинг табияти шунинчак тақозо этади. Уқувчи шундай ҳужжатлар қиссада яна ҳам кўпроқ бўлишини истайди, қолаверса асарнинг энг таъсирчан ўринлари юқорида таъкидлангандек, айни шундай фактлар келтирилган боблардир.

«Қодирийнинг сўнгги кунлари» — тарихий-илмий рисола эмас, хотира қисса: ундаги фактларнинг ҳар тарафлама ҳоли, илмий баҳосини талаб этиб бўлмайди. Қиссада баҳали ўринлар, охирига етмай қолган гаплар анчагина. Буларни айтиш мумкин ва лозим. Бироқ бунда марҳум муаллифга ога ҳақидаги сўнгги индоси, қалб фигони, алам-ўқинчлари учун маълуматлар ёғдиришдан эҳтиёт бўлмоқ даркор.

А. Қодирий бугун ҳаёт бўлганида мен қиссага баъзи тўлдирishлар киритишни, жумладан, Ойбек билан Абдулла Қаҳҳорнинг бир вақтлар йўл қўйган хатоларини тузатиш, қилган гуноҳларини ювини йўлидаги жасоратларини айтиб ўтишни, алоҳида таъкидлашни масъулат берган бўлардим.

Маълумки, Ойбекнинг 1936 йилда ёзган «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» асарида, шунингдек, ёзувчи архивда сақланиб қолган Қодирийга онд қайдларида адиб ижоди хусусида эътиборли, бир ёқлама кескин танқидий фикрлар анчагина. Чунинки у А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар»да тарихий темага мурожаат қилишини қоралайди, романда ҳолик тузуми синфий курашсиз кўрсатилганлигини танқид қилади, ёзувчининг тарихни идеалистларча тушунишда айблайди. Қодирий оқлагандан кейин ҳам 1958 йилда Ёзувчилар Союзнининг сўровига берган жавобда адибнинг ўзбек адабиётида тутган ўринини эътироф этган ҳолда 30-йилларда бўлгани каби бу пайтда ҳам ёзувчи учун жиддий айб саналгани — «А. Қодирий асарлари ленинизм-марксизм асосидан узоқ» деган гапини тақрорлайди... Танқидли адабиётшунос М. Қўшжоновнинг айтишича, 60-йилларнинг бошларида Ойбек Қодирий ҳақидаги ишларини эслаб «Адолатсизлик бўлган. Хато бўлган. Тузатиш керак», деган экан. Орадан сал фурсат ўтиб «Дружба народов» журналинининг 1966 йил август сонинда Ойбекнинг «Адабиёт, тарих, замонавийлик» сарлавҳаси остида суҳбати эълон этилди, унда А. Қодирий ҳақида махсус тўхталиб, адибга қўйилган айбларини рад этади, адиб ижодига юксак баҳо беради. «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» тадқиқоти ёзувчинининг розилиги билан

жиддий таҳрир этилган, айрим жойлари тузатилган ва қисқартирилган ҳолда ўн томлик асарлар тўпламига, сўнг мукаммал асарлар тўпламига киритилди. «Адабиёт, тарих, замонавийлик» суҳбатида Қодирий ҳақида айтилган илқ гаплар, юксак баҳо адиб ҳақидаги ҳақиқатни Иттифоқ миқёсига олиб чиқишда муҳим рол ўйнади.

А. Қаҳҳорининг 30-йиллардаги мудҳиш кампания таъсирида Қодирий ва бошқа халқчил, ҳалол, ростгўй адибларга инсбатан адолатсиз чиқишларини асло оқламаган ҳолда партия XX съезидан сўнг социал адолатни тиклаш йўлидаги жонбозлигини унутишга ҳақимиз йўқ. Ёзувчи А. Қодирий ижодини ўрганиш ва нашрга тайёрлаш комиссияси составида сидқидилдан ишлади, «Обид кетмон» унинг таҳририда бешикаст чоп этилди. 1964 йил апрелида А. Қодирий туғилган кунининг 70 йиллиги муносабати билан Тил ва адабиёт институтида номингация, ярим пинҳона ўтказилган «юбилей» кечасида қатнашиб, Қодирий ҳақида қилинган ўта журъатсиз доклад ва мужмал, нописанд гаплардан газабланиб оташини пүтқ сўзлаган эди. Салкам бир соат давом этган бу матбуза-залда ўтирганларни ларзага солгани, эртасигаёқ бутун шаҳарга, балким республикага овоза бўлиб кетгани, Қодирийга қарашда одамлар онгида инқилоб ясашига хизмат этгани ҳамон ёдимизда. Афсуски, бу нутқнинг стенограммаси сақланиб қолмаган, қисқача тезислари «Абдулла Қодирий» сарлавҳаси остида ёзувчининг беш жилдлик асарларининг V жилдидан жой олган. Шу қисқа тезислардан ҳам Қаҳҳорининг жасоратини ҳис этини мумкин. Мен буни чин дилдан, виждонан йўл қўйган ҳатонин тузатиш, гуноҳни ювишнинг мардона бир намунаси деб биламан. Таассуфки, ҳаммада ҳам мана шундай жасорат етишавермайди.

Афсус, бу гапларни «Қодирийнинг сўнгги кунлари» муаллифига эслатини имконига эга эмасмиз. Энди қиссини давом эттириш, тўлдирини имкони йўқ. Аммо биз тириклар бу хил ҳақиқатларни билнишга, уларни асло назардан соқит этмасликка, Ҳ. Қодирий айтолмай кетган гапларини халққа етказишга бурчлигимиз. Адибларимиз ҳаётни ва ижодни, адабиётимиз, умуман жамиятимиз тарихи ҳақида тўла ҳақиқатни тиклаш йўлида хайрли кураш бораётган ҳозирги кунларда бу ниҳоятда зарур.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Адиб қисмати	5
Фақат «ҳақиқат олдида бўйин эгиш бўлсин»	59
Характер кулгиси	82
Истиқлол қайғуси	107
«Орттирмай ва камитмай»	157
«Обид кетмон» ҳақиқати	181
Фигон (<i>хотила ўрнида</i>)	199

Илмий-оммабон нашр

Умарали Норматов

ҚОДИРИИ БОҒИ

Нашриёт масъули *Т. Нўзмонова*

Мухаррир *О. Шарафиддинов*

Техмуҳаррир *У. Қим*

Мусаҳҳиҳлар: *К. Зиямудомасова, М. Хошимова*

Бадний муҳаррир *М. Самойлов*

ИБ № 218

Босмахонага 15.08.91 да берилди. Босингга 11.01.95 да рухсат этилди. Формати 81×103¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Шартли босма тобоқ 11.76. Адади 1000 нусха. Буюртма № 152. Баҳоси шартнома асосида. Шартнома № 21—91.

ЎзР ФА «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170, Тошкент, акад. Ҳ. Абдуллаев шох кўчаси, 79.

«Хазина» ижодий илмий нинлаб чиқарини бирлашмаси, 700097, Тошкент, Халқлар дўстлиги шох кўчаси, 25.

Норматов Умарали.

Қодирий боғи: (Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижоди ҳақида).— Т.: Ёзувчи, 1994 йил.

Сўнгги пайтларда ўзбек адабиётининг ёрқин сиймоларидан бири А. Қодирийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида бирмунча ишлар қилинди. Адиб ижодини янгича ингоҳ билан таҳлил этишга уринишлар бўлди.

Замона нософлигидан фойдаланиб, унинг ҳаётини заҳарлаган, ижодини бадном қилган кимсаларнинг башаралари очиб ташланди.

Лекин ҳали Абдулла Қодирийдек буюк сиймонинг ҳаёти ва ижод йўли бутун улугворлиги, мураккаблиги билан ёритиб берилмаган. Адибнинг илмий биографияси ёзилмаган, ҳали унинг бадний олами чинакамига кашф этилган йўқ.

Азиз ўқувчи! Қўлингиздаги ушбу китоб адабиётшуносликдаги ана шу кемтикни тўлдирса, Қодирийнинг миселсиз боғи — маънавий хазинаси, бадний олами, ҳаёти ҳақидаги bilimларингизни бойитса, биз ўзингизни мақсадга етган ҳисоблаймиз. Зеро, улуглар руҳини шод этиш савобли иш.

ЭЪЛОН

«Хазина» ижодий илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси Амур Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишлаб «Темур ва темурийлар давлати» номи билан беш жилдлик мажмуа тайёрлаган. Мажмуада Амур Темур фаолиятига ва умуман темурийлар сулоласига бағишланган барча илмий мақолалар, тадқиқотлар, бадий асарлар, афсона ва ривоятлар жамланган.

Мажмуа жилдлари соҳибқирон тўйлари арафасида китобхонлар қўлига тегади.

ЧОП ЭТИЛДИ:

Русча-лотинча-ўзбекча тиббий аталар изоҳли луғати. Академик Ёлқин Тўрақулов таҳрири остида, 70 босма тобоқ. Баҳоси 250 сўм.

**«Хазина» илмий ижодий ишлаб чиқариш бирлашмаси
1994—1995 йилларда қуйидаги илмий ва танқидий
асарларни нашрдан чиқарди**

Б. Аҳмедов. МІРЗО УЛУҒБЕК
Бадиа. Тузатилган ва тўлдирилган 2-нашри
С. Айиний. МУҚАННА НСЕНИ
Т. Файзиев. ТЕМУРИЙЛАР ШАЖАРАСИ
Ю. Мақсудий. УЛУҒЛАР ДАВРАСИДА
А. Қодирий. ЧУЛПОН
Алавий ҳақида залондонининг хотиралари
А. Алнев. МАХМУДХУҶА БЕҲБУДИҒИ
О. Шарафиддинов. ЧУЛПОННИ АНГЛАШ
Б. Исабеков. САЙРАМ.
Тарихий-лингвистик очерк.
Р. Иноғомов. МУҲАММАД ПАТҒАМБАРНИНГ
ТУРКІЙ АВЛОДЛАРИ
Тарихий очерк
РУСЧА-ЛОТИНЧА-ЎЗБЕКЧА ТИББИЙ
АТАМАЛАР ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ
Бош муҳаррир — академик Ё. Ҳ. Тўрақулов
Луғат тиббиёт соҳасида 40 минг атамага изох беради.

*Китобларни ҳарид қилишни истаганлар Тошкент, Халқлар
дўстлиги шоҳ кўчаси, 28 уй, «Хазина» Бирлашмасига мурожаат
қилишлари мумкин. Тел. 76-54-14.*

**«ХАЗИНА» ИЛМИЙ
ИЖОДИЙ
ИШЛАБ ЧИҚАРИШ БИРЛАШМАСИ**
1994—1995 йилларда қуйидаги бадий
асарларни нашрдан чиқарди.

Чўлпон. САЙЛАНМА. 1-жилд.

Шеърлар, драма, таржималар.

Чўлпон. САЙЛАНМА. 2-жилд.

Роман. Ҳикоялар, таржималар.

*(Чўлпон «Сайланма»сининг III-жилди босмадан
чиқиши арафасида)*

М. Иванин. ИККИ БУЮК САРҚАРДА —

Чингизхон ва Амир Темур.

Чор генералининг илмий-тарихий тадқиқоти.

М. Қориев. СЎҒД УҒЛОНИ.

*Ватанимизнинг қадимий тарихидан ҳикоя
қилувчи роман.*

Н. Фозилов. БИР ОТАР ТУППОНЧА.

Митти мулоқазалар, ёзувчилар ҳаётидан ҳикоялар.

*Китобларни харид қилишни истаганлар Тошкент, Халқ-
лар дўстлиги шоҳкўчаси, 28 уй, «Хазина» бирлашмасига
мурожаат қилишлари мумкин. Телефон: 76-54-14.*